7 95

नं० ८-६५-घ

काव्यप्रकाशटीका प्रदीपाख्यव्याख्या

सहित: (अलंकारशास्त्रम)

पत्राणि १४३

नं० ७५५-घ

१४३ पत्रे

काव्यप्रदीपाख्याकाव्यप्रकाशटीका १४१

का० प्र० १

ॐश्रीगणेशायनमः ॐनमःसरस्वत्यै ॐसोनोदेव्याःप्रथमतनयःकेशवस्यात्मजन्माश्रीगोविंदोरुचि-
करकवेःस्नेहपात्रंकनीयान् श्रीमन्नारायणचरणयोःसम्यगाधायचित्तं नत्वासारस्वतमपिमहःकाव्यत-
त्त्वंव्यनक्ति वचनसंदर्भविशेषरूपस्यग्रंथस्यपरिसमाप्तितत्वेनस्तोत्रमविनायास्मैव्यमानायाश्चवाग्देव्या
श्रास्यदभूतांकविभारतींनतदभिन्नत्वेनाध्यवसितांपरिसमाप्तिप्रतिबंधकदुरितनशानयेग्रंथकृत्स्तौति निय
तिकृतनियमरहितांह्लादैकमयीमनन्यपरतंत्रां नवरसरुचिरांनिर्मितिमादधतीभारतीकवेर्जयति १
नियमःसंनिवेशोरभादयोधर्मास्तेनेतिनियतिरसाधारणःपद्मत्वादिरूपोधर्मोदृष्टवाह्लादैकमयीमे
कस्वभावांह्लादमात्रस्वभावामितियावत् अनन्यपरतंत्रामिति कवेस्तत्प्रतिभायाश्चान्यायत्तात्मनपर
स्वदायतनत्वरहितां परतंत्रशब्दएवायन्नवचनइतिकश्चित् नवरसरुचिरामितिकर्मधारयहरूत्रोषड्रसा
नचहृद्यैवत्यैरितिव्यतिकरेष्वयदर्शनात् नचैवंहृद्यैवतैरितिहेरूपदर्शनवैयर्थ्यं नैक्तिक्कादिसाधा
रणैः षड्रसैरूपलक्षितायनोःतोनचहृद्यैवेतिनदर्शत्वात् अस्तत्वात्तीयात्तत्पुरुषएवनचैवंवा-
रसीतिरूपप्रसंगःत्रिगुणसचिवइत्यादिवदुपपत्तेः नचवृत्तिविरोधःनवरसरुचिरत्वरूपविशिष्ट-
धर्मव्यतिरेकस्तत्रान्यरसेष्वनवत्वाभावेनायोगव्यवच्छेदिहत्यप्रयोजकत्वविरहेणचेतिवृत्तिप्रतिपाद्य
त्वात् अत्रनिर्माणव्यतिरेकमुखेणचतुर्मुखात्कविभारत्याव्यतिरेकालंकारोव्यंग्यः नयाहिनियतेः
शक्त्यानियतरूपासुखदुःखमोहात्मकसत्वरजस्तमोलक्षणगुणत्रयात्मकत्वाद्दिश्वसमसुखदुःखा-

मोहस्वभावा परमाण्वादि यत्समवायिकारणं तदीयश्चयः संदत्तत्प्रभृति सहकारिपरतंत्रा मधुरादिषड्
रसा च न च मनोरसैव तैर्निर्मितत्वादि सोदृश्यवती च ब्रह्मणो निर्मितिरिति हि प्रसिद्धमेव एतद्विलक्षणा निय
तिकृतनियमरहितत्वादिधर्मवत्वेन तु कविभारती निर्मिति निर्दिष्टेति व्यक्तो व्यतिरेकः यदेतादृशधर्मशा
लिनी अत एव जयत्युत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः नन्तु वर्तनामित्यर्थः तथा समुत्कर्षस्यासिद्धत्वेन मस्कारादेप
कृतत्वानुपपत्तेः नन्वेतादृशगुरुकर्माणि प्रेक्षावतामिष्टदेवताप्रणतिरवश्यं दृश्यते भक्तिमतीव तदनेन नत्
तिमात्रमाचरता यत्नकृतानदृवलेपादृज्ञानाद्वा उभयथाप्यनवधेयवचनता प्रसक्ता अपकृते वतत्किंतु
तिवन्नोपनिबद्धा विशेषाभावात् सैव किं नोपनिबद्धेति चेत् उच्यते न खलु नतिमात्रोपनिबंधे स्तुतिर्नि
बद्धा भवति स्तुतिनिबंधे तथा नतिरपि सिद्धेव यतो जयत्यर्थेन वक्रविषयस्य च वैशिष्ट्यान्नमस्कार आक्षि
प्यते तेन नतिप्रतिष्ठा क्षिप्रणान इति लभ्यते यद्रूपकाव्यत्वसिद्धये व्यंग्यं प्रदर्शयति जयत्यर्थेन वेत्यादीति
वृत्त्यवतारणं तदयुक्तं प्रणमरूपव्यंग्यस्यानतिशायित्वेन ध्वनित्वाप्रयोजकत्वात् तदर्थं चातिशयितो
व्यतिरेकालंकार एवोपन्यासौचित्यादिति इहाभिधेयं ग्रंथस्वरूपमंगिनः काव्यस्य फलेन सफलमिति प्र
तावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपादयन्नाह २ काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये
कांतासम्मिततयोपदेशयुजे इह कृतन्वित प्रज शाह्याभावे किं वंता काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणस्वरू
पस्य कवेरसाधारणानागवर्णनात्मकं कर्म तत् कवेस्तावत् कालिदासादीनामिव यशः श्रीहर्षादेरपादा

का॰ प्र॰ २

नाम्राव्रुकादीनामिव धनं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानं मयूरशर्मादीनामिवानिष्टवाधनं करोति सहृ
दयस्य तत्काव्यश्रवणानंतरमेव सकलप्रयोजनेषूत्तरे स्थायिभावास्वादनसमुद्भूतं वेद्यांतरसम्पर्कशू
न्यं रसासाधनरूपमानंदं राजादिगतपृथिवीपालनादिसमुचिताचारपरिज्ञानं रामादिवद्वर्तनमिष्ट
साधनं ननु रावणादिवदित्युपदेशं च निर्मिमीते काव्यास्वादनकाले कवेरपि सहृदयांतःपातित्वाद्रसास्वा
दः ननूपदेशार्थं नीतिशास्त्राण्येव संति किं तत्र काव्येनेत्यत उक्तं कांतासम्मिततयेति शब्दस्तावत्त्रि
विधः प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कांतासम्मितश्च तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनप्राधान्येन वि
धिनिषेधलक्षणः स हि प्रभुरिव त्वमेवं कुर्विति समाज्ञापयति ततश्च निष्क्रमसंध्यावंदनादौ निष्फले
पि प्रवर्तते द्वितीयस्त्वर्थतात्पर्यवान् सिद्धार्थरूपः पुराणेतिहासादिः स हि सुहृदिव एवं कृत इष्टं भ
वति एवं कृतश्चानिष्टं भवतीत्येतावन्मात्रं बोधयति न त्वाज्ञापयति तृतीयस्त्वाभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः
काव्यलक्षणः तत्र हि सांगभूतो यो व्यापारो विभावादिसंयोजनात्मा व्यंजनारूपो वा तन्निष्ठपरसादिव्य
क्तिमित्यादिकतया शब्दार्थयोर्गुणत्वाद्रसस्यैव प्राधान्यं स च कांतासम्मिततयोपदेशं करोतीति तेनैत
दुक्तं भवति येमुक्तासारमनयोपि हृद्विस्वभावा राजकुमारादयो नीरसे नीतिशास्त्रे प्रवर्तयितुमशक्या
स्तत्काव्यं कांतेव सरसतापादनेनापि मुखीकृत्योपदेशं ग्राहयति गुरुजिह्विकया शिशूनिवौषधं य
दाहुः स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपभुंजते प्रथमालीढमधवः पिबंति कटु भेजमिति यत्तुपना

एतावदिष्टसाधनं काव्यमतमवश्यं तद्धेतुरुपादेयः नन्वेवमभिधेयं किमायातं किंच हेतुमत्त्वात्तदुपा
दानं कथं स्यादित्याशंकायां काव्यज्ञशिक्षारूपतया काव्यांगत्वं ग्रंथस्य प्रतिपादयन्नेव कारणं तदाह २ शक्तिर्नि
पुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे शक्तिः कवित्वबीजभूतो देवताप्र-
सादिजन्मसंस्कारविशेषः प्रतिभाव्यपदेश्यः तस्याः कारणतायां किं मानमिति चेत् निपुणतादिकारणांतर-
सद्भावेप्यनुपहसनीयकाव्यप्रसरस्य कार्यस्य व्यतिरेकः स च विशेषस्य काव्यप्रसरस्य विशेषणस्यानुपहसनी
यत्वस्य वा व्यतिरेकात् सर्वत्रैवाविशिष्टं न चैवं कारणांतरं किंचिदायतु न तु शक्तिरिति वाच्यं प्रसिद्धातिरेकि एवं
वतद्धेतौ शक्तिव्यपदेशात् लोकः स्थावरजंगमात्मकः लोकवृत्तं योगादुपचाराद्वा धर्मिमात्रपरो सर्वस्य वु
समसनाधायकत्वात् शास्त्रं छन्दः शास्त्रादि काव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशादि आदिग्रहणादितिहासादि तेषां
विमर्शाद्व्युत्पत्तिर्निपुणता काव्यज्ञाः शिक्षा काव्यं कर्तुं रसानुगुणतया प्रबंधादौ घटयितुं ये जानंति तदुप-
देशतया करणे योजने च पौनःपुण्येन प्रवृत्तिरभ्यासः इति त्रयो मिलितो यस्याभाय अन्यथा न हेय[illegible]स्या
त् तथा च काव्यस्योद्भवे उत्कृष्टोत्पत्तौ हेतुतया कार्येण मिलितानामुपादानं दण्डचक्रादीनामिव घटे न तु
मिलितत्वेन कारणत्वेनेति भ्रमः कर्तव्यः ३ एवं तु कारणमुक्त्वा काव्यस्य लक्षणमाह २ तददोषौ शब्दार्थौ गुणा
वनलंकृती पुनः क्वापि १ निर्दोषत्वविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ तत्काव्यमिति व्यवहर्तव्यं गुणास्य रसनिष्ठस्तेऽ
भिव्यंजकपदं गुणपदं ननलंकारेति व्याप्तिः सालंकारत्वे यि विशेषणानुपादानादिति न वाच्यं यतः क्वापीत्यनेन

का॰ प्र॰ १
3

तदुक्तं यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यं क्वचित्तु स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः नञोऽल्पार्थत्वाद
लंकारस्यास्फुटत्व एव विश्रामात् नीरसेऽप्यस्फुटालंकारे काव्यत्वमिष्टमेवेति ऋजुः पंथाः वयं तु पश्यामः
नीरसे स्फुटालंकारविरहेऽपि न काव्यत्वं यतो रसादिरलंकारश्च हृद्यं चमत्कारे हेतुः तथा च यत्र रसादीना
मवस्थानं न तत्र स्फुटालंकारापेक्षा अतो ध्वनिकारेणोक्तं रसाद्यनुगुणार्थविशेषनिबंधनलंकारविरहेऽपि
छायातिशयं पुष्णाति मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुंभसंभवः येनैकचुलके दृष्टौ तौ मत्स्यकच्छपौ
अत्र हि अद्भुतरसानुगुणमेकचुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं छायातिशयं पुष्णातीति नीरसे तु यदि स्फुटा-
लंकारो न स्यात्तर्हि किंकृतश्चमत्कारः स्यात् चमत्कारसारं काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा अनलंकृ
ती पुनः क्वापीत्यनेनास्फुटालंकारे क्वचिदेव काव्यत्वं यत्र रसादिः स्यात् ननु सर्वत्रेत्यनेनैव प्रतिपाद्यते
तस्मात्सालंकारमात्रत्वं न विशेषणं किंतु स्फुटालंकारसाधारणत्वं न चैवमपि रसवत्यनलंकारे का
व्यत्वप्रसंगो दोषायेष्टापत्तेः यथोदाहृते मुनिर्जयतीत्यादौ यदि तु अद्भुतानादरेण तत्रापि न काव्यत्वं तदा मा
स्तु अलंकारवत्त्वे सतीत्यपि पूरणीयमिति स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वं यथा यः कौमारहरः स एव हि वर
स्ता एव चैत्रक्षपास्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः सा चैवास्मि तथापि चौर्यसुरतव्या
पारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते अत्र रूपकादीनामसंभव एव अस्मीत्य-
स्य विभक्तिपरिणामादस्तु दीपकमिति चेन्न अस्मीत्यस्याहमर्थकाव्ययत्वात् अत्रास्मि करोमि सत्यमितिवत्

१

क्रियापदत्वेपि न दीपकत्वं तद्विनानां प्राकरणिकविषयत्वात् साहचर्यप्रतीतेश्च न तुल्ययोगिता सम्भ
योपि वक्ष्यमाणलक्षणेन संभवत्येव अतोहमाश्च न चारुत्वहेतुः विशेषोक्तिविभावने विद्यमानेऽपि न स्फु
टे कथमिति चेदित्थं विशेषोक्तिस्तावत्कारणसत्वेपि कार्याभाववचनं अत्र चानुत्कण्ठाकारणं वरोपकर
णयो रूपप्रक्रमानान्तमत्वे यद्यप्यनुत्कण्ठाभावः तत्कण्ठरूपो निर्दिष्ट एव तथापि नानुत्कण्ठाभावत्वेन कि
न्तूत्कण्ठात्वेनैवेति न स्यादस्फुटमस्याः यदि तु येन नोत्कण्ठितं नेत्यभिधीयेत तदास्फुटत्वं भवेत् एवं कार
णाभावेपि कार्योत्पत्तिवचनं विभावना अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरोपकरणयोरनन्तरं दर्भावश्चोक्त एव य
द्यपि न तथापि नान्तनाविरहत्वेन किंतु तदारूपत्वेनैव अभावाभावस्य सत्त्वात् अतोस्याश्चापि स्फुटत्वमेव
न च स एवेत्येवकारेण अन्ताप्रभावप्रतीतेरनन्ताभावत्वेन प्रतीतौ कथमस्फुटत्वमिति वाच्यं विशेषेण संगते
नैवकारेण विशेष्ये विशेषणायोगव्यवच्छेदो हि प्रत्याय्यते न तु विशेषणाभावाभाव एव तस्य पर्यवसानं न
त्वेत्यस्फुटत्वमेव एवं विशेष्यसंगतेनाप्येवकारेण विशेष्यभिन्ने विशेषणाभावो नाहत्य प्रत्याय्यते किंतु वि
शेषणायोगाभाव इति द्रष्टव्यं अत एव शंखः पाण्डुर एवेति पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ न पाण्डुरः नान्य धनुर्धा
र इत्यादि कदास्फुटत्वार्थं प्रयुज्येत तदप्याह तत्र तु स्वतन्त्रत्वेनैव तुल्यं नान्येन केनचिदिति अत्र याऽन
रुक्तिस्तत्र स्यादित्यनयोरस्फुटत्वे सन्देहरूपसंकरोप्यस्फुट एवेति विभावनीयं साहचर्यप्रतीत्यभा
वान्न तुल्ययोगिता शृंगाररूपरसस्य सत्वाद्रसवदलंकारः स्फुट एवेति चेन्न रसस्यात्र प्राधान्यात् अ

का॰
प्र॰
५

प्राधान्यएवतस्यालंकारत्वेनोपगमात् अर्वाचीनास्तुयथोक्तस्यकाव्यलक्षणत्वेकाव्यलक्षणंनिर्विषयं प्रवि
रलविषयंवास्यात् दोषाणांदुर्वारत्वात् तस्माद्रसात्मकंकाव्यमितितल्लक्षणं तथाचदुष्टेपिरसान्वयेकाव्य
त्वमस्त्येवपरंत्वपकर्षमात्रंयदुक्तंकीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येनकाव्यता दुष्टेष्वभिमतायत्ररसाद्यनुग
मः स्फुटइतिएवंच अलंकारादिमत्त्वेउत्कर्षमात्रं नीरसेतुचित्रादौकाव्यव्यवहारोगौणइत्याहुः अथास्यभे
दांस्तल्लक्षणानिचाह २ इदमुत्तममतिशयिनिव्यंग्येवाच्याद्ध्वनिर्बुधैःकथितः १ इदंकाव्यंवाच्यादतिश
यिन्यधिकचमत्कारकारिणिव्यंग्यउत्तमं इत्यन्वयः यदिदमुत्तमंकाव्यंसचध्वनिःकथितः पदादिभिः
पदैः स्फोटरूपंशब्दब्रह्मव्यज्यते तस्मादभिव्यक्तादर्थप्रत्ययः तादृशस्यस्फोटव्यंजकस्य पदादिशब्दस्य
ध्वनिरितिसंज्ञेयेतिवैयाकरणानांसिद्धांतसरणिः अतःप्रधानीभूतव्यंग्यव्यंजकत्वसाधर्म्याद्गुणीभूतवा
च्ययद्व्यंगतद्व्यंग्यव्यंजनत्वमस्यशब्दार्थयुगलरूपस्योत्तमकाव्यस्यबुधैः पण्डितैर्ध्वनिरितिसंज्ञाकृता यथा
निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटंनिर्मृष्टरागोधरोनेत्रेदूरमनंजने पुलकितातन्वीतवेयंतनुः मिथ्यावादि
निदूति बांधवजनस्याज्ञातपीडागमावापीस्नातुमितोगतासिनपुनस्तस्याधमस्यांतिकं अत्रतदंतिकमे
वरंतुंगतासीतिप्रधमपदेनप्राधान्येनव्यज्यते नन्वत्रमुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणयातदंतिकमेवगता
सीतिलक्ष्यमेवयुज्यतेनतुव्यंग्यं अन्यथामाहेतीत्यादिवल्लक्षणमेवयुज्यतेनतुव्यंग्यं लक्षणामूलव्यंज
नोदाहरणेपिविपरीतलक्षणनस्यात् विशेषाभावात् इति अत्रकेचित् सम्यगत्रविपरीतलक्षणैवनिगू

यस्तु तदंतिकमेव गन्तासीत्यत्र लक्षणेति कल्पनायायोजनीयः व्यञ्जन इति रंतुमित्यनेनै ···· न्वीयत इत्याहुः
परमार्थतस्तु न खलु मुख्यान्वयायोग्यत्वं स्वरूपलक्षणबीजं किंतु ज्ञातं तथा च यत्र सख्यादेः प्रत्याय्यकामुकादि
संभोगः प्रमाणान्तरेणाप्रतीतः प्रतीतिपथमुपगतस्तत्र मुख्यार्थबाधादस्तु लक्षणा तदभिप्रायेणैव साहेत्योस
हि सहृदयडपहानं वहुसे इत्याद्युदाहृतं यत्र तु प्रमाणान्तरेणानवज्ञापकमवनर्वतिनहाकाजनित प्रत्यय महिम्नैव
तु तत्त्वत्यस्तत्र कथं लक्षणबाधाभावात् उन्मत्ते पिवाकार्थिवोधे भवत्रपिवा किंचित्करणेव तदभिप्राये णावा
पीत्यातु मित्युदाहृतं अत एवोक्तमथ स्वपदेन व्यञ्जन इति अत एव च सख्यादेस्ताटशत्वं प्रमाणान्तरेणावगतं
तत्र न माहिंतीत्यादौ विपरीतलक्षणा व्यंग्यार्थप्रतीतावाधीत्यातु मित्यादौ तु बाधानवतारेपि अथ मपदार्थपत्र
लोचनयायथोक्तं व्यंग्यं प्रतीयत एव त्वेवं प्राधान्यमदमयदस्य तस्मान्माहंतीत्यादौ यदि व्यंजनात्दा लक्षण
मूलैव वाधीत्यातु मित्यादौ तु न नियम २ अताटशिगुणीभूतव्यंग्यं व्यंगे तु मध्यमं १ अताटशिवाच्यादनतिशा
यिनि अतिशयचमत्कारानाधायके व्यंग्ये मध्यमं काव्यं तद्गुणीभूतव्यंग्यं कथितं इत्यनुषज्यते अत्र व्यंग्ये
स्फुटव्यंग्य इत्यर्थः नेनेनाधमकाव्यतातिव्याप्तिरिति केषांचिन्मतमयुक्तं अगूढस्य परस्यांगमित्यादिना गु
णीभूतव्यंग्यप्रभेदत्वेन प्रतिपादयिष्यमाणस्फुटव्यंगस्यासंग्रहापत्ते किंतु स्फुटतरातिरिक्तमात्रव्यंग्यं तु
धमकाव्येत्वस्फुटतरं तद्धि रहृएवं वेतिन कदाचिदनुपपत्तिः उदाहरणं ग्रामतरुणं तरुण्या नववंजुल
मंजरीसनाथकरम् पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया अत्र वंजुललतागृहे दत्तसंकेता

तरुणीनगतेतिव्यंग्यं तस्य गुणीभूतं तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् यतः पश्यंत्या नितरां मुहुर्मुहुरुड
वच्छायामलिनीभवतीति अनेन दर्शनकालपतत्कार्यमालिन्यं तस्यातिशयः सांतत्यमानतावाच्यं च चम-
त्कारि अनुभावत्वेन विप्रलंभपोषकं प्रतीयतेऽइति २ शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यं त्ववरं स्मृतं अत्र चित्रमि-
त्यध्याहार्याम् तेनाव्यंग्यं काव्यं काव्यमवरमधमम् तच्चित्रमिति कथितमित्यर्थः अव्यंग्यमस्फुटतरा-
तिरिक्तव्यंग्यरहितं तादृशं चास्फुटतरव्यंग्यसद्भावे व्यंग्यमात्राभावो वा चित्रं गुणालंकारयोगि शब्दचित्रं य-
था स्वच्छंदोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटामूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय
वः भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रोहोद्रेकमयोर्मिमेदुरमदा मंदाकिनी मंदताम् अत्रानुप्रा-
स शब्दालंकारः ननु कथमेतदव्यंग्यमुच्यते मंदाकिनीविषयायाः प्रीतेरभिव्यक्तेः किंच नास्त्येव सकाव्यार्थो
यस्य न व्यंजकत्वं अंततो विभावत्वेनापीति चेत् सत्यं किंतु तद्व्यंग्यमस्फुटतरं यद्वा तत्र न कवेस्तात्पर्यमनु-
प्रासमात्र एव तस्य संभ्रमात् तात्पर्यविषयीभूतव्यंग्यविरहवत्त्वमेव वाव्यंग्यपदेन विवक्षितं यदुक्तं ध्वनिकृ-
ता रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति अलंकारनिबंधो यः स चित्रविषयो मतः इति अत्र पदे मध्यमका-
व्यलक्षणे व्यंग्यपदं विवक्षितव्यंग्यपरं द्रष्टव्यं अर्थचित्रं यथा विनिर्गतं मानदमात्ममंदिराद्भवत्युपश्रुत्य
यदृच्छयापि यं ससंभ्रमेंद्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावतीति अत्रोत्प्रे-
क्षार्थालंकारः इति प्रांच उदाहरंति परंतु रसादौ कवेस्तात्पर्यविरहाऽस्फुटतरत्वं वा तत्र ज्ञायते हयग्रीवस्यव

णीनीयतया तस्य भावस्य स्फुटं प्रतीतेः मदीयं तु पद्यमुदाहरणीयं मध्ये व्योम्नः स्फुरति हिममनोधन्विनः शा-
णचक्रं मंदाकिन्या विपुलपुलिनाभ्यागतो राजहंसः शाङ्कः छेदे त्वरितचरणन्यासमाकावलक्ष्याः संसर्पन्त्याः
श्रवणपतितं पुंडरीकं मृगांकः अत्र रूपकमर्थालंकारः तन्मात्रेण त्वत्र्यं न तु रसादौ २ इति महामहोपा-
ध्यायगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथमोल्लासः १ अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु
स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेक्तव्येषु शब्दार्थयोः प्राधान्यात् प्रथमं तयोः स्वरूपं निरूपयिष्यंस्त्विभागमाह २
स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोत्र व्यंजकस्त्रिधा १ शास्त्रे व्यंजकः शब्दो न प्रसिद्ध इत्यत उक्तमत्रेति अत्रेति का-
व्ये शब्दस्वरूपप्रतिपाद्ये वलाचवानर्थं विभजते २ वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः १ वाच्यादयो वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः क्रमे-
ण तेषां वाचकादीनामर्थाः स्युः २ तात्पर्यार्थोपि केषुचित् १ केषुचिन्न्यायादिनयेषु न तु मीमांसकादिमतेष्वपि ला-
घवान्नदानां पदार्थमात्रे शक्तिः न त्वन्वये चेपि गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च तदंशो हि तात्पर्यार्थः वाच्याद्यर्थविल-
क्षण शरीरप्राकंक्षायोग्यतासन्निधिवशादपदार्थोपि प्रतीयते न चापदार्थप्रतीतावतिप्रसंगः स्वरूपम-
तः प्राकान्वयत्वस्य नियामकत्वादित्यभिहितान्वयवादिनां मतं अन्वयरूपे वाक्यार्थेपि पदार्थानां शक्ति-
र्व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थानात् तत्रैव शक्तिग्रहात् किंचान्वययोग्यस्याशक्यत्वेनुभवविषयत्वं न स्यात् न
हि विषयत्वे शाक्यत्वस्य प्रयोजकत्वात् अशक्यस्याप्यनुभवप्रवेशे अतिप्रसंगादन्विताभिधानवादिनां मतं
व्यंजकत्वेन केवलं शब्दस्य किंतु तदर्थस्यापि तत्रापि नैकतरस्य किंन्तु सर्वस्यापीत्यभियावेयर्म्मसिद्धये

का॰ प्र॰ ९

प्रतिपादयति २ सर्वेषां प्रायशो र्थानां व्यंजकत्वमपीष्यते १ तत्र वाच्यस्य यथा माए घरोवअरणं अज्ज
हु नत्थि त्ति साहिअं तुमए ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाइ अत्र वाच्ये नैकार्थे न वक्तृवैशिष्ट्यात्स्वैर
विहारार्थित्वं गृहोपकरणादिनाचावश्यविधेयत्वादिकं लक्ष्यस्य यथा साहेंती सहि सुहअं खणे खणे दू
मिआसि सज्जकए सब्भावणेहकरणिज्जसरि अंसदाव विरिईआनुसय अत्रापकारिण्यां वाच्यावनारासन्तुख्या
धेः श्रोत्रा प्रत्येतुं न शक्यत इति सद्भावस्नेहकरणीयसदृशमन्यप्रियरमणेन शाठ्यत्वाचरणरूपं विरचितं-
मिति मुख्यविपरीतं लक्ष्यते तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यंग्यं व्यंग्यस्य यथा उअ णिच्चल-
निष्पंदा भिसिनीस्मि रेह पबला आ णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व अत्र निष्पंदत्वेनाश्व-
स्तत्वं तेन निर्जनत्वं अतः संकेतस्थानमेतदिति कयाचित्कंचित्संकेतस्थानाभिलाषिणं प्रति व्यंजनतया
प्रतिपाद्यते अथवा निस्पंदत्वेनाश्वस्तत्वं तेन जनागमनाभावो नातो नत्वमत्रागत इति मिथ्यावदसि इति क-
याचिद्दत्तसंकेतात्वेनागताहं नागत इति वादिनं प्रति व्यज्यते एवमर्थं विभज्य वाचकादीनां स्वरूपं क्रमे-
णाह २ साक्षात्संकेतितं योर्थमभिधत्ते स वाचकः १ अभिधत्ते प्रतिपादयतीत्यर्थः अतो न विशेषणं तद-
वैयर्थ्यम् संकेतितं गृहीतसंकेतं इदं चेष्टायाः साक्षादर्थप्रतिपादकाया मतिव्याप्तिवारणाय मा भूदिति व्यं-
जकस्य धूमादिर्वा इति व्याप्तिवारणाय वा न च साक्षादित्यधिकं यत्संज्ञाया यत्र चेत्यादिर्विषयोपि सताद्दश इ-
त्यादिव्यवहितसंकेते सत्वेपि चेत्यादियोगिनिविषये प्रतिपाद्ये चैत्यादिपदे इति व्याप्तिवारकत्वात् न त्र शक्य

९

संकेतव्यवहितसंकेतत्वात् नच तत्र शक्तिरेवेति सम्यक् नद्योगिनितत्संयोगस्य लक्षणयैवोपपत्तेः नच
साक्षात्संकेतवान्वाचकः इत्येतावतैव स्वस्थैतेऽभिधत्तेः इत्यस्य वैयर्थ्यं संयोगादिनाभिधायां नियमितायां वा
च्यार्थव्यंजकतादशायामतिव्याप्तेर्वारणीयत्वात् नच तथापि न जातिव्याप्तिरिति वाच्यं यस्य शब्दस्याव्यवहि
तसंकेतो यत्र यदा च यदर्थग्रहाउपयुज्यते तत्र तदा स तत्र वाचक इति हि लक्षणार्थः अथ संकेतग्रहस्य श
ब्दसहकारितावां किं मानमिति चेत् अगृहीतसंकेतशब्दाद् अर्थप्रत्ययाभावः इदं च यत्र यस्याव्यवधानेन संकेतो
गृह्यत इत्यादिवृत्तिदर्शनात् संकेतविशेषणतया साक्षात्त्वं व्याख्यातं वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधायां निय
मितायां यत्र शब्दान्तरव्यवधानं तत्र वाचकत्वं सार्वसाक्षादित्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति नत्र नु वाक्या
र्थप्रतीतिव्यवधानेन न तत्प्रतीतिरित्यप्रसंगः नच संकेतितः पदवैयर्थ्यं लक्ष्यप्रतीतावपि वाक्यप्रतीतिव्यवधा
नाभावात् स्पर्शादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यव्यंजकत्वात् भास्करस्तु लक्ष्यस्याप्यन्विताभिधानन येसंकेतित
त्वात्तज्जातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणं तदनभ्युपगमे तु साक्षादभिदत्ते संकेतितमभिधत्त इति ल
क्षणं हृद्यं नचाद्यस्य चेष्टायामतिव्याप्तिः शंकास्य प्रकरणादेवलाभादित्याह नन्नसाक्षात्संकेतो गृह्यत इ
ति वृत्तौ साक्षात्त्वस्य संकेतविशेषणतया व्याख्यातेन विरोधाउपेक्षणीयं किंच प्रथममाधुर्यादिव्यंजकस्प
र्शादिवर्णेषु अतिव्याप्तिः तेषां साक्षादेव शृंगारादिव्यंजकत्वात् द्वितीयं तु वाच्यस्य व्यंगतादशायामति
व्याप्तेः नच तत्रेष्टापत्तिः संकेतवान्वाचकः इत्यस्यैव तदा सम्यक्त्वे तच्छेषवैयर्थ्यात् २ संकेतितस्तु भेदो

का॰ प्र॰ ८ 7

जात्यादिर्जात्यादेर्वा । नन्वेवं विभागोनुपपन्नः जात्यादेरसंकेतितत्वात् अर्थसंकेतग्रहस्य व्यवहारार्थत्वा-
त्प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायां व्यक्तावेव तदौचित्यादिति मैवं किंहि व्यक्तिषु सर्वासु संकेतग्रहो व्यवहारादुत य
स्यां कस्यांचित् नाद्यः आनंत्यात् नांत्यो व्यभिचारप्रसंगात् यतोगृहीतसंकेतगोपिण्डस्येव घटादेरपि गो
पदात्प्रतीतिः प्रसक्ताः अगृहीतसंकेतत्वस्य तुल्यत्वात् किंच न यत्र संकेतग्रहस्तस्यापि प्रतीतिरिति
व्यभिचारान्न व्यक्तौ संकेतः अपि च व्यक्तिसंकेतः यद्देगोः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादिशब्दानामर्थभेदो न
प्राप्नोति किमेवमनिष्टमिति चेत् सहप्रयोगानुपपत्तिः तस्मादुपाधावेव संकेतः स च द्विविधः
स्वभावतो वस्तुवृत्तिर्घटत्वादिः वक्तृयदृच्छया संनिवेशितो नामरूपः तत्राद्यो द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति
सिद्धोपि द्वेधा पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च प्राणप्रदत्वं च यावत्स्थिति संबंधित्वं यद्यपि शुक्ल
त्वादेर्नित्यत्वादेर्नित्यत्वाभ्युपगमे गोत्वादिना सममकालसर्वसंबंधित्वं तथापि तस्य संबंधः कदाचिद्यै
त्यपि न तु गोत्वादिरिति विशेषस्तत्र प्राणप्रदो जातिः उक्तं हि वाक्यपदीये न हि गोः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः गो
त्वाभिसंबंधात्तु गौरिति ग्रस्यार्थः गोः स्वरूपेण न गोव्यवहारस्य नाप्यगोव्यवहारस्य विषयः गोत्वाभि
संबंधात्तु गोव्यवहारस्य विषय इति तथा च प्राणप्रदत्वमस्य सिद्धमिति विशेषाधानहेतुस्तु गुणः गो
त्वादिना लब्धसत्ताकं हि वस्तु शुक्लादिना विशेष्यते साध्यस्तु पूर्वापरीभूतैकदेशतेन विवक्षितः क्रिया
रूपा छेदनादि यदुक्तं यावत्सिद्धं त्वा मसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्षते आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभि

२

धीयते इति वक्तृयदृच्छया सन्निवेशनस्तु शब्दरूप डित्थादि शब्दानां प्रथमो वर्णप्रतीत्यादि किंचित्प्रका
शितमंत्यवर्णबुद्ध्या विशेषितो ग्राह्यं नानावर्णात्मक पदादि पदवद्वर्णक्रमभूतं स्फोटाख्यं शब्दस्वरूपं डि
त्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन वक्त्रा यदृच्छया कल्पित इति संज्ञारूप यदृच्छयात्मक डित्थादि शब्दः वर्णादी
सत्तु अंत्यस्वलक्षणबुद्ध्या निशेषितो ग्राह्यं यस्य नजाति प्रतीत्यनंतरं व्यक्ति प्रतीतिरिति क्रमभूतं च डि
त्थादीनां शब्दानां स्वरूपं डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन पदार्थोपस्थित्यनुकूल कूलतया संकेत्यते उपाध्य
न्तरं तेषां नास्ति किंतु धर्मिमात्रं ततः प्रतीयत इति वृत्त्यर्थमाह नच भाष्यविरुद्धं न च शब्दस्येनोपाधि
त्वेन व्यवस्थापनात् डित्थादिशब्दात् डित्थादिनामायमिति प्रतीतेः एवं हि गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्या
दौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यकारः नन्वेवं परमाण्वादि शब्दानां जातिशब्दत्वं स्यान्न गुणशब्दत्वं
परमाणुत्वादीनां गुणपदत्वेन जातित्वादिति चेत् सत्यं जातिशब्दा एव ते वैशेषिकनयानुसारेण तु न
न गुणशब्दस्य व्यवहारः ननु घटादिनिष्ठानां शुक्लादिगुणानां गुडतंडुलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां
च भेदस्य प्रत्यक्षत्वात् ततः सिद्धो व्यक्तिसंकेतपक्षोक्तदोषः समान इति चेन्न गुणादीनां स्वरूपेण एकरूपाणां
माश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते यथैकस्यैव मुखस्य खड्गमुकुराद्यालम्बनभेदात् अपरे तु हिमपयः शं
खादिषु शुक्लादिगुणः परमार्थतो भिन्न एव पाकाच्छुक्लरूपं नष्टं एषाम् अनुत्पन्नमिति प्रतीतेश्चैवं यश्च
नि बाधकाभावात् न चोत्पादविनाशौ च समवायस्य प्रतीयेते इति शुक्लं नदनुल्लेखात् तथा चानुगतमप्र

का॰ प्र॰ ८ ४

पानुरोधेन तत्रापि शुक्लत्वजातिः लाघवाच्च तत्रैव संकेत इत्य पर्यें एवं गुडतण्डुलादिष्वपि पाकत्वादि
कं तथा तारत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्बालवृद्धशुकादीरितडित्यादिशब्देष्वेव डित्याद्यर्थेष्वपि बालाद्य
वस्थापरिणतनानापरिणामस्वरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्भिन्नेषु डित्यादिकं जातिः सैव च डित्यादिपदः
शक्यापकत्वादि संगीकर्तव्यं एतेन बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्यादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमाने
भिन्नाद्यर्थे वा भिन्नादित्वमस्तीति व्याख्यातं इत्यर्थे न वा शब्दे न च शब्दस्य स्थाने विनियमात् यद्वा सर्वेष्वे
व वाच्येषु सामान्यमस्तीत्यत्र न ताकतात्पर्यं अथवा भाष्यकारमते डित्यादिशब्द एवोपाधिरिति तन्मते
पि शब्दस्य नानात्वान्निष्ठा जातिरेव वक्तांगीकार्येति तात्पर्यं तस्मात्सर्वशब्दानां जातिरेव संकेतितः
विषय इत्याहुः येषां मते सत्ता शब्दानां शब्देनोपाधिः किन्तु ततो धर्मिमात्रप्रतीतिस्तेषां मतेऽप्यस्मिंमते
व घटाकाशादिशब्दानां कथं जातौ संकेत इति चिंत्यं नैयायिकास्तु न व्यक्तिमात्रं न वा जातिमात्रं शक्यं आ
द्ये, अनन्त्याव्यभिचाराच्च अन्ये व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसंगात् न चाक्षेपाद्व्यक्तिप्रतीतिः तस्माद्विशिष्ट एव सं
केतः न चानन्त्यादशक्तत्यव्यभिचारो वा गोत्वादिसामान्यलक्षणया सर्वव्यक्तीनामुपस्थितौ सर्वत्र सं
केतग्रहणसौकर्यादित्यादिति ष्टंते सौगतास्तु व्यक्तावानन्त्यादिदोषाद्भावस्य च देशकालाद्यननुगमाभावा
त्तदनुगतायामनवस्थापत्तौ संकेतस्यादिमतानि प्रकृतानुपयोगान्न सूत्रकृता दर्शितानि ननु वाच्यलक्षणं
णपदार्थ इति विभागोऽनुपपन्नः लक्ष्यत्वेन प्रसिद्धस्य तुर्यस्यापि भावादित्याह सतख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो वा

व्यापारोस्याभिधोच्यते साक्षात्संकेतितनयवार्थोमुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः कथमसौ नयेत्यत आह तत्र मुख्यो व्या
पारोस्याभिधोच्यते अस्य शब्दस्य तत्रार्थे योभिधारूपो व्यापारः स मुख्य उच्यत इत्यर्थः यद्वाभिधाव्यव
हारस्य नाभिधासमयाभावादित्यादौ दर्शनान्नीलक्षयति तत्र मुख्य इत्यादि तत्र यो व्यापारः सोभिधेत्युच्यत इ
त्यर्थः मुख्यतो त्वोक्तीनेनच वक्ष्यमाणलक्षणयास्तथाभिपूर्वकत्वं पूर्वमेव मुख्यत्वं ह्यथ पुरस्सरत्वोपपन्नये।
यन्नमुख्यार्थबाधे तद्योग इत्यादिकारिकोपयुक्तेन वाच्यस्य सत्तांतरं करोति स मुख्य इत्यादीति सूत्रावतरणं।
तदयुक्तं वाच्यार्थबाधे तद्योग इत्येवमेव तत्रोपपन्नोतदर्थमज्ञानतरकरणस्य गौरवेनानौचित्यात् वाचकादि
लाक्षणिकलक्षयितं लक्षणं लक्षयति मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोथ प्रयोजनात् अन्यर्थो लक्ष्यते यत्सा
लक्षणारोपिता क्रिया रूढिप्रसिद्धि प्रयोजनं व्यंग्यार्थप्रतिपादनरूपं क्रियाव्यापारः अन्यार्थो यत्र लक्ष्यते सा
लक्षणेति लक्षणलक्षणे प्रतिपाद्यत इत्यर्थोनोनान्वयः मुख्यार्थबाधः शक्यसंबंधो रूढिप्रयोजनान्य
तरश्चेति हेतुत्रयवचनं व्यंजनायां शक्तिस्मृतोचाति व्याप्तिवारणाय तद्योग इति लक्षणेपि प्रवेशनीयं योग
स्य च हेतुत्वं विवक्षितमतो न मुख्यार्थसंबंधे व्यंजनायामप्यतिव्याप्तिः तुल्यसाम्याभिधारूपमुख्यार्थसंबंधेन
प्रतिपादनं संभवतीति तत्कारणयान्यक्तं अनेनामुख्यः यदिति गुणीभूतलक्षणाक्रियामात्रपरामर्शः तेन श
क्यसंबंधेनाशक्यप्रतिपत्तिर्लक्षणेति प्राचीनमतेनैतल्लक्षणं प्राचीनमते नैतल्लक्षणं हेतुः तद्धेतुः शक्यसं
बंधो लक्षणेति तु परमार्थः प्रतिपत्तिहेतुर्हि वृत्तिः नतु प्रतिपत्तिरेव यत्तु यदित्यस्य यत इत्यर्थकतया संबंधप

का॰ प्र॰ ८ 9

रनयैवस्तुच व्याख्यानं तदयुक्तं नाभिधासमयाभावादित्यभावात्र लक्षणेत्यत्र स्वार्थबाधादित्रयं हेतुः
रिति व्याख्यानविरोधात् न हि सम्बंधस्वरूपत्वे लक्षणायाः संबंधो हेतुर्घटते न च शक्तिपन्निप्रस्तुहेतोः
व्यापारः प्रतिपादनं चेल्लक्षणा न तर्हि शब्दधर्मः गंगादिशब्दानां तीरादिकमुपस्थाप्य विरामे तीराद्यर्थेनैव स्व
संबंधेन तीराद्यर्थप्रतिपादनादित्यत आह आरोपिता क्रियेति शब्दविवक्षितलक्ष्यार्थविषयत्वाच्छब्दे आ
रोपितस्य व्यापारः वस्तुतोर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः तदेतदुक्तं मुख्यार्थाधीनविवक्षितस्तीराद्यर्थः तन्निष्ठः सा तदर्थ
निष्ठः इति रूढितो यथा कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणयोग्यत्वान्मुख्यार्थबाधः विवेचकत्वं च सं
बंधः एवमन्यत्राप्यूह्यं तथा च तैलंगादिजनपदशब्दाज्जनेत्वं क्व शब्दस्त्वर्थलिंगेन्द्रिये प्रयोजनाद्यथा गंगायां
घोष इत्यादौ अत्र हि गंगातीरे घोष इति मुख्ये च शब्दात्तादृशपावनत्वं न प्रतीयते यादृशं गंगायां घोष इति लाक्ष
णिकात् लक्षणा तावद्द्विविधा शुद्धा गौणी च तत्राद्या द्विविधा उपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा च तेऽपि प्रत्येक
सारोपा साध्यवसाना चेति द्विविध इति षड्भेदा अतस्ताः गौणी तु द्विविधा सारोपा साध्यवसाना चेति षड्विधं
लक्षणायाः कारिकाद्वयेन प्रतिपादयति स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणं उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शु
द्धैव सा द्विधा स्वसिद्धये स्वार्थस्यान्वयप्रवेशसिद्धये पराक्षेपः परलक्षणं स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षण
मुपादानमित्यर्थः अतः काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यस्य न तृतीयभेदत्वं एवं परार्थं स्वसमर्पणं परस्यान्वयप्र
वेशसिद्ध्यर्थं स्वसमर्पणं परस्यान्वय स्वार्थपरित्यागेन परार्थलक्षणं काकानां दधिभक्षणानिवारणान्वय ८

सिद्धये न दध्युपघातकबिडालाद्याक्षेपः तेन विनापि तदन्वयसिद्धेरिति इतोऽस्मत्तृतीयभेदस्तन्निवारणाय तत्रा
नत्रापरित्यागेन परार्थमित्युक्तं लक्षणमित्यर्थः एताभ्यामुपाधिभ्यां शुद्धैव गृहीतोक्ता न तु गौण्यपीत्यर्थः एते
एवान्यत्राजहत्स्वार्थाजहत्स्वार्थेत्युच्येते ननु शुद्धैवेत्यनुपपन्नं गौण्यामपि तयोः संभवात् तथाहि गौर्वाहीक
इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावत्स्फुटैव उपादानलक्षणा गौर्वाहीकौ भयविषये गाव एते समानीयन्तामित्यादावि
ति चेन्नैवं अत्रोपचारबीजं संबन्धः सादृश्यस्य शक्यवृत्तित्वेन या कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता येनोपादानलक्षणा स्यात्
सादृश्यभिन्नसंबन्धे अन्यस्य कथं गौणी सादृश्यसंबन्धप्रयुक्तया लक्षणया एव गौणीत्वात् तत्रोपादानलक्षणा
यथा कुन्ताः प्रविशन्तीति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ अत्र कुन्तादयः स्वतोऽसंभवत्प्रवेशास्तत्सिद्धये स्वयोगिपुरुषांल्ल
क्षयंति यथा च काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादि संग्रहस्तथोक्तं अन्ये तु नञ्जातिपदार्थवादिन उपादानलक्षणा
मेनामुदाहरंति यथा गौरनुबन्ध्य इति श्रुत्या प्रतिपादितमनुबन्धनं गोपदार्थस्य जातेर्ममकथं स्यादिति जात्या
वच्छेदकतया कथंचित्त्वान्वयसिद्धये व्यक्तिर्लक्ष्यते ननु व्यक्तिरभिधेयैव न तु लक्ष्येति चेन्न व्यक्तौ हि केवला
यामेवाभिधा जातिविशिष्टायां वा आद्ये आनन्त्यव्यभिचाराभ्यामगृहीतविशेषणान्यायेन जातावेवाभिधा व्यक्ति
प्रतीतेराक्षेपादेव संभवात् तदुक्तं विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति तदेतदपेशलं प्रयोज
नस्य रूढेर्वा मृगणीयस्य लक्षणाहेतोरभावात् जातिव्यक्तिपदार्थयोर्दासीन्ये न हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य किंविचा लि॰
रः कथं तर्हि भट्टमते व्यक्तिप्रतीतिः जात्या व्यक्तेराक्षेपात् व्यक्तिं विना तस्या अविनाभावात् यथा क्रियया नामि

का० प्र० ९ 10

त्यत्र क्रियान्तरे कर्तुः ऊर्विस्यत्र कर्मणः अपरे तु पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति स्वव्यार्थसादायैव नलक्ष
णोपादानलक्षणेयमित्याहुः तच्चासमञ्जसं शब्दाध्याहारनये श्रुतार्थापत्तेः अर्थाध्याहारनये दृष्टार्थाप
त्तेरेव रात्रिभोजनप्रत्यये लक्षणानङ्गीकारात् लक्षणलक्षणायां तु गंगायां घोष इत्यादौ अत्र तटादेर्घोषा
धिकरणत्वसिद्धये गंगादिशब्दाः स्वार्थं समर्पयन्ति स्वार्थं परित्यजन्त्येव वर्तन्ते उभयरूपा चेयं सदाह्नता॰
शुद्धा न तु गौणी उपाचारमिश्रा हि गौणीत्युच्यते उपचारश्च सादृश्यसंबंधेन प्रवृत्तिः सादृश्यातिशयमहि
म्ना भिन्नयोर्भेदप्रतीतिस्थगनं वा नचोभयोस्तत्संबंधः केचित्तु न राचक्षते उपचारमिश्रत्वं न शुद्धायामि॰
श्रान्तो भेदकं किं तु तटउपादानलक्षणलक्षणयोरेव लक्षणलक्षणायां हि स्वार्थपरित्यागरूपं तटस्थत्वं
नोपादानलक्षणायां स्वात् परित्यागात् स्वत्वं न तु लक्षकस्य स्वार्थस्य लक्ष्यस्य च भेदप्रतीतिः तथा हि गौर्वा
हीको गौरयमित्यादौ भेदेऽपि शकललक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते न तु गंगायां घोष इत्यादौ तत्र भेदमात्रप्रतीतेरि
ति केचिदित्यन्वयः अत्र तु गंगायां घोषः यष्टीः प्रवेशयेत्यनयोः तत्शुद्धा गौणीः एव परस्परभेदहेतु॰
स्तटस्थत्वं गंगायामित्यत्र तत्सत्वात् यष्टीरित्यत्र तदभावादिति मन्यन्ते तदुभयमप्यसत् शक्तिर्हि गंगादि
पदैस्तीरार्थप्रतिपादने गंगादिनिष्ठपावनत्वादिरूपप्रतिपिपादयिषितभेदहेतुः न तटस्थत्वं प्रयोजनप्र
त्ययः न च गंगात्वादिप्रतीतिरेव बीजं न तु तीरत्वादिप्रतीतिरेव तीरे घोष इत्यत्रापि तत्प्रतीतिप्रसंगात् अथ
गंगाशब्देन तटप्रतिपादने गंगासंबंधस्तत्र प्रतीयते तदेव तद्बीजमिति चेन्न एवं हि गंगातटे घोष इति मु॰

ख्यशब्दप्रयोगेपि न त्वप्रतीतिः स्यात् पवनत्वादिप्रतीति नन्वसंबंधप्रतीतौ विशेषाभावात् अथ वा ये जागरू-
के कथं गंगाशब्दादिभिः गंगात्वादिकं तीरे बोध्यते इति चेत् उच्यते शब्देन लक्ष्यार्थे प्रतिपादिते तत्र मुख्याभे-
दो व्यंजनया प्रतिपाद्यते न हेतुत्कं न तटादीनां गंगादिशब्दैः प्रतिपादनेन तत्प्रतिपन्नो प्रतिपिपादयिषि-
तप्रयोजनसंप्रत्यय इति मुख्यप्रतिपादन इति सति सन्नम्याप्रत्ययस्यानंतर्यं बोध्यते न च व्यंजने बाधः प्र-
तिबंधक इति काव्यविदां पंथाः वक्ष्यति हि सारोपासाध्यवसानयोर्गौण्यां भेदेप्यभेदावगमः सर्वथैवाभेदः
प्रतीतिस्तु फलमिति किं बहुना वादिनपवपावनत्वादिविशेषस्तटादौ प्रतीयते यत्तु त्रयिष्यति योगः
फलेन नो इति नन्वेवं कथं गौण्यामेवाभेदप्रयोजनं वक्ष्यति शुद्धभेदयोस्तु प्रयोजनांतरमिति चेन्न गौण्या
तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात् शुद्धभेदयोस्तु मुख्यस्य प्रयोजनांतरस्यापि भावात् ननु शुद्धायामभेदप्रत्यय
स्याभावात् इति संक्षेपः गौणीभेदौ लक्षयन्नेव विभजते सारोपान्यानु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा अन्यात्र
र्योक्तौ गौणी आरोपाध्यवसानाभ्यामेव भिद्यते न तु रूपादानलक्षणाभ्यामिति नु शब्दार्थः विषयी आरोप्यमाणो गवादिः
विषय आरोपस्य वाहीकादिस्तु यत्र तथा अनपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येनोक्तौ शब्दप्रतिपाद्यौ सा लक्ष-
णा सारोपा विषयविषयिणोर्भेदेनोपन्यासस्यारोपपादर्थत्वात् विषय्यंतःकृतेन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसा-
निका विषयिणारोप्यमानेनान्यस्मिन्नारोपविषये अंतःकृते निगीर्णे भेदेनानुपस्थापित इति यावत् विष-
यिमात्रं यत्र निर्दिश्यते ननु विषयोपि सा साध्यवसाना विषयिना विषयातिरोभावस्यात्राध्यवसानपदार्थः

का॰ प्र॰ ॥ ॥

त्वात् एतौ भेदौ शुद्धाभेदेपि भवत इति प्रतिपादयन्नेव शुद्धाया गौण्याश्च लक्षणमाह भेदाविमौ च सादृ-
श्यात्संबंधान्तरतस्तथा गौणौ शुद्धौ विज्ञेयौ इमावारोपाध्यवसानरूपौ भेदौ यदि सादृश्यसंबंधात्तदा गौ-
णौ अथ संबंधान्तरात्तदा शुद्धौ तत्र सादृश्याद्यथा गौर्वाहीक इति सारोपः गौरयमिति साध्यवसानः यद्य-
पि वाहीकस्य वाहीकत्वेनेदंतया वोपस्थितौ सारोपत्वमेवोचितं तथापीदंत्वस्यारोप्यविशेषणतया तदु-
दाहरणे द्रष्टव्यं अत एवावसाने अनिश्चयरूपसंकरावसरो नयनानंददायीन्दोर्बिम्बमेतत्प्रसीदति इत्येत-
दिति बिम्बविशेषणतया किमियमिति शंकोक्तिः किं वा एतदिति वक्तुं निर्दिश्य बिम्बमित्यारोपाद्रूपक-
मिति अत्र केचित् गोशब्दस्य मुख्येन गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं लक्षणया तु गोशब्दार्थगतं जाड्यमांद्यादि तथा
भवतीति गोशब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीको लक्ष्यते तदयुक्तं अशक्यस्याशक्यवृत्तेश्च धर्मस्य प्रवृत्तिनिमि-
त्तत्वात् शक्यत्वे शक्यवृत्तित्वे स्वाभिन्नशक्यानधिकरणस्य तत्त्वात् अपरे तु गवादिशब्देन वाहीकादिः
प्रतिपाद्यते किंतु गवादिगतस्य जाड्यादिगुणस्याभिन्नतया वाहीकादिगता जाड्यादयो गुणा एव लक्ष्यन्ते
इत्याहुः तदप्यसम्यक् गौर्वाहीक इत्यादिसामानाधिकरण्यानुपपत्तेः इदं पुनरत्र तत्त्वं साधारणं जाड्य-
मांद्यादि लक्ष्यतावच्छेदकतामाश्रित्य वाहीकादिर्लक्ष्यत इति तेन जडो वाहीक इति वाक्यार्थो भवति तदुक्तम-
न्यत्र अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणतेति लक्ष्यमाण-
गुणैरिति लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यादयस्तैरेव यदि योगः शक्यसंबंधस्तदा गौणी वृत्तिरिति अविनाभाव-

॥

सुसंबंधमात्रमभिमतं न व्याप्तिः संबाः क्रोशं नीत्यादौ तदाभावात् दृशाविशेषविशिष्टस्य तत्रापि सत्त्वेवे-
त्तिचेत् तर्ह्यारोपादेव व्यापकप्रतीतिरस्तु किं लक्षणयेत्यत आह गौरनुबंध्य इत्यत्र संबंधांतरात्सादृश्यादेर्यथा आ-
श्रयणमिति साध्यवसानो यथा आयुरेवेदमिति एवमादौ सादृश्यादन्योऽयः कार्यकारणभावादिसंबं-
धस्तत्रैवैके सारोपाध्यवसाने अत्र गौणाभेदे सारोपे भेदेपि ताद्रूप्यप्रतीतिः साध्यवसाने सर्वथैवाभेदा-
वगमः प्रयोजनं शुद्धभेदे सारोपेऽन्यवैलक्षण्येन कार्यकारित्वादेः साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण कार्यका-
त्वादेः प्रतीतिः फलं तदुभयं वाभेदप्रतीतिः एवमित्यतः क्वचित्तयोस्तत्त्वेनोपचारः यथेंद्रार्था स्थू-
णा इंद्रः क्वचित्स्वस्वामिभावात् यथा राजकीयः पुरुषो राजा क्वचिदवयवावयविभावाद्यथा कर-
धारयेऽग्रहस्त इत्यत्रावयवेऽग्रमात्रे हस्तोपचारः क्वचित्तदीयकर्मशालित्वाद्यथा अतक्षा तक्षा लक्ष-
णानेन षड्विधा उपादानलक्षणारूपभेदाभ्यां सह रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदे संभवमपि तन्नेति विभाजकत्वे-
नोक्तं किंतु हेतुत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः अत एव च पश्चाद्व्यंग्येन रहितेत्यादिना तत्कृतं भेदं द-
र्शयिष्यति अन्यथा पुनरुक्तिप्रसंगात् एवं च यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वे निर्व्यूढे यत् षड्विधेति रूढिप्रयो-
जनोपादानलक्षणारोपाध्यवसानरूपैः षड्भिरुपाधिभिः कल्पिताविधाः प्रकारा यस्यामिति षड्वि-
धेति चंडीदासव्याख्यानं तत्र शुद्धैव सा द्विधा सारोपान्याविति एवं तु ग्राह्ययोरनालोचनविजृंभित-
त्वादनादेयं एवं सारोपादिकृतं प्रकारषट्कं प्रतिपाद्य व्यंजनकृतं प्रकारत्रयमाह व्यंग्येन रहिता रूढौ

का॰ सहितात् प्रयोजने लक्षणोन्मुप्रवर्त्तते ननु प्रयोजनस्थले कथं व्यंग्यताहि स्यान्नियम इति चेत् प्रयोज-
प्र॰ नस्य व्यंजनमात्रगम्यत्वात् तदिदमुक्तं प्रयोजनं हि व्यंजनाव्यापारगम्यमेवेति यत्तु ननु लक्ष्यप्रयो-
१२ जनयोर्द्वयोरपि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यंजनयेत्यत आह प्रयोजनं हीति तत्फक्किकावतार-
12 णं तदज्ञानविजृंभितं अत्र व्यंजनस्यानस्याप्रस्तुतत्वात् तत्प्रकरणे न च व्यंजनात्रापराक्रियेति स्फु-
टेनैव प्रतिपादनात् तस्यागूढमगूढं वा तदिति व्यंग्यं लक्षणभेदप्रयोजक आरोपादियप्याभिधत्ते न
यानप्रयोजकं व्यंग्यमपीति चशब्दस्यार्थः वाशब्दः समुच्चये काव्यभावनापरिपक्वबुद्धि सहृदयः
तन्मात्रवेद्यं गूढं तदितरवेद्यमगूढं तत्र गूढं यथा मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिमप्रेक्षितं समु-
च्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं बतेन्दुवदनातनौ तरुणि-
मोद्गमो मोदते अत्र विकासः पुष्पधर्मः स्मिते औ अत्र उपपत्र इति प्रभृतत्वं लक्षयता विकासितपदेन ता-
लोकोत्तररमणीयतातिशयो व्यज्यते स च गूढः एवं वशितसमुच्छलितापास्तसंस्थामुकुलितोद्धु-
रमोदतेशब्दैः आयत्तत्वोल्लसितत्वानेकविषयसंचरितत्वोद्भिन्नत्वयोग्यत्वाभियंत्रितत्वानि लक्षयद्भि-
र्धन्यानुरागित्वसकलवशीकारित्वानुरागातिशयालिंगनयोग्यत्वरमणीयत्वस्पृहणीयत्वानि गू-
ढानि व्यज्यन्ते यथा वा मम चकोरीपालितं मलिनयति दृग्भंगी सहि माहिमाशोर है तं कवलयति
वक्त्रं स्तगदृशः तमोवैरस्यानिस्थगयति कचः किंच वचनं कहूकण्ठीकण्ठध्वनिमपुरिमाणं ति-

यति अत्र क्रियापदानामात्यंतिकविदग्धायत्वादीनि व्यंग्यानि अगूढं यथा श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवंत्य-
भिज्ञा विदग्धचरितानां उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि अत्रोपदेशकत्वं शब्दविशे-
षप्रवक्तृत्वमदेऽनुपपन्नमत्याविष्करणं लक्षयात् उपदिशतिपदेनानायासेन शिक्षादानमभिव्यज्य-
ते तच्च सहृदयासहृदययोरपि अभिधेयवत्प्रकाशते तदेषा कथिता त्रिधा तत्र स्याद्विधाऽव्यंग्यगू-
ढव्यंग्या चेति एवं लक्षणां निरूप्य तयालाक्षणिकं लक्षयति तद्भूर्लाक्षणिकः स्याद्वाचक इति सूत्रस्थः
शब्दस्यानुषज्यते तद्भूर्लस्या लक्षणाया आश्रयः अथ व्यंजकशब्दलक्षणाय व्यंजनानिरूपणीयासा
वद्द्वेधा शब्दनिष्ठार्थनिष्ठा च तत्रांत्या शब्दलक्षणेऽनुपयुक्तत्वादग्रे विवेचनीयता याद्यद्विधा अभिधामूला-
लक्षणामूला च अत्र यद्यप्यभिधायाः प्राथम्यादुपजीव्यत्वाच्च तन्मूलामप्रथमं निरूपयितुमुचितानथा-
पि स्वप्रसिद्धत्वाल्लक्षणायाः प्रकृतत्वाच्च तन्मूलामेव प्रथमं निरूपयति तद्व्यंजनात्मकः तद्भूर्लाक्षि
णिकशब्दे व्यापारो व्यंग्यप्रकाशनानुकूलः तत्र लक्षणादिनैरेव तस्य नीतौ किं तयेत्यत आह यस्यप्रतीतिमा-
दातुं लक्षणा समुपास्यते फले शब्दैकगम्ये अत्र व्यंजनान्नापरा क्रिया यस्य पावनत्वादेः फलस्य प्रतीतये
लक्षणाश्रय शब्दप्रयोगः तत्फलं तस्मादेव गम्यते तत्तु प्रमाणांतरात् व्याप्तिस्मादेरनपेक्षणात्
न च तत्र शब्दस्य व्यंजनां विना अन्यो व्यापारः तथाहि नाभिधा समयाभावात् पावनत्वादौ फले संकेतग्र-
हाभावादभिधा हि संकेतग्रह सहायैवोपयुज्यते तेन स्वरूपमतीतिवद्दस्यते हेत्वभावान्न लक्षणा मुख्या

का॰
प्र॰
१२
13

र्थबाधस्तद्योगो रूढिप्रयोजनान्यतरदिति त्रयं लक्षणाहेतुः तदभावमेवोपपादयति लक्ष्यं न मु
ख्यं नाप्यत्र बाधायोगः फलेन नो न प्रयोजनमेतस्मिन्न च शब्दः स्खलद्गतिः यथा गंगाशब्दस्य तीरं
मुख्योऽर्थः न त्र बाधः तीरे च संबंधः तीरस्य च लक्षणयोपस्थापने स्वशब्देन प्रतिपादयितुमशक्य
स्य पावनत्वादेः प्रतीतिश्च प्रयोजनमिति गंगाशब्देन तीरं लक्ष्यते न हि यदि तटमपि मुख्यं स्यात्तत्र बाधः
स्यात् प्रयोजनस्य गंगादिगतपावनत्वादिविशेषस्य तटेन संबंधः स्यात् लक्षणया प्रयोजनप्रतिपा
दनस्य प्रयोजनान्तरसंभवात् तद्वा गंगाशब्दः प्रयोजनं लक्षयेत् न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः न केव
लं मुख्यार्थबाधादीनामभावमात्रं किं तु तेषामपेक्षापि नेत्याह न च शब्दः स्खलद्गतिः इति मुख्या
र्थबाधादित्रयमपेक्ष्य बोधकत्वं स्खलद्गतित्वं एवं नापि गंगाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रयोजनप्रयोजनं
प्रतिपादयितुमसमर्थ इत्यादिवृत्तौ बाधाधार्मिकमनपेक्षेति शेषो द्रष्टव्यः समर्थ इति पाठे तु बाधा
दित्रयमपेक्षैवेति दोषः ननु स्वस्ति प्रयोजने लक्ष्ये प्रयोजनान्तरमिति वैयात्याद्यदि ब्रूयात्तत्राह एवम
प्यनवस्था या मूलक्षतिकारिणी मूलप्रकृतार्थप्रतीतिः ननु पावनत्वादिविशिष्टमेव लक्ष्यतामिति
किं व्यंजनया न चैवं प्रयोजनस्यापि लक्षणिकोपदेशाल्लक्षणप्रयोजनं नास्तीति वाच्यं गंगातटे घोष
इत्यतोऽधिकार्थस्य पावनत्वादिविशिष्टस्य प्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादित्यत आह प्रयोजनेन सहितं
लक्षणीयं न युज्यते कुत इत्याकांक्षायामाह ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतं ननु विषय

फलयोर्भेदः सत्याम् उक्तः फलत्वं हि जन्यत्वं जन्यप्रतीतिविषयत्वं वा आद्ये पावनत्वादौ तदभावः तज्ज्ञा
नेच विषयाद्भेदः एवं चैते प्रत्यक्षादे नीलादिविषयफलं तु प्रकटता संवित्तिर्वेति द्वितीये विशेषप्रकटता
ज्ञानस्य प्रमत्वज्जन्यताभावात् न च जन्यज्ञाप्यसाधारणमेकं साध्यत्वमस्तीति अत्र ब्रूमः ज्ञानस्य ज
नकीभूतो विषयोपघाताज्ज्ञानादन्यस्तथा फलमपि न स्वस्वने भिन्नत्वं कारणस्येव कार्यस्यापि भिन्नकाल
त्वनियमात् शैत्यादौ तु क्वचित्फलसोपचारिकं द्रष्टव्यं तथा चलद्दुःमानमेव यदि शैत्यज्ञानं तदा प्रयोज
नेन स्यादित्यर्थः ननु लक्ष्यप्रतीतेर्नशैत्यप्रतीतिफलं किंतु शक्यसंबंधरूपलक्षणायाः तथा न किंचि
द्दूषणमिति तत्राहुः अन्वयानुपपत्त्यालक्षणाप्रसरंती यावदन्वयोपपादकं तावदेव विषयीकरो
ति न त्वन्वयानुपपादकमपीति कथं तटे पावनत्वमपि विषयीकुर्यात् नन्वयानुपपत्त्याकल्प्यमाना
पि सा तु दृष्टमपि शैत्यं विषयीकरोति यथा तापोपशमायोपादीयमानं शैत्यमपि जनयतीति चेन्न
वेदनस्य हि सन्निधिमात्रेणैव शैत्यजनकत्वं लक्षणायास्त्वनुपपत्तिप्रसारितयेति वैषम्यात् यत्तू
क्तं यथा कन्नेपि चण्डीदासेन ज्ञानस्य विषयातिरिक्तफलमात्रं वा विवक्षितं ज्ञेयगतं वा आद्ये प्रकृते
व्याप्तिगोस्वामिप्रतीतिः अंत्ये प्रयोजनज्ञानएवव्यभिचारः तेन हि गोस्वामिसंतोषमात्रं जन्यते न तु म
हृतं किंचिदिति तस्मादेह नु फलयोस्तटप्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्व
मसमीचीनमेवेति व्यंजनासिद्धिरित्यत्र तात्पर्यमिति तदेवोपविजृंभितं न हि तेन सूत्रेण यथा

क्तेनापि ज्ञानत्वस्य विषयान्यफलकत्वव्याप्यत्वं प्रतिपाद्यते किंतु ज्ञानफलत्वस्य विषयान्यत्वव्या-
प्यत्वं तथा च शैत्यादेर्लक्षणजन्यप्रतीतिविषयत्वे तत्प्रयोजनत्वं न स्यादित्यर्थे दोषानवकाशः वयं
तु ब्रूमः विशिष्टं लक्ष्यं तत्तदा भवेद्यदि विशिष्टत्वं लक्षणावच्छेदके पूर्वं प्रतीतं संभवेत् न त्वेवं पा-
वनत्वादिविशेषवैशिष्ट्यस्य तटे प्रमाणान्तरागोचरत्वात् तत्र तस्याभावात् यदुक्तवान्योगफलेन नो
इति अथ पावनत्वादिसामान्यवैशिष्ट्यमेव लक्षणावच्छेदकमस्तु तस्य प्रतीतत्वादिति चेत्तर्हि पावन
त्वादिविशेषो न प्रतीयेतेति किं बहुना गौर्वाहीक इत्यत्र गवाभिन्नजडस्य लक्षत्वे सावेवान्वयानुपपत्तिः
उपसंहरति विशिष्टे लक्षणा नैवं एवमुक्तयुक्त्या कथं तर्हि तत्प्रतीतिरित्यत आह विशेषाः स्युस्तु
लक्षिते तटादौ लक्षिते तु सति पावनत्वादयो विशेषाः प्रतीतिविषयाः स्युः ते च प्रसिद्धातिरिक्तव्यापा
रगम्या एव स च व्यापारो व्यंजनध्वननादिशब्दवाच्योऽवश्यमेषितव्यः कथमन्यथा विशेषप्रतिपत्ति
रिति एवं लक्षणामूलव्यंजकत्वमुक्तं अभिधामूलत्वाह अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियंत्रिते संयो
गाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरंजनं अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगादिना नियंत्रिते सति अवाच्यार्थधी
हेतुर्व्यापारोंजनं व्यंजनमित्यर्थः अनेकार्थो नेकार्थाभिधानशक्तः अर्थभेदेन शब्दभेद इति नयेन तु अर्थान्तरा
भिधानशक्तः शब्दस्तदन्यः तदभेदभ्रमविषयो वा वाचकत्वमभिधा अवाच्यार्थस्तदभिधाव्यापाराविष
यः नियंत्रणं नियमनं एकतरमात्रस्मरणानुकूलत्वं यदाहुः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव

इति एतेन नियमनमेवार्थे नास्ति नैवार्थे वक्तुस्तात्पर्यमिति तात्पर्य इत्यवोचाप्रलापः संयोगाद्यैरित्या॰
द्यपदग्राह्यं विप्रयोगादि यदुक्तमभियुक्तैः संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रकरणं लिं
गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेष
स्मृतिहेतवः तत्र संयोगप्रसिद्धार्थगुणविशेषसंबंधरूपः तेनाभिधानियमनं यथा शंखचक्रो हरि॰
रित्यत्र शंखचक्रादिसंयोगेनानेकार्थस्य हरिशब्दस्याच्युते अभिधा नियम्यते अन्यहरिपदस्य न तत्संयोगाभावात्
विप्रयोगस्तादृशसंबंधध्वंसः तेन यथा अशंखचक्रो हरिरित्यच्युते ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात् साहचर्यं
सहचरता तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामलक्ष्मणसाहचर्येण दाशरथ्यो विरोधः सहानवस्थानं वध्यघा
तकभावश्च तेन यथा छायातपाविति कांतिरित्यावो शक्तत्वेपि छायापदस्यातपाभावे विरोधिनोः कयोश्चिदुप
मायां रामार्जुनगतिस्तयोरित्यत्र रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्तवीर्ययोः अर्थः प्रयोजनं तेन यथा स्थाणुं भजे भ
वच्छिदे इत्यत्र भवच्छेदनप्रयोजनवशात् स्थाणुशब्दस्य हरे प्रकरणं वक्तृश्रोतृबुद्धिस्थता तेन यथा
सर्वं जानाति देव इत्यत्र देवशब्दस्य राज्ञि यत्तु युष्मदर्थव्याख्यानस्याप्रपि प्रकृते राजादेर्विमर्शः किंवा
संबोध्यो राजादाविमर्शः संबोध्यस्यैव युष्मदर्थत्वात् लिंगं संयोगातिरिक्तसंबंधेन परिपलव्याद्वृत्तो धर्मः
तेन यथा कुपितो मकरध्वज इत्यत्र मकरध्वजसमुद्राभ्यामावृत्तेन समवायसंबंधवता कोपेन म॰
करध्वजशब्दः कामे यत्तु लिंगं चिह्नमिति तन्न कोपस्य कामचिह्नत्वाभावात् असाधारणधर्मस्य चि॰

का॰ प्र॰ १५ 15

कृतवान् सशंखचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिप्रसंगाच्च शब्दस्यान्यस्य संनिधिः नियमार्थकस्तर्हि नरसामाना-
धिकरण्यं प्रतीभवाच्छिद इत्यादावप्रसंगः नच शंखचक्रो हरिरित्यत्रातिप्रसंगः शंखचक्रशब्दसा-
सामानाधिकरण्याभावात् यद्वा हरौ शंखचक्रशब्दसामानाधिकरण्याभावात् यद्वा हरौ शंखचक्रे
इति संयोगोदाहरणे तात्पर्यं तेन यथा देवस्य त्रिपुरारातेरित्यत्र त्रिपुरारातीति शब्दसामानाधिकरण्या-
त् देवशब्दस्य शंभुरूपे अपरे अत्र ते देवशब्दार्थस्य राज्ञः त्रिपुरारातित्वाभावात् यत्र देवतान्तरस्य तथा-
भावात् शंभौ शक्तिनियमन इति तत्र प्रकृते देवतान्तरे देवच शक्तिभेदाभावादुदाहरणासामंजस्या-
नुपपत्तेः सामर्थ्यं कारणत्वं तेन यथा मधुना मत्तः कोकिलः इत्यत्र मधुशब्दस्य वसंते अन्यस्य मधुश-
ब्दार्थस्य कोकिलमादनासामर्थ्यात् औचिती उचितता तया यथा पातु वो दयितामुखमित्यत्रोत्कण्ठित-
स्य मनोरथस्य साधनोचितत्वेन मुखशब्दस्य साम्मुख्येन रूपाद्यादौ यद्यप्यत्रापि सामर्थ्यं संभवत्येव तथापि मधु-
नेत्यत्र प्रतीयत एव न तथौचित्याभावयोः उचितीमात्रज्ञानादेव शक्तिनियमनसंकीर्णमिति देशेन यथा भा-
त्यत्र परमेश्वर इति अत्र अत्रेति राजधानीरूपाद्देशात् परमेश्वरशब्दस्य राजनि कालेन यथा चित्रभानुर्वि-
भातीत्यत्र चित्रभानुपदस्य दिवा दिवाकरे रात्र्यामाशुशुक्षणौ व्यक्तिलिंगं पुंस्त्वादि तया यथा मित्रं
भातीति अत्र नपुंसकरूपाल्लिंगात् मित्रपदस्य सुहृदि मित्रो भातीत्यत्र मित्रशब्दस्य पुंलिंगात्सूर्ये स्वर-
स्य उदात्तादिः वेदे वाक्कृत्स्नेनार्थप्रतीतिकृदिष्यते यथा इंद्रशत्रुर्वर्धस्वेति अत्र इन्द्रशत्रोरित्यस्यानोदा-

१५

नत्वेवं द्वस्य शानयिनेति षष्ठीतत्पुरुषव्यक्त्याव्यंग्यस्य शानतकर्मत्वं लभ्यते काव्येतु नैवं बाहुल्यं उदात्तानुदात्ता
दिरूपस्वरेणाहि काव्ये र्थविशेषावगता श्लेषाभंगप्रसंगात् अत एव श्लेषप्रस्तावप्रसंगे वक्ष्यति काव्यमार्गे न
स्वरो गण्यत इत्यादि ननु हृष्टे प्रसीदेत्यादौ स्वरेण संबोधनं प्रकाश्यते न चार्थविशेषेभिधानियम्यते न तु सा
ह्लात्स्वरेणैव काकुस्थलेनु नानार्थाभिधानियमनं किं तु यदार्थस्यैव व्यंजनं यद्वा स्वरशब्देनोदात्तादित्रयं
विवक्षितं अतः काव्ये स्वरस्याभिधानियामकत्वं नास्त्येवेति व्यर्थं बाहुल्येनेति विशेषणमिति सैवं तथा कर
स्थहृद्यंकं द्य पंकजवैरिणीत्यादावि द्रशत्रुरितिन्यायेनाभिधानियमनस्य काव्येपि दर्शितत्वात् स्वरादय इत्या
दिग्रहणाद् अभिनयापदेशौ गृह्येते अन्येचोक्तान्तर्भूताः अभिनयश्च हस्तादिवा स्थाकारादिप्रदर्शिका हस्ता
दिक्रिया तया यथा एतद्दृहमेतन्यनि अत्र एतन्महमेत्नेहिसक्रियते हि एतद्दृहमेत्तावत्या एतद्दृहमेन्नेहि दि अत्रैह्रि
अत्र विकसितमुकुलिताभिनयविशेषविशेषितसाहित्येनस्तनस्पर्शत्वमुकुलितत्वार्थविशेषेभिधानियम्य
ते एवं शेषपादत्रयेपि अपदेशो अभिमतनिर्देशः तेन यथा इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीनीत एवाहतित्वयमिति
अत्रापदेशेन इदं शब्दस्याभिधावृत्तिर्नियम्यते इत्थं संयोगादिनानार्थाभिधायकत्वे निवारितेपि यदनेकार्थ
शब्देन कस्यचिदर्थान्तरस्य प्रतिपादनं तत्र नाभिधाशब्दस्य व्यापारः नियमनात्तस्याः नापि लक्षणा मुख्यार्थबाधादि
विरहात् किं तु व्यंजनं व्यंजनव्यापारः यथा भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसं
ग्रहस्य यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्य दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोभूत् अत्र प्रकरणेन भद्रात्मन

का॰ प्र॰ १९ 16

इत्यादिपदानां शक्तिस्तदन्वययोग्येचार्थेऽभिधानियंत्रणापि गजस्य तदनुपपत्त्यस्य स्ववाच्यस्य व्यंजनवैव प्र
तीतिनंतनुपमानोपमेयभावकल्पनाविरहात् शब्दश्लेषतोभेदेपियोसहृत्पर गोत्राणामित्यायपर्थश्लेषतः
उक्तोस्य भेदः अर्थश्लेषस्तु उभयत्रशक्तिरेवनव्यंजनेतिचेति उच्यते यत्रोभयोरर्थयोस्तात्पर्यं सश्लेषः
यत्र त्वेकस्मिन्नेव तत्र सामग्रीमहिम्नानुद्दिष्टीयात् प्रतीतिः सा व्यंजनेति एवं व्यंजनां निरूप्य तया
शब्दं लक्षयति तद्युक्तो व्यंजकशब्दः व्यंजनमिति प्रस्तुतेप्यर्थगत्या तच्छब्देन व्यंजनं परामृश्यते तेन व्यं
ग्यंतद्युक्तो व्यंजकः संपद्यते अन्यथा जनयुक्तो जनकस्यात् न देतदुक्तं व्यंजनयुक्तो व्यंजनयुक्तः ननु
उक्तस्थलेऽर्थस्यापि व्यंजकत्वे कथं शाब्दीयं गलरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वं स्यात् इत्यत आह यत्सोऽर्थोन्तरयु
क्तया अर्थोपि व्यंजकस्तत्र सहकारितया मतः सइति शब्दः तथा व्यंजकः इतिश्रीगोविन्दठक्कुरकृ
ते काव्यप्रदीपे काव्यशरीरभूतशब्दार्थविभागो द्वितीयउल्लासः २ एवं शब्दे निरूपिते उपोद्घातेन शब्द
व्यंजनायां निरूपितायां प्रसंगे नार्थव्यंजना निरूपणीया तत्र तदाशंके तच्छब्दे निरूपिते ऽवसरोयमर्थ
निरूपणस्य किंचार्थधर्मिणि निरूपिते तद्धर्मव्यंजनापि सुनिरूपा भवतीत्यत आह तस्यार्थस्य व्यं
जनानिरूपणमिति तद्देशं कामं पतिनिरीक्षुरुक्तं स्मारयति अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषां अर्था वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः
अर्थस्य सन्निहितनरस्येति तेषामिमनेन योगपदं याः वाचकादयः शब्दाः परामृश्यन्ते शिष्यावधानाय प्रति
जानीते अर्थव्यंजकतोच्यते ननु सर्वेषामित्यादिना एवं मध्यानां व्यंजकता पूर्वोक्तैव न तत्कथमीदृशी मेता

१९

कोल्लायामाह वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषां यो॰
र्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा बोधव्यः प्रतिपादनीयो जनः अन्तर्भावित एवार्थत्वात् अतो न वाच्येनाभेदः का-
कुः शोकभीत्यादिभिः ध्वनिविकारः वाच्यवाक्याभ्यां सहितोऽन्यसंनिधिः वाक्यवाच्यान्यसंनिधिः अतो न द्वं-
द्वैकवद्भावेन पुंसकत्वप्रसंगः प्रस्तावः प्रकरणं वैशिष्ट्यं वैलक्षण्यं तच्च वक्त्रादीषु प्रत्येकमभिसम्बध्य-
ते अमोऽर्थो वाच्यलक्ष्यातिरिक्तः व्यक्तिर्व्यञ्जनाकरणव्युत्पत्तेः अर्थस्य त्रिविधस्यापि ननु कस्यचिदेव प्रति-
भाजुषामित्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा प्रतिभा या वासनेत्युच्यते तस्याः सत्त्वमेव वक्तृवैशिष्ट्यादि॰
सत्त्वेऽपि व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति प्रतिपादितं अत एव वैयाकरणानां न तथार्थप्रतीति तथा चोक्तं सवासनानां
नाट्यादौ रसस्यानुभवो भवेत् निर्वासनास्तु रङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसन्निभाः यथाक्रममुदाहरणानि अइ॰
पिहुलं जलकुंभं घेत्तूण समागदम्हि सहि तुरियं समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणं अत्र च
क्रीकामिनीतस्याङ्गः शीलत्वरूपवैशिष्ट्यविज्ञानतां चौर्यरतगोपनं व्यक्तीभवति ओण्णिद्दं दोब्बल्लं चिंता
अलसत्तणं सणीससियं मह मंदभाइणीये केरं सहि तुह वि अहह परिहवई अत्र दूती प्रतिपाद्या तस्या अ॰
न्यदापि दुष्टचेष्टया वैशिष्ट्येन कामुकोपभोगो व्यज्यते अत्रान्यदीयसन्निद्रादिकमन्यत्र वापि तस्मिन्निति तत्स-
दृशासंनिकृष्टता हि लक्ष्यत इति केचित् तदयोग्यं तत्सखीत्वादीयोऽभिद्रुतान्वयस्यावाक्यार्थत्वात् तथाभूतां दृ-
ष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः विराटस्यावासे स्थितमनुचि-

का॰ नारंभनिभृतं गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु अत्र खेदो मात्सर्यं अत्र खेदं मयि भजति नाद्या
प्र॰ पि कुरुष्विति काकुवैशिष्ट्यात् मयि न योग्यं कुरुषु तु योग्यं मात्सर्यमिति व्यज्यते ननु शोकेन काकु
८ व्यंग्येन वाच्यस्यासिद्धिः शोभनत्वनिष्पत्तिः क्रियते तथा वाच्यरंग तथा व्यंग्यगुणीभूत सकलेन ध्वन्यंग
17 काकुरिति चेत् न व्यंग्यस्य कोपप्रकर्षपर्यवसन्नतया वाच्यस्यैव महत्त्वंगतत्वात् तदेतदुक्तं न च वा
च्यसिद्ध्यंगमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यंगत्वं शंक्यमिति तथापि काकाक्षिप्तव्यंग्यरूप गुणीभूतव्यंग्यप्रभे
दता कथमानेयेति चेत् न अत्रनेति प्रश्नकाकापि … र्थप्रतीति पर्यवसानात् यां काकुं विना वा
क्यार्थबोधपर्यवनोपपद्यते न चैतादि प्रश्न… भावात् यथा मथ्नामि कौरवशतं समरेन कोपादित्या
दौ भीमसेनाद्दोलाट शीवकुरि तदेतदुक्तं प्रश्नमात्रेणाकाकेर्विश्रान्तेरिति अन्येन कुरुषु न भजतीति
ननु काकुः किमर्थः ततः प्रश्नरूपाः किमर्थ एवाक्षिप्त इति तस्यैव गुणीभावो न्याय्यः ननु काकुमेण
पि काकाव्यंग्यो गुणीभवति न तु एव गुणीभूतविभागे काकाक्षिप्तमिति हठार्थग भीति … योगर
तिनात्पर्यमाहुः नट्… ग्राम हूगण्ड स्थलणि क्षियं दिहितोण सि श्रणाम्नो पद्धिं … ने … लासा
दिद्दी वाक्यमनेकपदं तेनात्र न चेदानीं यदात्मवाक्यवैशिष्ट्यात् सत्… कपोल … ति विम्बितोपप
तल्ले द क्षिरन्याट शीचलितायां तु तस्यास … हो प्रच्छन्नकामुकत्वं तवेति व्यज्यते तु हृ घोयं सर
सकदली श्रेणि शोभातिशायी कंजोत्कर्षाकुरितरमणी विभ्रमो नर्मदायाः किंचिचेतस्मिन्नु रम …

दत्तान्विनवांतिवानायेषामग्रेसरति कलितानाकाण्डकोयोमनोभूः अत्रनर्मदोत्यस्वरूपस्यतद्विशेष-
णोभूनवातऊजातिरूपस्यवाच्यस्ययथोक्तविशेषेणावैशिष्ट्यान्तरनार्यप्रविशेतिव्यज्यते णोल्लेश्मणुल्ल-
सणा आह्लीप्रानासंगरस्मिसअलस्लि त्वयणामेनंजरसंजयप्तेरणावाहेरवीसामो अन्यसन्निधिः सन्निहि-
तोन्यः जेतावप्रवेशिनीप्रतिप्रवर्तिनेवादेसप्रतिहृद्धमप्रकृत्स्वरूपस्यान्यस्यसंनिधेः वैशिष्ट्यात् सन्निहितप्र-
तिसंध्यासकेनसमयइतिव्यज्यते स्ववरसमागमदिनजपिवोऽञ्जपहरमन्तेण एषमेअकिन्निचिहिसि
नासहिसजेस्वकरणीज्ञ अत्रप्रकरणस्यप्रस्तावस्यअभिसारसंवेपित्वरूपवैशिष्ट्यादुपपत्तिंप्रत्यभिकि-
सर्तुंनयोग्यमितिव्यज्यते अन्यत्रयूयंऊसमावचायंकुरुध्वमत्रास्मिकोरमिसख्यः नाहंहिहरेअभितुं
समर्थाप्रसीदनायंरचितोंजलिवः अत्रदेशस्यातिविविक्तादिरूपवैशिष्ट्याद्वक्तृवैशिष्ट्यादिसहितान्य-
त्यांप्रहृद्धनकामुकोयुष्माभिः प्रहेयइतिप्रियसखीः प्रतिव्यज्यते गुरुअणपरवसपियकिंभणामितुं
हमंतंमिभायणी अहंअंयुऊपवासंवञ्जुसअमेयस्सणासिकरणीज्ञं अत्रायपदप्रतिपाद्यमधुसमयवै-
शिष्ट्याद्वक्तुरववस्याविशेषसहितादिदानींयदिव्रजसितदा अहंनजीवामि नवत्तुनजामिगतिंरतिप्रि-
यं प्रत्यनुरक्तयाव्यज्यते आदिग्रहणाच्चेष्टालीलादौ तम्रचेष्टायथा द्वारोपांतनिरंतरमयितयासौंद-
र्यसाश्रियाप्रोल्लासोरुयुगंपरस्परसमासक्तंसमादितं आनीतंपरतः शिरोंशुकमथः त्विन्नेचलेलो-
चनेवाचलस्स्वानिवारेतमसरणंसंकोचितेदोलिते अत्रारुयुगसमासंगादिचेष्टावैशिष्ट्यान्त्रहृद्धकामु-

का॰
प्र॰
१८
18

कविधानप्राकृतविशेषोधन्यते तत्रप्रथमार्थेनस्पष्टकमालिंगनंप्रोरोपकंपुगमानीतमित्यनेनगूढ
मागच्छेरिति अथ: द्वितीयचलेलोचनेवाचस्पतिनिवारितंप्रसरणमित्यनेनसूर्यास्तमयेकोलाहल
रहितेकालेसमागंतव्यमिति संकोचितेदीर्णेनेत्रस्पनेनपारितोषिकमालिंगनेकरोमीतिव्यज्यते यद्य
प्येकत्रैवोदाहरणेभेदांतराण्यपिसंतीतितदेवोदाहरणांतरंसंभवति तथापिनि:संदेहबुध्यत्रैवप्रदर्शनाव
सरतयापुन: पुनरुदाह्रियंते वक्तृबोद्धव्यादीनांप्रत्येकमेवनव्यंजकत्वंकिंतुमिलितानामपीतिद्र
ष्टव्यं तत्रद्वयोर्व्यंजकत्वंयथा अत्तापत्थणिमज्जइपत्थ अहंदिहअंपलोएहि मापहिअअरत्तिअंधय
अमेह्णपमहणिमज्जहस्ति नत्वर्थमात्रव्यंजकत्वेशाब्दार्थयुगकाव्यस्यव्यंजकत्वंनसिद्धमित्यतआह
शब्दप्रमाणवेद्योर्थोव्यनक्त्यर्थांतरंयत: अर्थस्यव्यंजकत्वेतच्छब्दस्यसहकारिता इतिश्रीमहामहोपा
ध्यायगोविंदठक्कुरकृतेकाव्यप्रदीपेअर्थव्यंजकतानिरूपणंनामतृतीयउल्लास: ३ यद्यपिकाव्यलक्षणवि
भागंचविधायलक्षणपदार्थेषुविवेचनीयेषुविशेष्यपदार्थ: शब्दार्थौविचारितौ इदानींदोषगुणालंका
राणांनिरूपणमुचितं ननुकाव्येनदस्यध्वन्यादेर्भेदनात् तथापिध्वन्यादेर्भेदेषुज्ञातेषुदोषादीनांहेयो
पादेयतयोरवगमोभवति तयोर्विशेषनिष्ठत्वात् यथाश्रुतिकटुत्वंदोषोध्वनिविशेषेशृंगारादिध्वना
हेयोपायेरौद्रादिरसध्वनावित्रभेदेपादेयएव माधुर्यादिगुण: शृंगारादावनुगुणतयोपादेयएववी
ररसध्वनौत्वनुपादेयएव अलंकारोपियमकादीरसादिध्वनावनुपादेय: चित्रभेदेतूपादेयएवत

णापि दोषादिनिरूपणे पर्य्योगिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु निरूप्यमाणेषु प्रसंगादनुपयोगिनोपि निरूप
णीया इत्युल्लासत्रयेण काव्यभेदत्रयभेदो निरूपणीयस्तत्र प्रथमं ध्वनिभेदस्तावदुनिर्द्दिश्यते अविवक्षि
तवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च तत्र यद्यपि स्वाभिप्रायाः प्राधान्यात्तन्मूलको विवक्षितान्यपरवाच्य एव प्रथ
मं निर्देष्टुमुचितः तथापि लक्षणामूलव्यंजनायाः प्राङ्निरूपणात्तत्स्मृतेनन्तरमेव शब्दात्मिकेचक
मसमुद्वाय स्वीकराहस्माय एवमयम मायमुद्दिश्य विभजते अविवक्षितवाच्योयस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरे संक्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतं वाच्यः वाच्यजात्यादिधर्माणं वर्मी अविवक्षितवाच्ये नरूपेणान्व
यशेषविषय तयानपेक्षितेयत्र सः तत्र यद्यपि विवक्षितवाच्यमात्रस्यतायां विभागः किंतु तन्महिशेष
ध्वनेः तत्तु शाब्दान्वयावगमः तथापियत्तदरेकार्थ्य तयानत्र ध्वनावितिनरुत्कृष्टस्यध्वनिभेदे यत् शा
ब्दार्थापिध्वनिरेवलभ्यते अयं च ध्वनिभेदलक्षणमूलगूढव्यंग्यप्राधान्ये सति संभवति अविवक्षितन
त्वं च वाच्यस्यान्वयानपपत्तेः साचवाच्यस्यानुपपत्त्या त्वेनउपयोगिनिरूपान्तरेणान्ययीहार्थतः एववा
च्यस्य योग्यत्वाद्धाप्रस्तुपयुक्तमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषाभावायकत्वमात्राद्धातत्रोभयत्रापि वाच्यम
र्थान्तरे उपयोगिनिलक्षणावच्छेदके संक्रमितमाश्रयतेनपरिणामितं वाच्योप्यर्थोरूपान्तरेणलक्षणर
स्यार्थः द्वितीये तु वाच्यमत्यन्तं तिरस्कृतं न केनापिरूपेणान्वयप्रविष्टं तत्रार्थान्तरे संक्रमितवाच्ये यथ
हाग्धेयया तालाजाभांतिगुणाजालात्तनमाहि अजाहिवेर्यति २३ किरणानुगाहि याहोत्तंकमलाइ

का॰ प्र॰ १९ 19

मल्लार अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणयुक्तत्वे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः विशेषणाधायकत्वमात्रा
यथा त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत् अत्र वच्मीत्यनुपयु
क्तार्थं अनुपादनेऽपि वचनक्रियाप्रतीतेः अत उपदेशपरत्वे लक्ष्ये तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः एवं त्वामस्मीति
पदेष्वनुपयुक्तार्थे संबोध्यत्वेन युष्मदर्थस्य वचनकर्मताशङ्केः यः श्रोतृउपयुक्तरूपेणैवास्मदर्थेन
कर्तृत्वप्रत्ययात् अतस्ताभ्यां द्वयोरुद्देशपराद्वावेतौ संक्रमितौ तथा आत्मीयाया एव मतेः सर्वैरप्यादाना
दनुपयुक्तत्वे नात्मीयशब्देन प्रमाणपरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वाच्यं संक्रमितं अस्यमुक्तमशक्यत्वार्थग्र
हणाद्दस्मिन्योगेऽपि वच्मीत्युक्तमप्युरुषः अस्य न तिरस्कृतं यथा उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथि
ता भवता परं विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितः आस्व ततः शरदां शतं अत्रापकारिणं प्रत्ययो
ग्येष्वेषूपकृतादिपदैः स्वार्थविपरीतं लक्ष्यते न चात्र वाच्यस्य कश्चिदुपयोगः त्वय्येवमपकारेऽपि क्रिय
माणेऽपि मया प्रियमेवोच्यते इति साधुत्वं व्यंग्यं न देवोपकारापकारविवेको नास्तीति वा अयं च प्रभेदो न वि
शेषलक्षणयाः किन्त्वन्यत्रापि यथा ममैव शहूतसम्वेदकरोत्यलाया स्मिता वाणूष्मातिकूलवाचः प्रि
येविसयायां परमायतायाः पयोविरामप्रतिषेधमेव अत्र पयावित्यनेन सोत्कण्ठनिरीक्षणं व्यंग्यं उत्कण्ठा
तिशयो व्यंग्यः द्वितीयं ध्वनिभेदं कारिकाद्वाभ्यां विभजते विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ध्वनि
रिति प्रकरणाल्लभ्यते अन्यपरं व्यंग्यनिष्ठमुपसर्जनीभूतं अयं भेदोऽभिधामूलव्यंग्यप्राधान्ये सति द्रष्टव्यः एव

न्तु कष्पलक्ष्यक्रमव्यंग्यो लक्ष्यव्यंग्यक्रमः परः सूचीकटाहन्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य पूर्वमुद्देशः लक्ष्य-
स्यैकत्वात् द्वितीयस्य पंचाशद्भेदत्वात् विभावादय एव न रसः किंतु रसस्तैर्निष्पद्यत इत्याह विभावादिर-
सप्रतीतेः क्रमसन्नपि न लक्ष्य इति क्रमस्यालक्ष्यत्वात् क्रान्तभेदद्वयमित्यर्थः रसभावतदाभासभावशान्त्यादिर-
क्रमः भिन्नो रसाद्यलंकारादलंकार्यतया स्थितः अक्रमः अलक्ष्यक्रमः न त्वक्रमेव रसभावयः परामर्शः
आदिग्रहणाद्भावोदयभावसंधिभावशबलत्वानि तत्वाभासवद्रसस्य शान्त्यादयः किं तु उक्ताः निर्वेदादय-
वस्थायित्वेऽपि प्रसमस्य निरतिशयस्य वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यस्य तदभावात् आभासत्वं तु तिर्यगादिविषयकत्वेन त-
याविरुद्धं भिन्न इति यत्र प्रधानं रसादिस्तत्र ध्वनिः यत्र तु प्रधानं तत्रालंकार इति भावात् कारणान्यथ का-
र्याणि सहकारीणि यानि पि रसादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभि-
चारिणः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः अथेति समुच्चये कारणानि प्रमदाहृदयादीनि कार-
कोद्दीपकरूपाणि कार्याणि स्वेदस्तम्भोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्वि-
कामताः वाङ्मनोबुद्धिशरीरारम्भरूपाणि कटाक्षभुजलेपादीनि सहकारीणि निर्वेदजनितौत्कण्ठादीनि
विभावा आलंबनोद्दीपनरूपाः चेयदेत्यर्थः तन्नेदेत्यर्थः अथ यद्युद्दीपकस्य स्थायिनि न कारणत्वं किं तत्त्व-
त्वेन तस्मिन्नीषदुत्कर्षाधायकरूपमुद्दीपकत्वं तथाप्यनुद्दीपितोऽप्यजात एवेति उद्दीपकेऽपि कारण-
त्वोपचारात् तत्रापि विभावव्यवहारः विभावादिसंज्ञा च विभावनादिव्यापारयोगात् तथा चामनाः

का० रूपतयास्थिता न्रत्यादीन् स्थायिनो विभावयंति सास्वादांकुरप्रयोगस्यतां नयंतीते विभावाः अनुभाव
प्र० यंति च तानीत्यनुभावाः पोषकतया विशेषेणाभितः काये स्थितञ्चारयंति विशेषेणाभिमुख्येन चरंती
२० तिवा व्यभिचारिणः व्यक्त इति व्यक्तिश्च वर्णेति पर्यायः साच विशेषणतयाच व्यक्तिविशिष्ट एव स्थायी
20 रसः एवं च रसस्य कार्यत्ववचनं विभावादिभिः काव्योपस्थापितैः स्थायिनो जननात् विभावादिकार्य
तयैव प्रकृतत्वाद्विशिष्टत्वस्य कार्यत्वान्न वह्न्युद्दकत्वाद्वा नीलघटत्ववत् तस्मात्स्थायी न रसः किं तु विभा
वादिमेलकत्वं वैस्त्वं वा अन्यथा न कार्य इत्यादिग्रंथविरोधादिति प्रलपितमात्रमनादेयं सततैरिति यस्य
या निर्करणादीनि सतैस्तज्जातीयैरित्यर्थः स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैरतिरस्कृतप्रवाहो भावः यदुक्तं
विरुद्धा अविरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः आनंदांकुरकंदोसौ भावः स्थायिपदास्पदं न चैवं स्रक्कपोलक-
ल्पना सूत्रकारस्य उक्तं हि भरतेन विभावानुभावव्यभिचारिभावाद्रसनिष्पत्तिरिति एतद्विवृण्वने भट्ट
लोल्लटप्रभृतयः स्थायिनं विभावेनोत्पाद्योत्पादकरूपादनभावेन गम्यगमकभावस्वरूपाद्व्यभिचारि
णा पोष्यपोषकभावरूपात्संयोगात्संबंधाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिः इति सूत्रार्थः तथाहि ल
लनादिभिरालम्बनविभावैः स्थायी रत्यादिको जनित उद्यानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपितः अनुभावैः
कटाक्षभुजाक्षेपणादिभिः प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिरुत्कण्ठादिभिः परिपोषितो रामादावनु
कार्ये रसः नटेन तत्तद्रूपतानुसंधानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कारहेतुरिति तदेतद

पेशलं सामाजिकेश्वतदभावे तत्र चमत्कारविरोधात् न च तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः शाब्दज्ञानेऽपि तदा
पत्तेः लौकिकशृंगारादिदर्शनेनापि चमत्कारप्रसंगात् न चानुभावादिज्ञानबलायातस्त्रोरोपस्थान
नु साक्षात्कारमात्रमिति वाच्यं चंदनस्पर्शादौ वैपरीत्यदर्शनात् अन्यथैवोपपद्यमानाद्दशकल्पनाभावा
दिभिरनुदेयानुमापकभावरूपसंबंधाद्रसस्य निष्पत्तिरित्यर्थः तथाहि विषयनियमविषयानोः स^
म्यग्बुद्धिः यथा राम एवायमयमेव राम इत्ययोगान्ययोगव्यवच्छेदविषयी ग्रनरावगीणि वाथानु मिथ्या
धीः यथोत्तरकालिके न रामोऽयमिति बाधे रामोऽयमिति विरुद्धोभयकोटिकान्न संशयः सादृश्यधीः य
था राममसदृशोऽयमिति नाप्यः किं त्वसिद्धाभो विलक्षणानया चित्रतुरगोऽयमितिवद्रामोऽयमुव्याप्रथम
पदभूतो नटो विषयी क्रियते ननु लङ्घाविद्यमानमपि विभावादित्रयं लिंगमवगम्यते ऊनपूर्वमेव रोमांचा
द्याविर्भावे गुरुशिक्षाभ्यासाद्यहृतातिशयाभ्यासेन नटेन सेयं समागेभुरुपावसक्ष्टरासंमूढकर्णरशी
लाकिकीदृशोः मनोरथः श्रीमन्नसः शरीरिणीप्राणेश्वरीलोचनगोचरं गतेति देवादहमद्य नयावप
लायितनेत्रयाविप्रलब्धः अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायं इत्यादौ काव्यानुसंधानबला
दालंबनोद्दीपनव्यञ्जनैर्दत्तगुणस्य रोमांचादेर्दर्शनीयस्यानुभावेन व्यञ्जनीयस्योत्कण्ठादेः सत्कार्यप्रक
टेन चमत्काराधानात् अथ नैः कृत्रिमत्वेनाज्ञानाल्लिंगैरपि कृत्रिमत्वेनाज्ञानात्तस्यार्थी रत्यादिरनुमीयते सैवा
नुमितिः स च चमत्काररूपा चर्वणा जनस्तया विषयीक्रियमाणस्थायी रस उच्यते च वर्णा च सामाजिका

का॰ प्र॰ २१ नामितिनैष्वेवरसइतिव्यवहारः ननुसाक्षात्कारएवचमत्कारोनतानुमित्यादिरपि अन्यथासत्वोद्रेकादा

नुनीयमानेपि रसस्यात् वस्तुसौंदर्यबलाद्रसनीयत्वेनस्थायिनोमन्याऽनुमेयवैलक्षण्यात् स्थायि

नोनष्टेसत्वाद्वाधावतारेणुनमितिरेकत्वंस्यात् इतिचेन्नअभावनिश्चयाभावावगाहितयासंभाव्यमानता

21 त् एतन्नटप्पदहृदयग्राहियतः प्रत्यक्षमेवज्ञानंसचमत्कारंप्रमाणानामनुमित्यादिरपिलोकप्रसिद्धिमवधू

यान्यथाकल्पनेप्रमाणाभावः सूत्रस्यान्यथैवयोजनसंभवात् भट्टनायकस्तु ननतावन्नटगतत्वेननवा

रामगतत्वेनानुमीयतेनचैवंधतेन सामाजिकगतत्वेनव्यज्यते आयपक्षयोरुक्तदोषात् अन्त्यगतेना

न्येषांचमत्काराभावाच्चमूलेसिद्धस्यैवव्यक्तत्वाच्चरसस्यासिद्धत्वात् सर्वेषामेवाभिव्यक्तिप्रसंगाच्च तस्मा

द्विभावादिभिःसंयोगात् भोज्यभोजकभावसंबंधाद्रसस्यनिष्पत्तिः उक्तिरितिसूत्रार्थः नचभोगपक्षेपिदो

षावकाशः भोगस्यालौकिकत्वात् तथाप्यन्यनिष्ठः स्थायी अन्यनिष्ठेरपिविभावादिभिः कथमन्येनभो

क्तव्योतिप्रसंगादितिचेदुच्यते शब्दात्मनःकाव्यस्यत्रयोव्यापाराअभिधाभावकत्वंभोजकत्वंचाभिधा

त्वंनरसानताश्रितस्थितेनहिधाभावकत्वसाधारणीकरणं तेनहिव्यापारेणाभिधादयः स्थायीसाधार

णीक्रियंते साधारणीकरणंचनदेयमीतादिविशेषाणांकामिनीत्वादिसामान्येनोपस्थितिः स्थाय्यनु

भवादीनांचसंबंधिविशेषानवच्छिन्नत्वमेवद्वितीयंव्यापारहृदयंनाट्येपिएवंकाव्येनासेचहितीयव्यापारे

णसाधारणीकृतविभावादिभिस्तृतीयव्यापारसाहित्येनतथाकृतएवस्थायीभुज्यतेभोगश्चरसमनु

णोद्रेकात्प्रकाशानंदमयस्वरूपे लौकिकेस्वस्वानुभवविलक्षणः सत्त्वरजस्तमसां उद्रेकक्रमात्स्वरू
डः स्वमोहाप्रकाशरूपेणोद्रेकस्तु गुणानभिभूयावस्थानमिति सांख्यसिद्धांतानुसारेण विरुद्ध एवेति तदपि न
सम्यक् एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात् भुक्तेर्ज्ञानातिरेकस्यानुभवबाधितत्वेन निष्पत्त्यप्रमा
नस्य चाभिधाव्यक्तिपक्ष एव पर्यवसानात् आचार्याभिनवगुप्तपादास्तु स्थायिनो विभावादिभिः सम्यग्
व्यंजकभावरूपात्संबंधाद्धि विभावादीनामेव व्यापारैस्सह संयोगात् मिलनाद्रससम्यग्निष्पत्तिरभिव्यक्तिः तथा
हि लोके प्रमदादिभिः कारणादिभिः स्थायिनो रत्यादेरनुमानेऽभ्यासेन पाटवं झटिति प्रवृत्तिरहृदयानां सामा
जिकानां सहृदयानां स्थायिनो रत्यादिस्थायीकाव्येनासेचनगुणालंकारयोगात् चतुर्विधाभिनयेन च यथोचित
विभावनादिव्यापारवत्त्वाद् अलौकिकविभावादिशब्दव्यपदेश्यप्रयोगपटुःशाविशिष्टैः तैरेव कारणादिभिर्व्यज्य
ते ननु एवं येषां पूर्वं रत्यादिः सोऽत्यन्तं तेषां न वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिः नैतस्यैव कः संदेहः अत एव
शृंगारिकाणामेव शृंगारस्य निर्विलक्षभावानामेव चांतस्याभिव्यक्तिरित्याद्यनुभूयते किं च अपरास्त्वा
त्विकी वासनासहकारिणी या विना शृंगारिणामपि मीमांसकवैयाकरणानां न रसाभिव्यक्तिः तदुक्तं वास
नेन हेतुः स्यात्सत्यात्मीमांसकादिष्विति ननु तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनो
भिव्यक्तिः तस्यान्ते समं मैवं तेषां शत्रुरेव नटस्य सेव्येन इति संबंधविशेषस्वीकारनियमस्य न ममैवेते न शत्रो
रेवैते न नटस्य सेव्येनेति संबंधविशेषपरिहारनियमस्य चाज्ञानात्तेषां साधारण्येन प्रतीतेः साधारण्ये

नप्रतीतिस्तु न सर्वसंबंधितयाप्रतीतिः किंतु संबंधिविशेषविषयत्वेनाप्रतीतेऽप्रतीतिः यद्वामुकस्यैवेत्यव
का॰ धारणं विनामुकस्यैवेत्येवं प्रतीतेः शृंगारवोक्तं ममैवैताइति नियमानध्यवसायादितिन याचस्वीय यद्वा॰
प्र॰ संसर्गास्यग्रहात् स्वीयत्वसंसर्गाग्रहप्रयोजनं संपद्यते एवं च वाक्यार्थबोधे संबंधिविषयत्वानुभावो पि॰
२२ न विरुध्यते संसर्गबोधे संबंधी न विषयः किंतु पदार्थस्मरणमेवेत्यनुभवविरोधाद्विचारासहत्वाच्चानु॰
पादेयं नन्वेवं विभावादीनां साधारण्यं विना तत्त्वाभावानाद्रसत्साधारण्येन स्थायिनोऽस्तु तत्कथं स्यात्तस्या॰
तत्तदात्मनिष्ठत्वात् यद्यप्यसाधारण्येऽपि तस्य नरस्य प्रतीतिविरोधस्तथापि तदंशे सहृदयसंवादनोत्स्या॰
त् स एव लौकिकतादृशस्वीकारकारणमिति उच्यते उपायानां विभावादीनां स्वरूपसाधारण्यबलाद्र
सानुभवकाले स्थायिनां प्रमाणविशेषनिष्ठत्वलक्षणधाः परिमितप्रमातृतायापहिगलनज्ञानं नद्ध॰
वेनान्निषिनो वेद्यांतरसम्पर्कशून्योपरिमितो भावो यस्य तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादकारिणा प्रमा
तृविशेषसंबंधाग्रहरूपेण साधारण्येन स्थायी चर्व्यते ननु विशिष्टाचर्वणाविशिष्टस्थायी रसस्तन्मद्यते च
र्वणायाश्च स्थायी विषयीक्रियतां नाम न सत्त्वात्मकश्चात्मेति न रसस्य व्यक्तिरिति चेन्न स्वप्रकाशानन्दे स्वाकार
वदभिन्नस्यात्मनो विषयीकरणात् अभिव्यंति विशिष्टरत्यादिस्थायी चर्व्यमाणोऽनेकक्षणं तथा च चर्वणानाशे
विनष्टो रस इति प्रतीतिविषयो विभावादिजीवितावधित्वेनानित्यचर्वणः पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्र
विशन् सर्वांगीणमिवालिंगन् अन्यत्सर्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नत एवालौकिकच राम॰ २२

मत्कारकरशृंगारादिको रस इत्युच्यते नन्वेवं स्थायिविभावादिसमूहालम्बनात्मिका रसस्य प्रतीतिरि-
ति पर्यवसन्नं न स्वतन्त्रं विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसंगात् घटपटाविति समूहालम्बनवदिति-
चेन्न पानकरसन्यायेन चर्वणात् यथा पानके कर्पूरादीनां पार्थक्येन नानुभूयते तथात्रापि विभावाद-
यः नतु विभावादीनां परामर्शान्वयव्यतिरेकान्तत्कार्य एव रसः किं नोच्यत इति चेन्न विभावादिपरा-
मर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात्तदा निमित्तकारणमेव न च तन्नाशस्य कार्यनाशकता दृष्टा दण्डादीनां तथात्वा-
नभ्युपगमात् चर्वणादिस्पर्शजन्यसुखादिमायो भविष्यतीति चेन्न नहि तत्र स्पर्शाभावेन सुखं विना-
श्यते किं तु नष्टभावे कारणाभावात्कार्यं नोत्पद्यते उत्पन्नस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश इति चेत् विरोधिगु-
णान्तरात् अत्रापि तथास्त्विति चेन्न रसस्य वेद्यान्तरसंपर्कशून्यतया ज्ञानान्तरादेस्तत्कालेऽभावात् नन्वेषदो-
षो व्यक्तावपि समान इति चेन्न समानव्यक्तेर्लोकोत्तरतया दोषासंस्पर्शात् किं च चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः
न च कार्याद्युपस्थाप्यो विभावादिविशिष्टहेतुः तर्हि स्वज्ञाप्य इति चेन्न विभावादिपरामर्शं विना नास्तीहेरभा-
वात् न चैकैव सामग्री निष्पादिका ज्ञापिका च संभवति किं च स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयो हि ज्ञाप्य उच्यते
अत एव स्वप्रकाशनयेऽपि वा घटादिज्ञानं न चक्षुरादिज्ञाप्यं व्यवह्रियते न चात्र तथा स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानवि-
षय तथैव न तज्ज्ञाप्यत्वं न निषेधः किं तु विभावादिभिर्व्यञ्जितः चर्वणीयकारकज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्लौ-
केन प्रसिद्ध इति चेत् अलौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्न तु दूषणं कथं नहि विभावादिभिरुत्पन्नो रसो ज्ञेयो र-

सहृत्यादिव्यवहारस्वरसेन प्रायस्तावच्च वर्णोत्पत्त्यानन्तरोत्पत्त्युपचाराद्धि नीयोपि गुणालंकाराद्यसंभिन्नर
का॰ मादिविषयायां लौकिकी प्रमितिः यथा परिपक्वयोगिनां युंजानपदवाच्यानां जगद्भेदविषयकतत्वशालि
प्र॰ विज्ञानं यथा परिपक्वयोगिनां युक्तपदवाच्यानां बाह्यार्थसंस्पर्शरहितं स्वात्ममात्रविषयं संवेदनं तेभ्यो गु॰
२२ णालंकारयुक्तरसादिमात्रविषयतया विलक्षणं यत्संवेदनं तद्गोचरं न येति मन्तव्यं नकेवलमसत्वादज्ञा
23 नोरसः किंविनोपि यत्र लोकाहृदयं नतिविकल्पकं विभावादिपरामर्शनिर्विकल्पजननायोग्यत्वात् नापि
स्वाभिन्नसविकल्पकं वक्ष्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य तस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात् यद्वेणादृशायां
ज्ञानान्तराभावात् स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वमिष्टमेव नतु निर्विकल्पकत्वाभिन्नसविक
ल्पकयोरन्यतरविषयत्वाभावे परविषयत्वपर्यवसन्नः तथा चैकविषयत्वाभावेप्यपरविषयत्वपर्य
वसन्नः तथा चैकविषयत्वाभावे अपरविषयत्वप्रसक्तिरित्युभयविषयत्वाभावेनोभयविषयत्वं प्रसज्ये
नेति चेत्तन्न एवं ह्युभयरूपत्वमापद्यमानं स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वरूपत्वं तीयकोटिशालित्वया॰
लौकोत्तरचमत्काररसेवगमयति न पुनर्विरोधमिति अथ विभावादयो मिलिताः किमिति व्यंजकत्वेनि
र्दिष्टाः एकैकस्य व्यंजकत्वे व्यभिचारात् अथैकस्तावदन्यद्वयाक्षेपात् तत्राप्यस्येव रसव्यक्तिरित्यव्यभि
चार इति चेन्न व्याघ्रादयो हि विभावाः भयानकस्येव वीररौद्राद्भुतवीराणां अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृंगारस्येव
करुणभयानकयोः चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृंगारस्येव वीरकरुणभयानकानामित्यसहृदयाक्षेपानि

यमात् नन्वेवं मिलितस्यैव व्यंजकत्वे एकैकोपस्थितौ रसव्यक्तिर्न स्यात् इष्टापत्तेश्चासौ यथा विगलितम
लिनाम्बुगर्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैः दिशां श्रीः धरणिरभिनवांकुरांकटंकाप्रणतिपरे दयिते
प्रसीद मुग्धे इत्यादौ कामिनीगतनायकरतेरालम्बनोद्दीपनविभावमात्रस्योपस्थितौ एवं परिमृदितम्
मृणालीम्लानमंगं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु कलयति च हिमांशोर्निष्कलंकस्य
लक्ष्मीमभिनवकरिदन्तच्छेदपाण्डुः कपोलः इत्यादावंगमालिन्याद्यनुभावमात्रस्य दूरादुत्सुकम्
आगते विवलितं संभाषिणि स्फारितं संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किंचाञ्चितभ्रूलतं मानिन्याश्चर
णानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं चक्षुर्जातमहो प्रपंचचतुरं जातागसि प्रेयसि इत्याद्यौत्सुक्यकादिवि
शेषणव्यंग्यानामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रमादानां व्यभिचारिभावानां यत्तु यत्र प्रेयसीत्यालम्बनः
विभावोप्युल्लिखितः परत्वानुकूल्यधर्मवत्तया निर्देशादनल्पकल्प एवेति चेदेवं एषां विभावादीनामसा
धारण्येनान्यरसायोग्यत्वे नात्रापि मिलितानामेव व्यंजकत्वात् नन्वेषां चेदसाधारण्यं किमन्यरसायो
ग्यत्वेन एकैकव्यभिचारेण हि त्रयोपादानं स्यात् साधारण्यमेव कथं तर्हि स्थायी विशेषयोग्यविभावा
यपेक्षकत्वमिति चेदुच्यते एकैकव्यभिचारान्मिलितानां व्यंजकत्वे स्थितेः साधारण्येनाधीनरसहृदयाः
साहित्यतत्त्वे किंच रसस्य विभावादिसमूहावलम्बनरूपत्वात् एकैकस्मादसाधारणादपि व्यक्त्यभावान्मिलि
ताभामेव व्यंजकत्वे मतोऽसाधारणेनाधीनरसहृदयमात्त्रिप्यते तत्रो मिलितेष्वादि व्यक्तिरिति केचिदाहुरेक

का॰
प्र॰
२५
२५

एवं शृंगारो रसमेकेविस्सुह्रादयोन्यादिना निरासाय रसभेदानाह शृंगारहास्यकरुणवीररौद्रभयाना-
काः बीभत्साद्भुत संज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्येरसाः स्मृताः शांतस्यशो मां चादि विरहेणनभिनयत्वात्काव्य-
मात्रगोचरत्वमित्यभिधानात् अशौविस्तृतं यद्यानाश्रेनावदष्टौ रसाः अतः काव्येपितावंतएव
एवः ननुरसः सुखात्मक इतिप्रतिपादितं तत्कथं दुःखमयः करुणादिरिति चेन्न लोकेतथात्वे
पि काव्यादौ पार्यन्ति कालौकिकसुखोदयात् अन्यथाप्रेक्षावतां सप्रवृत्त्यापत्तेः शृंगारादीनां लक्षण
चरत्वादिप्रकृतिकत्वं तत्र मनोनुकूलेषु र्थेषु सुखसंवेदनं रतिः तत्प्रकृतिको रसः शृंगारः सचद्वे
धा संभोगो विप्रलंभश्च तत्रानुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि ससं
भोगो मुदान्वितः सच परस्परालोकनालिंगनादिभेदादपरिगणनीय एकएव गण्यते भावो यदा र
तिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलंभस्तदोच्यते सचसंगमश्चैव तदन्यस्तत्र ज्ञान्यो
भिलाषहेतुक उच्यते अभिलाषपदेन तदेतेराणादिसंगमाभावस्य लक्षणात् आद्यस्तु कश्चिदीर्ष्यया
प्रणयेन वा मानरूपः स ईर्ष्याहेतुक उच्यते ईर्ष्यापदेन मानहेतोरुपलक्षणात् क्वचित्तु कार्यवशा-
द्देशांतरः स्थिते सप्रवासहेतुकोभिधीयते उत्पद्यमानोपत्स्यमानावपि प्रवासोत्स्वज्ञानद्वाराvि
प्रलंभप्रयोजकाविति नाव्याप्तिः प्रवासज्ञानशब्देन ज्ञानलक्षणद्वारा काचिच्छापात् सच शापहेतुक इ
ति व्यवह्रियते कश्चिदकृत्रिमयातिरिक्तानुकूलज्ञादितः कारणात् स एव विरहहेतुक उच्यते करुण

शृंगारस्याद्वैवांतर्भावः न च संभोगो नायिकारब्धो नायकारब्धश्चेति क्रमेणोदाहरणं निःशून्यं वासगृहं वि-
लोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनैः निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखं विस्रब्धं परिचुम्ब्य जा-
तपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बितादिलोकेति लज्जा समान-
कर्तृकत्वमुग्धादिविनैव कंचुलिकया धत्ते मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासं-
स्पृशि शय्योपांतनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानंदितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः
वीटिकावसनग्रंथिविश्लेषाभिलाषो हेतुर्यथा प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि यास्वंतःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानंदसांद्रो लयः प्रेमा स्नेहः सएव प्रकृष्टः प्रणयः सएव परिचयाति-
शयेन रंजनक्षमो रागः ईर्ष्याहेतुको यथा सापत्युः प्रथमेपराधसमये सख्योपदेशं विना नो जानाति
सविभ्रमांगवलनावक्रोक्तिसंसूचनं स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमे-
व रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः सखीनोपदेशः सख्योपदेशः भविष्यत्प्रवासहेतुको यथा प्रस्था-
नं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गंतुं पुनः यातुं निश्चल-
चेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गंतव्ये सति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमुत्सृज्यते भूतप्रवासहे-
तुर्यथा कियदम्बु भवेद्रसं दशायां कति वा पल्लवसंचया भवेयुः कियती च समृद्धिरम्बुजानां परितो

का० पोपहृियेतयैवयांथाः सत्वाप्रवासिनं नायकं प्रतीयमुक्तिः भवन्तहेतुको यथा ममैतुकिं मृद्धे परि
प्र० त्विद्येमकतिपयैरेवप्रियेवासरैरायामोवयमेहृियेहृपरिनः शास्यानिकंमंगलं एवं वाष्टिनिवहृ
२५ मेदयितयानिः ष्वस्यपाणिहृतो मांगल्यकलशोविलोचनयपयोधाराभिराप्लरितः शापहेतुको
25 यथा त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैः शिलायामात्मानंनेवरणपतितंयावदिच्छामिकर्तुं प्रस्ते
स्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यतेमेक्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नो कृतांतः आलिख्येत्सपीछावि
षयएव विरहहेतुकोयथा अन्यत्रव्रजतीतिकात्वलुकथानाप्यस्यताद्दक्सुहृद्योमांनेच्छतिनाग
तस्वहहहाकोयंविधेःप्रक्रमः इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वांतानिशांतांतरे बालावृत्तविवर्तन
व्यतिकरानाप्नोतिनिद्रांनिशि एषाविरहोत्कण्ठितेत्यभिलाषहेतुकोदेर्भिद्यते वागंपेशादिभिर्वि
तोविकासोहासउच्यते अंगप्रवैकृतंतेनहासप्रकृतिकोहास्यः यथा आकुंच्य पाणिमशुचिं मम मूर्द्धि
वेश्यामंत्राभसाप्रतिपदं पृषतैः पवित्रे तारस्वरंप्रहितथूत्कमदात्प्रहारं हा हा हतोहमितिरोदिति
विष्णुशर्मा अद्यतात्यमानोविस्तृशमीनतस्कंदेनचविभावोरसाश्रयस्य पुनर्हासकमनुभावः चापलादि
र्व्यभिचारीति इष्टनाशादिभिश्चेतोवैक्लव्यंशोकशब्दभाक् आदिग्रहणाद्दनिष्टाप्तेः शोकप्रकृतिकः क
रुणोयथा हास्यंतस्त्वरितनाशितमेतत्किमिदं हा देवताः क्वासि धिक्प्रमाणमप्रतिनो शनिर्हतवह्नलें गे
भुदग्धेहरशो इत्थं वरवर्णमथ्यरुद्दकरुणं पौरांगनानांगिरश्चित्रस्थानपिरोदयंतिशनथाकुर्वंतिभित्ती

रपि अत्र विपन्नाकाचिदीश्वरी संबोध्यानदृङ्गदाह स्म विभावो प्रतिकूले भूते द्वणस्य प्रबोधः कोप उच्यते
तत्प्रकृतिको रौद्रः यथा हन्तानमनुमननं दृष्ट्वा येरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदा
युधैः नरकरिपुगणसार्वं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिं का-
मीरं भेत्रु संरंभः श्रेयानुत्साह उच्यते तत्प्रकृतिको वीरः स च त्रिधा युद्धवीरो दानवीरो दयावीरश्च त-
त्राद्यो यथा तुष्टा सेना समन्ते विजहन्तह रयोमित्र चक्रे भंक्त्वा भाग्य महे हे कुलश्रीद पतिपरममीसाय का-
निष्यन्ततः सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमपि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं
राममन्वेषयामि अपरावृहनीयो रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यं भयं तत्प्रकृतिको भयानकः
यथा ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्व-
कायं दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविततमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तो-
कमुर्व्यां प्रयाति जगुप्सा विस्मयार्थानां दोषमाहात्म्यदर्शनात् तत्प्रकृतिको वीभत्सः यथा उत्कृत्यो-
त्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा-
र्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्य-
ग्रमत्ति विस्मयश्चित्तविस्तारो वस्तुमाहात्म्यदर्शनात् तत्प्रकृतिकोऽद्भुतः यथा चित्रं महानेष बतावता-
रः क्व कान्तिरेषाभिनवैव भङ्गिः लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः एषां भेदा

का० प्र० २९

वचनमात्रान्न सिध्यतीति एषां विचित्रानुरूपां स्थायिभावानाह रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा
जुगुप्सा विस्मयश्चेमे स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः नत्वविरुद्धा अविरुद्धा वा यतिरोधातुमक्षमाः आनंदांकुर
कंदोऽसौ भावः स्थायिपदास्पदं सामान्यलक्षणं अवस्थितिरेषां तु कल्पनमायेन फेनबुद्बुदन्यायेन त्व्यभि
चारिणामित्यनयोर्भेदः विशेषलक्षणान्यनुक्तानि ग्रहीतान्यासेति चेत्स्थायिनो न्यूनाधिक्यशंका निरस्तेतिय
यद्यपि विभावानुभावप्रतिपाद्यव्यंजकत्वपुरस्कारेण व्यभिचारिभेदोपदर्शनेन कश्चिन्न्यायस्तथापि व्यं
ग्यसद्भावविवेचनाय निर्वेदस्य स्थायित्वव्यवस्थापनाय च व्यभिचारिभेदानाह निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथा
सूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिंता मोहः स्मृतिर्धृतिः व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा गर्वो विषा
द औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा म
रणमेव च शमश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्याताः स्वनामतः ना
मत एव समाख्यातानां तु लक्षणं न तल्लक्षणनामभिरेव च प्रपंचं दर्शितवान् तद्यथा तत्वज्ञानाप
दीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननं तत्र चिंताश्रुनिःश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता विज्ञस्य खेदोऽतिर्निर्वेदस्तत्र ज्ञा
नोदयादिभिरिति केचित् रत्यायासकलाभ्यासा ग्लानिर्निःप्राणतेव या २ तस्यां वैवर्ण्यकंपानुत्साहका
र्श्यादयो मताः अनर्थप्रतिभाशंका परक्रौर्यात्स्वदुर्नयात् वैवर्ण्यकंपवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोष
कृत् परोत्कर्षाक्षमासूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा दोषोक्तिवभ्रूविभेदावज्ञाकोपेंगितादयः संमोहानंद

संभेदस्खलदंगवचोगतिः मधुपानादिजो ह्रेयो मोदविविधभावकृत् उन्मत्तः प्रहसति गायति
नरस्त्वमध्यमप्रकृतिः परुषवचनाभिधायी चेनेरीटित्यधमसत्वः श्रमः खेदोऽध्वरत्यादेः श्वासनि
द्राभरादिकृत् श्रमस्त्रास्मोविभेदं नु चकैः कारणाकार्यनाश्रमस्यातिशयावस्यामप्यवाप्तानि भूर
चरेवलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूरितैके आलस्यश्रमगर्भादेर्जैह्यंजृंभाक्रियादिकृत्
दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्यं कार्ष्ण्यमृजादिमत् ध्यानं चिंताहितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् मयत्नस
विकाल्पेष्यस्मृतिस्त्रिनेति किंचनसोऽहो विवितनाभीतिदुःखरोगानुचिंतनैः चूर्णानाज्ञानपतनभ्र
मणदर्शनादिमत् स्मृतःपाज्ञानचिंताद्यैः संस्काराज्ञाययेस्मृतिः भ्रमतुल्लासकरजवादनादिस्तु
डुद्भवः अभीष्टार्थस्य संप्राप्तेस्पृहापर्याप्तताधृतिः सौहित्यवदनोल्लाससहासप्रतिभादिकृत् उ
राचारादिभिर्व्रीडाधार्ष्ट्याभावो विधीयते वस्त्रांगुलीयकस्पर्शभूरेखाधोमुखत्वकृत् चेतोनिमील
ने व्रीडात्यंगरागयवादिभिरितिकेचित् मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः श्रान्तप्रकाशानु
करावेशावपलनोच्यत इति केचित् तत्र भर्त्सनपारुष्यस्वच्छंदाचरणादयः मनःप्रसादो लाभादे
र्हर्षास्त्रस्वेदगद्गदाः आवेगो राजविद्रावरस्यादेः संभ्रमो मतः तत्र विस्मरणस्तंभः स्वेदकंपः स्खल
त्कृतिः प्रतिपत्तिर्जडतास्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयः
तत्र क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिंतोत्कण्ठाभयादिभिरित्येके गर्वोऽभिजनलावण्यधनैश्वर्यादिभि

का॰ प्र॰ २०

मेदः सविलासांगचेष्टाविनयावज्ञादिकृन्मदः आवश्यकार्यासिद्ध्यादेर्विषादः सत्वसंक्षयः निःश्वा
सोच्छ्वासंतापसहायान्वेषणादयः कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारतिसंभ्रमैः तत्रोच्छ्वासत्वराश्वास-
हृत्तापस्वेदविभ्रमाः निद्राव्यापारवैमुख्यमिंद्रियाणां श्रमादिभिः तत्रजृंभांगसदीक्षिमीलनोच्छ्वास-
नादयः आदिग्धात्यंतदुःखादेरपस्मारस्तथाविधः मनःक्षेपःस्त्वपस्मारोग्रहाद्यावेशसंभवः विरो
धिभावात्पूर्वस्यापस्मृतिर्भवेत् ध्यानजाड्यप्रमोहादिपरितापादिकृन्मतः स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विष
यानुभवस्तु यः कोपावेगभयग्लानिसुखदुःखादिकारकः निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागा
मः जृंभांगभंगनयनमीलनांगावलोककृत् अधिक्षेपापमानादेरमर्षोभिनिविष्टता तत्रस्वेदशि
रःकम्पनेत्रारागांगविक्रियाः लज्जाद्यैर्विक्रियापोहोवहित्थात्मन्यविक्रियाव्यापारांतरसंगित्ववदनान
मनादयः द्विष्टेपराधदौर्मुख्यचौर्याद्यैश्चंडत्वमुग्रता तत्रस्वेदशिरकंपताडनातर्जनादयः भ्रांतिच्छे
दोपदेशाभ्यां शास्त्रादेस्तत्त्वधीर्मतिः स्मेरतास्मृतिसंतोषौ बहुमानस्तथात्मनि व्याधयः संनिपा-
ताद्यास्तेषामन्यत्र विस्तरः प्रस्वेदकंपनतापादयस्तु भावनयोदिता उत्कंठाहर्षशोकादेरुन्माद
श्चित्तविभ्रमः तस्मिन्नस्थानरुदितगीतहासस्मितादयः जीवस्योत्क्रमनारंभो मरणं परिकीर्तितं सं
मोहेंद्रियविश्रांतिगात्रविक्षेपणादिकृत् अत्र च मरणस्थाने केचित्करुणं पठंति सा च परदुःखप्र
हाणेच्छारूपत्वाच्चित्तवैक्लव्यमयाच्छोकादतिरिच्यते इति तद्गुणेन मयानुचितमिस्येके अन्ये नुदया

२०

वीरस्थायित्वं न स्यादन्यत्र नङ्गणानामौचित्यमित्युक्तः नचान्यत्र संचारित्वाद्गुणानां फलवदिति वाच्यं स्था
यिनरसासाधारणत्वान्नैपि क्वचन संचारिणः तदुक्तं शृंगारवीर्ययोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः शांते जु
गुप्सा कार्यिनाव्यभिचारि नयायुतः इत्याद्यन्यत्र मुनेर्यं स्वयं भावितबुद्धिभिरिति गर्जितादेर्मनः क्षोभ
त्रासोत्रोत्कंपितादयः ऊहो वितर्कसंदेहाद्भूशिरोंगुलिनर्तकः निर्वेदस्यामंगलप्रायप्रथमनिर्देशप्र
तेपि प्रांनिर्देशो मुख्यत्वप्रकाशनेन स्थायित्वप्रतिपादनाय निर्वेदस्थायिभावाख्यः शांतोपि नवमो रसः
तत्त्वहृति कल्पत्वाद्यथा अहो वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि
वा तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये शिव शिव शिवेति प्रलपतः स्त्रैणः स्त्री
णां समूहः रागद्वेषाभ्यां द्वयोर्हेययोस्तुल्यरूपता द्योत्यते अत्र वदंति शांतो नाम रसस्तावदनुभवसिद्धत्वा
दुरपह्नवः न चैतस्य स्थायी निर्वेदो युज्यते तस्य विषयेष्वलंप्रत्ययरूपत्वात् आत्मावमानरूपत्वाद्वा
शांतेस्तु निखिलविषयपरिहारजनितात्ममात्रप्रादुर्भावमयत्वानुभवात् तदुक्तं यच्च कामसुखं लोके य
च्च दिव्यं महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति अत एव सर्वचित्तवृत्तिविरामोस्य स्थायी
ति निरस्तं अभावस्य स्थायित्वायोगात् तस्माच्छमोस्य स्थायी निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः सच शमो निरी
हावस्थायामानंदः स्वात्मविश्रमादिति रसवज्ञावोप्यलक्ष्यक्रमेषु पठितः स किंरूपः रसादीनां रसरूप
त्वात् व्यभिचारिणां रसांगतानियमेन प्राधान्याभावात् सात्त्विकानामव्यंग्यत्वादिति मनस्याह रतिर्देयादिवि

का॰ प्र॰ २८ षयाव्यभिचारी तथांजितः भावः प्रोक्तः रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणं देवादिविषयत्वमपि अप्राप्तरसाव
स्थत्वोपलक्षणं तेन देवादिविषया रतिः सर्वकान्तादिविषयाप्यपुष्टा रतिहासादयश्चाप्राप्तरसावस्थाः
48 प्राधान्येन व्यंजितो व्यभिचारी च भाव इति निर्णयं यदुक्तं रत्यादिश्चेन्निरंगः स्याद्देवादिविषयो यथा अ
त्यागभोगवभागवास्यात्र नतदास्यापि शहूभागिति नटेन तदाहृहृन्निकारः कान्तादिविषया तु व्यक्ता शृंगारः
तत्र देवविषया रतिर्यथा कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतं अप्युपात्तममृतं भवद्व
पुर्भेदवृत्ति यदि रोचते न मे मुनिविषया रतिर्यथा हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रितयेपि योग्यतां एवमन्यान्यपि पुत्रादिविषया रतिः स्था
य्यव्यंवा पुष्टमुदाहार्यम् व्यभिचारी प्राधान्येन व्यञ्जितो यथा जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता ततः नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां भ्रातस्ता
वदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः अत्र विधिं प्रत्यसूया प्राधान्येन प्रतीयते तदाभासा अनौचित्यप्रव
र्तिताः तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्चेत्यर्थः अनौचित्येन प्रकर्षविरोधिना रूपेणेत्यर्थः तत्रैकाश्रय
त्वे तिर्यगादिविषयत्वे बहुविषयत्वे व्यभिचारिणामाभासा गतानायां वाद्रष्टव्यं एकविषया रतिरेव तु नेति न
प्रलापः वंदीकृतनृपाहिंसाभित्यादौ उदाहरिष्यमाणत्वात् रसाभासो यथा स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि
विनायं न रमसे विलोभ्यैकः प्राणानृणमुपवः सुखेयं मे गायसे स्थलग्नेकोजातः शशीमुग्धे यमालिंगत्विव
२८

लात्तपः स्त्रीः कुत्सैषा मदननगरिष्यायसि तु यं अत्र बहुषु व्यापारोपपादने बहुविषया रतिर्व्यज्यते नन्वत्रा-
व्यापारस्य बहुविषयत्वमस्तित्वं एकत्रापि नाहृशव्यापारसंभवात् यत्र अनेककर्मोपादनमनेकविषयत्वं कि-
याणां प्रकटयति एकविषयत्वाभिप्रायेत्वेकमेव कर्मपदमुपाददीतेति ननु हृ लुभाविलेभे इत्यादौ-
नाभिन्नवाक्यस्थानामेकविभक्तानां पदोपस्थापिनान्वयेन तदन्वयिनोभिन्नस्यापि किं कइत्यादिपदैरुपस्थाप-
नेभिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापनार्हणात् अत्र ब्रूमः त्वशब्देन बहुद्युपार्थेन व्यापारस्यानेकविषयत्वं लभ्यते
एवमेकत्वभेदाभिप्रायेव गतेन्यत्रापि तथैवावगम्यते बहुपदमनेकपरं वा भावाभासो यथा कान्त्वथाकर-
गुरवीनवलायनादीमास्मेरयौवनतरंगितविभ्रमांगी नाकिंकरोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं तत्स्वीकृतिव्यति-
करेकइवाभ्युपायः अत्र रतेर्व्यभिचारिभूता चिंताप्रनौचित्यप्रवर्तिता नायिकायाश्चननुरक्तया रतेरनुरक्तेष्ठ-
त्वेन तद्व्यभिचारिणोपि तथात्वात् एवमन्येप्युदाहार्याः भावशान्त्यादिरक्रमरसत्वात्र भावशान्त्यादिपदं प्रति-
पाद्यमाह भावस्य शान्तिरुदयः संधिः शबलता नानतथा संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः शबला-
तानुकालभेदेन निरंतरतया पूर्वपूर्वोपमर्दनानं च भावशबलतायाः शान्त्युदयाभासः विशेषणानेनरुदय-
स्यवाप्येकैकस्यास्वादेतद्वेदहृयोपगमात् तत्र भावशान्तिर्यथा तस्यास्सान्द्रविलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्रा-
कितं किंवत्तस्वरणनित्यातिकरव्याजेन गोपाय्यते इत्युक्तेऽनदिस्तदीर्थ सहसा ततंस प्रमाष्टुं मयासा-
श्लिष्टारभसनेन तत्सुखवशात्तस्याश्च तन्निह्रिस्त्नं अत्र कोपसंशान्तावेव चमत्कारविश्रामः उदयो यथा एक

का॰ प्र॰ २९ ५९ स्मिं श्रयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया सद्यः कोपपरांमुखं ग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि आवेगादवधी
रितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणान्मा भूत्सुप्त इवेत्यमंदवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः अत्रौत्सुक्यस्योदयः
संधिर्यथा उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः सत्संगप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां
कर्षतः वैदेहीपरिरंभ एव च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्नानंदी हरिचंदनेंदुशिशिरः स्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः
अत्र पूर्वार्धे संभ्रमात्मक आवेक उत्तरार्धे हर्षः अनयोस्तुल्यकालमेवास्वादः शबलता यथा क्वाकार्यं
शशिलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेपि कांतं मुखं किं वक्ष्य
न्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योधरं पास्यति अत्र
क्वाकार्यमित्यावितर्कः भूयोपीत्यौत्सुक्यं दोषाणामिति मतिः कोपेपीति स्मृतिः किं वक्ष्यन्तीति शंका स्वप्ने
पीति दैन्यं चेतः स्वास्थ्यमिति धृतिः कः खल्वीति चिंता स्फुटं सर्वपूर्वोपमर्देन प्रीयमाना शबलता चम
त्कारः भूमिः ननु शांत्यादिवत्स्थितिरपि प्रकारः सत्त्वस्यैव तत्कथं नोक्त इति चेन्न भावोक्त्यैव तदुक्तेः
भावस्थितेर्भावाभिन्नत्वात् ननु व्यभिचारिस्थले नियमतोस्त्येव रसस्यावस्थाने तत्कथं भावोदाहरणमे
तत्कथं वा भावध्वनित्वं रसांगत्वेन तेषां गुणीभावादिति चेन्न आह मुख्ये रसेपि तेंगित्वं प्राप्नुवंति कदाचन ते भाव
शांत्यादयः कदाचन यदा त एवांगित्वेन विवक्ष्यंते विवाहप्रवृत्तराजानुगम्यमानभृत्यवत् एवमसंलक्ष्य
क्रमव्यंग्यभेदं विचार्य संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य भेदानाह अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्थितिस्तु यः शब्दार्थो

२५

भयथाक्रस्याह्यभिधा सकृद्यतितोऽध्वनिः घंटायां हन्यमानायां मुख्यशब्दानंतरं यथा ह्रादो दीयान परोनुरणनरूपः
शब्दः प्रतीयते न तु हस्तस्मा लक्ष्यक्रमाव्यंग्यस्थितिस्तत्र सः शब्दार्थस्य उभयं चेति द्वंद्वः तेन शब्दशक्तिमूलव्यंग्यः
अर्थशक्तिमूलव्यंग्यः उभयशक्तिमूलव्यंग्यश्चेति त्रिधा व्यंग्यः शब्दशक्तिमूलकं चैनद्देव यत्नेनैव शब्देन
नतर्थप्रतीतिर्नतु पर्यायान्तरेणापि चतद्देपरीत्यं चार्थशक्तिमूलत्वं न त्वभिधयानात्मनोऽतिरिति यतेनाभि
धायायत्र न नियमनं द्वेष भेदोद्रष्टव्यः नन्नियमनेन तु नाभिधामूलत्वं किं तु व्यंजनामूलत्वमेव भद्रात्मनर
तिपावत् भवेदितियत्केन चिड्कैतदनुपादेयं भद्रात्मनरस्मादेरेनड्डूदत्वेनेष्टत्वात् अन्यथानस्यस
वैभेदवहिर्भावापत्तेः किंच प्रथमोदाहरणे प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरिति व्याख्यानं न हि तोये भवानि
नित्यनेन प्रकरणस्याभिधानियामकस्य सद्भूत्वात् तेषामुदाहरणं तु विरुद्धेन तस्माद्यथोक्तमेव न्याय्यं ने
शुभमध्ये अलंकारेष्ववस्थैव शब्दार्थद्वावभासते प्रधानत्वेन मन्तव्यः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा शब्दशक्तिमूला
नुरणनरूपव्यंग्यो द्विधा अलंकृतस्यानलंकृतवस्तुमत्रस्यवशात् अन्येन प्रकाशादिसर्गः तत्राद्यो यथा उल्ला
स्यकालकरवालमहाम्बुवाहं देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन निर्वापितस्सकल एव रणे रिपूणां धारा
जलैस्त्रिजगति ज्वलितप्रतापः कालो वैरिहृतीयः करवालस एव महद् अम्बुधाराजलं वहतीति महाम्बुवा
हः यद्वा महद्उत्सवः स एवाम्बुतद्वाहः गर्जितं सिंहनादः अत्र करवालमुल्लासेनावन्मात्रे वस्त्वे यद
ताहशाशब्दप्रयोगस्तस्यासंबंधार्थकत्वं मा प्रसज्यतामित्यप्राकरणिके दिं द्रवारिवाहादिभिः प्राकरणि

का॰ कानां राजकरवालादीनामुपमानोपमेयभावे कवेस्तात्पर्यमित्युपलंकारो व्यंग्यः स शब्दशक्तिमूलः पर्या
प्र॰ यांतरेण भूपादिना नटर्थोपस्थितौ न तदप्रतीतः एवमग्रेप्यूह्यम् एवमलंकारांतराण्यपि यथा तिग्मरुचि
टी॰ रप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् अत्र ति
30 ग्मरुचिः अप्रतापः एवं क्रमेणैकपदत्वेन द्विपदत्वे विरोधाभासः पदभेदेपि विरोधाभासो यथा अमितः
समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षदप्रभो अहितः सहितः साधुयशोरसनामसि ननु विशेषस्य सर्वत्र व्यंग्यत्वमे
वेनेत्युच्यते तत्क्रियतीसीमा अपि शब्दादेर्विशेषव्यंजकस्य भावे वाच्यत्वं तदभावे व्यंग्यत्वमिति निरूपादान
संभारमभित्तावेव तन्वते जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने चित्रं नानाकारमालेख्यं कला चंद्र
षोडशभागः कौशलं च अत्रोपादाने भित्ताविति आलेख्याकारिभ्यः कलावद्भ्यः शूलिनो व्यतिरेको व्यंग्यः तस्य
चित्रकलाशब्दयोः परिवृत्त्यसहत्वेन शब्दशक्तिमूलत्वमूदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्येन वाक्यार्थेऽन्वयात्तेषा
मलंकारत्वं अप्रधानालंकरणात् द्वितीयेऽत्तोस्य काव्यस्य ध्वनित्वं व्यंग्यस्य प्राधान्यादिति चेन्न पूर्वमयमलं
कार आसीदित्येतावतालंकारव्यपदेशात् यथा ब्राह्मणः पूर्वं बौधः संन्यासी निब्राह्मणत्वव्यपदेशः नन्वेवं
व्यपदेशसमर्थनेप्यलंकारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेन्न अलंकारपदेन तद्योग्यतयाविवक्षितत्वात् न चै
वं रसादिध्वनावप्यलंकारध्वनित्वप्रसंगः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यैव ताद्रशस्य तथाभिप्रेतत्वात् वस्तुतस्तु
प्राधान्याप्राधान्ये व्यंग्यस्य वाच्यापेक्षयैव न तु रसापेक्षया न तदपेक्षया नस्य गुणीभावात् तथा चोपमादीनां

सांगतयालंकारत्वं वाच्यापेक्षयाप्राधान्यं चेति न दोषः वस्तुमात्रं पथिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले
गामे न त्थ सुपओहरं मे इव मसि ता वसत्व अत्र यद्युपभोगक्षमोसि तदास्स्वेति व्यज्यते न ह्यपयोहरेति
शब्दशक्तिमूलमिति तथा शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहंति कुप्यसि नरेंद्र यस्मै त्वं यत्र प्रसीदसि पुनः सभा
त्युदारोनुदारश्च अत्र प्रथमावेशनिरशनिश्चेत्यनेन न विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति वस्तुध्व
न्यते ननु विरोधालंकारः शनिरशनिरिति सामानाधिकरण्याभावात् विरोधस्य च तत्रैवाविश्रान्ते द्वितीया
दितु नोदाहरणं तत्र च शब्दस्यार्थत्वे विरोधस्य वाच्यत्वात्स्फुटयमात्रार्थत्वे तु विरोधस्याव्यापत्वात् अर्थश
क्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यं विभजते अर्थशक्त्युद्भवोप्यर्थो व्यंजकस्संभवी स्वतः प्रौढोक्तिमात्रसिद्धो वा
कवेस्तेनोम्भितस्य वा वस्तु वालंकृतिर्वेति षड्भेदोसौ व्यनक्ति यत् वस्त्वलंकारमथवा तेनायं द्वादशात्मकः॥
स्वतः संभवी न केवलं भणितिनिष्पन्नशरीरः अपितु बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः प्रौढोक्तिमात्रसिद्ध
स्वतः संभवि वस्तुरूपोर्थो वस्तुव्यंजकः स एवालंकारव्यंजकः स्वतः संभव्यलंकारो वा वस्तुव्यंजकः
एवं स्वतः संभविभेदः एवं कविप्रौढोक्तिसिद्धभेदाः एवं कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धभेदाः एवं द्वादशार्थ
शक्तिमूलव्यंग्यस्य भेदाः सिद्धास्तत्रापि वस्तुमात्रमलंकृतिर्येति षड्भेदो व्यंजकः षट्साप्व्यंग्यस्यापि प्र
त्येकं वस्तुवालंकृतिर्वेति द्वादश भेदा भवंतीति तत्र स्वतः संभविन्यर्थे भेदचतुष्टये वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा
अलससिरोमणि धुत्ताण अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ इअ भणिएण णअंगी पफुल्ललोअणा जाआ अलसस्वेना

न्यत्रगंतुमिच्छुः पूनत्वेनरतेष्वनाथृतगुणः धनसमृद्धिसन्नवाक्रुपणस्तवौनयतिनिर्दायायत् प्रफुल्लन
यनत्वंवस्तुनेनान्यासासनाकर्षणीयइतिममैवोपभोग्यइतिव्यज्यते वस्तुनालंकारस्ययथा धन्यासियाक
थयसिप्रियसंगमेपिविस्रब्धचाटुकशतानिरतांतरेषु नीवींप्रतिप्रणिहितेतुकरेप्रियेण सख्यःशपामि
यदिकिंचिदपिस्मरामि अत्रवाक्येनवस्तुनात्वमधन्याअहंतुधन्येतिस्वव्यतिरेकालंकारोव्यज्यते न-
नुव्यंजकोधन्यासीतित्वम्पदार्थस्यव्यतिरेकालंकारएवनत्वेवंवस्तुव्यंजकोदाहरणमितिचेन्नसंबोध्य-
व्यतिरेकस्तावन्नवाच्यः आत्मनिरूपणाभावस्याशब्दत्वात् व्यंग्यस्यतुयद्यपिभवत्येवतथापिनभवते
तथापितमनपेक्ष्यैववाक्येनवस्तुमात्रेणयथोक्तव्यतिरेकव्यंजनादिति अलंकारेणवस्तुनोयथा दर्पांध
गंधगजकुंभकपाटकूटसंक्रांतिनिघ्नघनशोणितशोणशोचिः वीरैर्व्यलोकियुधिकोपकषायकांतिःका
लीकटाक्षइवयस्यकरेकृपाणः अत्रकालीकटाक्षइववक्रपणोव्यलोकीत्युपमानेनक्षणन्रुत्योद्वासंभावनावि
रहात् तथाचसकलरिपुक्षयःक्षणात्करिष्यतइतिवस्तुप्रकाश्यते अलंकारेणालंकृतेर्यथा गाढकांतद
शनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्ययः ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन्युधिरुषानिजाधरं अत्रनिजा
धरदशनवैरिवधूजनोष्ठदशनव्यथामोचनयोःकारणकार्ययोःपौर्वापर्यभावलक्षणयातिशयोक्त्यलंका
रेणदशनसमकालमेवशत्रवोव्यापादिताइतिसमुच्चयोसौसतन्योयुगपद्यागुणाक्रियेत्युक्तलक्षणः
समुच्चयालंकारोद्योत्यते एवमेवतुल्यकालंयोगपद्येनुक्तान्यासातत्ययोगिनेतिपदेनकेचिद्वचने ममता

त्यप्पमस्य त्यतिर्निवर्तन्यमिति त्रुटेरुत्प्रेक्ष्यत्वात्त्रयं गप एवं व्यंजकोऽर्थः स्वतः संभवी कविप्रौढोक्तिसि
द्धे व्यंजकेऽर्थे भेदचतुष्टयेऽर्थे वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्छनाभिः श्रुत्वा
कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम् स्रस्तापांगाः सरसविसिनीकांडसंजातशंकादिंगमातंगाः श्रवणपु
लिने हस्तमावर्तयंति अत्र यद्यपि विसिनीकाण्डसंजातशंका इति भ्रांतिमान्संदेहो वालंकारो व्यंजक इति
वस्तुमात्रं व्यंजकोत्वदाहरणमयुक्तं अत्र कीर्तिश्रवणेन तत्र केभेह स्तावर्तनं हस्तिनो न स्वतः संभवि किं
तु कविसंप्रदायात्कविना वर्णितमिति प्रौढोक्तिसिद्धं एवमग्रेऽपि द्रष्टव्यं अर्थेनैव वस्तुनालंकारस्य यथा
कमेहवलासोभिन्नगनलासमरस्त्रिजयसिरीगहिया इहकंदराहि बहुवा तस्सा द्विठकण्ठग्गमिस पविठु
अत्र तेन तथा समरे केशग्रहजयश्रीगृहीता यथा तस्यारयः कंदराभिः कण्ठे स्थापिता इति वस्तुना एककाले
वैसंग्रामविजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहास्वतिष्ठंतीति काव्यलिंगं न पलाय्य गतास्ते हि रिपवः
किंतु ततः पराभवं संभाव्य कंदराः एव तान्परिजंतीत्यपह्नुतिश्च व्यज्यते यत्र केशग्रहणवलात्कृतोद्दी
पितसाहचर्यं कंदरास्तासु हि धृतान्कण्ठे स्थाप्यंतीत्युत्प्रेक्षात्र व्यज्यते इति तत्र वेदेव यदिष्टं केकंदरादीनां ना
यिकात्वारोपस्य नात् अन्यथा केशग्रहणस्य मदनोद्दीपकतायोगात् तदभ्युपगमे च वस्तुमात्रस्य व्यंज
कत्वं किंतु समासोक्तेरलंकारस्य अर्थेनैवालंकारेण वस्तुनो यथा गाढालिंगणरहसुज्जअम्मि दइए लहु
हुसोममयार माणंमिणीणमाणेपीलणभीरुप्पहिआहि अत्र पीडनभीत इवेत्युत्प्रेक्षया प्रत्यालिंगना

का॰ प्र॰ ३२ 32 दिनत्रयं भनइ इति वस्तु ध्वन्यते । अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा । जाठेरं वहसंतीकइवग्रणंवहडविणिवे
सा दावेइ भुवणमंडलमण्णं विअ जअइ सा वाणी । अत्र जाठेरं वहसंतीत्युत्प्रेक्षया लंकारेण चमत्कारैक॰
कारणत्वं नवं नवं जगदम्बुजासना निर्मिमीत इति वाण्या ब्रह्मणो व्यतिरेकः प्रकाश्यते यद्युत्प्रेक्षां विना
पि व्यतिरेकोयं प्रकाश्यते नियमीत्वादिवत् । न थापि न स्फुटो भवति यदा तावन्मात्रं व्यंजकत्वे पुत्प्रेक्षा
या व्यंजकत्वं न हीयते । कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नव्यंजनकार्यस्य ध्वनेर्भेदचतुष्टये वस्तुना
वस्तुनो व्यक्तिर्यथा । जे लंकागिरिमेखलाहि खलिदा संभोअखिण्णोरईफारफुल्लफणावलीकवलने॰
पत्ता दरिद्दत्तणं । ते इण्हिं मलयानिला विरहिणीणीसाससंसग्गिणो जादा झत्ति सिसुत्तणे वि बहला
तारुण्णपुण्णा विअ ॥ अत्र यथोक्तेन वस्तुना निश्वासेन प्राप्तपुष्टयो मलयानिलाः किं किं न कुर्वन्तीति व्यज्यते
तारुण्यपुष्ट्या प्रवृत्तस्य व्यापारस्यावनुपयोगात् । न चैवमस्याप्रयोजकत्वं उक्तिविशेषोपरिपोषकत्वात् । नि
श्वाससंपर्कस्य बहुलत्वहेतोरुपादानात् काव्यलिंगस्यैव व्यंजकत्वमिति चेन्न तस्य हेतुत्वाविवक्षायामपि त
था व्यक्तेः । तत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा । सहि विरहिऊण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासं पिअदंसणवि
हलंकाणखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअं ॥ अत्र प्रियदर्शनविह्वलत्वं तेन धीरत्वेनापसृतमिति वस्तु
ना हेतोपि प्राप्तेने मा प्रसन्नेति विभावना । नूनं प्रियदर्शनसौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यत इत्युत्प्रेक्षा
पि व्यज्यते । अत्रैवालंकारेण वस्तुनो यथा । तल्लोलकरअल्लणाअपहिं तु हलोअणेहं महदिस्सं रंगेह

ऽप्पसाओ कोवेण पुणो इमेण अअक्कमिआ अत्र किमिति लोचने ऊपि नेवहसीति अत्रोन्नयनालंकारेण कोवेण
पुणो इमेण अअक्कमिआइत्यपह्नुत्यलंकारसहितेन रके वलमाई त्तमाणि गोपयसि किं तु ने षामहं प्रसाद
पात्रं जातेति व्यज्यते नेति व्यज्यते अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा महिलासहस्सभरिये तुह हि अए सुहअ सा
अ अमाअन्तो दिअहं अणण्णकम्मा अंगं तणुअं पि तणुएइ अत्र महिलासहस्रभरिते तव हृदि स्थानं लभ्यते न नो
ग तन्वपि तनीयतीति हेत्वलंकाराभ्यां तनोस्तनूकरणेपि न वहृदये न वर्तते इति विशेषोक्तिः अत्र कविनिव
द्धस्य वीवक्ती एवमर्थशक्त्युद्भवस्य द्वादशभेदाः शब्दार्थोभयभूरेकः यथा अतंद्रचंद्राभरणा समुद्दीपि
तमन्मथा तारकातरला श्यामा सानंदं न करोति किं अत्र श्यामारूपकामिनीविशेषवरजन्योहपमा...
सा चानंद्र चंद्रेत्यादेः परिवृत्यसहनयाः समुद्दीपितेत्यादेस्तु तत्सहनयोभयस्यापि व्यंजकत्वेन शब्दार्थोभ
यशक्तिमूला भेदाश्चाष्टादशास्यनत १८ अस्य ध्वनेः ननु शब्दार्थोभयभूय: ननु रसादीनां वक्तृत्वाद्दृष्टाद
शत्वमनुपपन्नमत आह रसादीनामनंतत्वाद्भेद एको हि गण्यते कथमनंतत्वं रस्य नव रसान त्रयणां
रस्यैव द्वौ भेदौ संभोगो विप्रलंभश्च तत्र संभोगस्य परस्परालिंगनादयो बहवो भेदाः विप्रलंभस्याभिलाषा
दयउक्ताः तयोरपि भावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यं तत्रापि नायिकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वं तत्रापि देश
कालावस्थाभेद इत्येकस्यैव रसस्यानंत्यं का ननु सर्वेषां ऊनत्वसंख्येकत्वेन गणनं असंलक्ष्यक्रमत्वरूपमेकं सा
मान्यमाश्रित्य वाक्योक्तेरुत्यः शब्दार्थोभयशक्तिमूलो ध्वनिर्वाक्ये एवमनुनार्यं नियमाशिशुपालवधे तः

का० स्फुटमेवोक्तो प्रबंधेऽपि दर्शनादिति चेन्न तत्र भयशक्तिमूलत्वेपि ध्वनित्वाभावात्तुल्यप्राधान्यात् ब्राह्मणातिक्रम
प्र० त्याग इतिवत् अन्यत्राप्येवं संभाव्यत इति चेत्संभाव्यतां नन्वकापि निर्णीयते येन तदादाय विभागः स्यादिति ।
३३ पदैकदेशे अन्ये सप्तदश ध्वनिभेदा वाक्ये पदे इति ननु पदस्य व्यंजकत्वे किमायातं वाक्यरूपस्य काव्यस्य ध्वनित्वे ।
33 कथं वा पदमात्रस्य व्यंजकत्वे वाक्यस्येव समस्तस्य चारुत्वमिति चेदुच्यते पदप्रकाशत्वेन पदमात्रस्य व्यंज
कत्वं किं तु तस्य प्राधान्येनाविवक्षितवाच्ये पदमात्रस्य व्यंजकत्वेपि यद्वाच्यवर्ति शब्दस्पार्श्वं वाक्यस्यापि स्फु
तिशयितार्थव्यंजकत्वं न द्वाक्यस्येव ध्वनित्वमित्यभ्युपगमात् न कश्चिद्दोषः एकत्रास्थितेन च नादृश पदे
न समस्तमेव वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति कामिनीशेकावयवस्थितेन भूषणेन तदुक्तं ध्वनिकृता एका
वयवसंस्थितेन भूषणेनेव कामिनी पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारतीति न च वाक्यस्य व्यंग्यमुदाहृतं प
दव्यंग्यमुदाह्रियते तत्राप्यविवक्षितवाच्यभेदाये अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं यथा यस्मिन्मित्राणि मित्राणि मा
त्रवः शत्रवस्तथा अनुकंप्योऽनुकंप्यश्च स जातः स च जीवति अत्र द्वितीयो मित्रशब्दः प्राप्तुत्वे शत्रुशब्दोऽति
ये त्वे अनुकंप्यशब्दः स्नेहपात्रत्वे संक्रमितवाच्यः नायकस्य हृदयप्रकृतिकत्वं व्यंग्यं ननु तावमस्मिन्नेव श्लोके वि
डंबामिति वाक्यप्रकाश्यध्वनेरेवमुदाहृतं तस्मादस्य पदप्रकाश्यस्य को भेद इति चेन्न प्राधान्यात् तद्धि प्रत्येक
पदव्यंग्याभिन्नसमस्तवाक्यव्यंग्यं तस्मादत्र सर्वथा सावधानेन भाव्यमित्येवं यत्र तत्र इदं तु केवलमित्रादि
पदव्यंग्यमात्राभिप्रायमिति अत्यन्ततिरस्कृतं यथा च वहन्तीदीसं निदारुणा इव तद्विधारणां हि वच

स्य वक्तृमुखाणं ह्रुचवसांतविमुह्यति अत्र मोहे नाम वृत्तिर्लिङ्गेनैव न तु वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः इष्टका
र्यकारित्वं च व्यंग्यं यद्यपि व्यवसाय मोहाभावेनान्वयायोग्यं इति तालक्षणं न यद्यपि धीराणामधीरेभ्यो वेल
क्षणं प्रतिपाद्यं न च तल्लक्षणं विना संभवति अधीरव्यवसायेपि मोहाभावात् इमं वश्यं लक्षणं स्त्रीकार्यं
लक्ष्यक्रमव्यंग्यं यथा लावण्यं तदसौ कांतिस्तद्रूपं स वचःक्रमः सदा सदास्पदमभूद्धनानुज्ज्वेश महान्
अवयवसंस्थाने साष्टवं रूपं अवयवविन्यस्तं तद्वल्लावण्यं कान्तिरुज्ज्वलता अत्र विप्रलंभार्थवाक्ये अनुभ
वैकगोचरमर्थं प्रकाशयतां नामपदानां प्राधान्यं एवमग्रेपि न केवलं सर्वनाम्नामेव रसादिव्यंजकता किंत्वन्ये
षामपि यथा कुरंग्य कुरंग्यमये वृत्तीनु मखिलः कालः किमारभ्य मानमानं यत्तद्वद्धिंतिवयान सन्मुखतां हृदीश
स्य प्रियस्य सख्यैव प्रतिबोधिताप्रतिवचस्तमाह भीतानननानीचैः शुष्कसहादिस्थितोहि न त्वमेष शाठ्येश्वरः क्रोश
यति अत्र भीताननेति पदं नीचैः शुष्कसनविधानस्य योग्यतां प्रकाशयति प्राधान्येन रागातिशयं व्यंजयति
भावादीनां वाक्येपि न चारुत्वं पदप्रकाश्यत्वेपि हेतुतरामतस्तन्ने भेदानां चारुत्वं नेललक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिप्रभेदेषु
प्राह्नशब्दं प्रमिति काव्यस्य प्रभेदं निरूपिते शाक्रावरतया दोषाभावादीनि लक्षणस्थानानि विशेषणानि विवेच
नीयानि तेषु च दोषाभावः प्रधानं सति दोषे गुणादेरप्यकिंचित्करत्वात् यदाहुस्ताहशः स्वदरमपि श्वित्रेणैके
न दुर्भगं इति सति तु दोषाभावे गुणादिकं विनापि किंचिदाह्लादसंभवात् अपदोषतैव विगुणस्य गुण इति
न्यायात् अतः प्रथमं तावन्निरूपणीयेऽभावस्य स्वरूपं तेन निरूपणं तन्नप्रतियोगिनिरूपणाधीन॥

निरूपणीयत्वाद्धेयापरिचये तज्ज्ञानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः नच सामान्ये विज्ञाते विशेषे जिज्ञासेति त
त्सामान्यलक्षणमाह मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन
तेष्वपि सः १ मुख्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्यधिकरणत्वेपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः करणसाधनो हतिशब्द इत्ये
के मुख्यत्वमर्थस्य नच शक्यत्वलक्षणं येनार्थासंगतिः स्यात् किं त्वन्यदित्याह रसश्च मुख्य इति रस्यत इति मु
ख्यार्थरसशब्देन भावादिरपि संगृह्यते नन्वेवं नीरसे शुनकश्चिद्दोषः स्यात् विघाताभावात् इत्यत आह त
दाश्रयाद्वाच्य इति आश्रयणमाश्रयः तथा च तेन रसेनाश्रयणमुपकारित्वेनापेक्षणं तस्माद्वाच्योपि मुख्य इत्य
र्थः नचैवं मुख्ये शब्दस्य नानात्वेनाननुगमः काव्ये प्राधान्येनोद्देश्यप्रतीतिविषयत्वेनानुगमात् तदेवं रसव
ति सर्व एव दोषा नीरसे त्वविलम्बितचमत्कारिवाच्यार्थप्रतीतिविघातका एव हेया इति मन्तव्यं नन्वेवं तयो
रेव दोषाधारत्वमुचितं न तु शब्दानामित्यत आह उभयोपयोगिन इति अत्र शब्दपदं प्रतिपादनात्मकशब्दना
व्यापारवतोः पदवाक्ययोर्वर्तते तेनाद्यपदाहरणरचने संगृहीते इति प्रकाशः स्वरसः न च तत्र बीजाभावः अन्य
था वर्णस्यापि पदशब्देनैव प्राप्तौ शब्दाद्या इति बहुवचनासंगतेः स्यादेतत् हतिर्विनाशः न च दोषेण रसा
नाश एतेन तस्मादलक्षणमेतत् मैवं हतिशब्दस्यापकर्षवाचित्वात् नन्वेवं रसानुत्पत्तिप्रयोजकेष्वव्याप्तिः
मुख्यानुत्पत्तिरेव हतिशब्दार्थः न हि यत्र रस उत्पद्यत एव परं तत्रापकृष्यते तत्राव्याप्तिः तदेतल्लक्षणमति
दरिद्रं दर्पणः क्वचान्तरनिष्ठावगुण्ठनीयवसनमिवैकेनापकृष्यमाणमपरं परिहरति किं चार्थरूपस्य

मुख्यार्थस्यानुत्पत्तिरपकर्षो वा न दोषाधीन इति अत्र प्रमत्तहृदयप्रतीतिविघातलक्षणोऽपकर्षो हि इति शब्दार्थः उ
द्देश्यायाश्च प्रतीतिः रसस्य तत्परत्वावलम्बितानपकृष्टरसविषयाश्चेतो रसेन्नु अविलम्बिताचमत्कारिणी चार्थविषया
तथाच तात्पर्यप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टं यतो दुष्टेषु कस्यचिदस्याप्रतीतिरेव कस्यचित्प्रतीयमानस्याप्यप
कर्षः कस्यचित्तु विलम्बः एवं नीरसे काव्ये दर्थस्य मुख्यस्य तस्याप्रतीतिरेव कस्यचिद्विलम्बेन प्रतीतिः कस्यचिदचम-
त्कारित्वं त्वनुभवसिद्धमित्यदृष्टप्रतीतिविघातो वा क एव तद्विघातकाच कस्यचित्साक्षात्त्वात् यथा रसदोषाणां
कस्यचित्परस्परया यथा शब्दादिदोषाणां तेष्वपि कस्यचिदर्थोपस्थित्यभावात् यथासमर्थत्वादेः कस्यचित्त
द्विलम्बात् यथा निहतार्थत्वादेः कस्यचिद्वाक्यार्थबोधाभावात् यथा च्युतसंस्कृत्यादेः कस्यचित्तद्विलं
बात् यथा क्लिष्टत्वादेः कस्यचित्सहृदयैर्मुख्यव्यथमानाधायादनेन यथा व्याहतत्वादेः कस्यचित्स्वरूप-
सन एव यथा निरर्थकत्वादेः कस्यचिद्धि शोभापस्थापनेन विपरीतोपस्थापनेन वा यथा विरसविरुद्धमति
कृत्वादेरित्यायूहनीयं विघातकत्वं च कस्यचिज्ज्ञानस्य यथा व्याहतस्य कस्यचित्स्वरूपसन एव यथा निहत
त्वादेः स चायं हि विघातो नित्यश्चानित्यश्च तत्रानुकरणादन्येन प्रकारेणासमाधातुमशक्यो नित्यः यथा च्युतसं-
स्कृत्यादिः अन्यः स्वशक्यानित्यः यथा श्रुतिकटादि प्रायविशेषलक्षणानि वक्ष्यमाणानि तत्र हि विघातोऽयं त्रिविधः
शब्ददोषोऽर्थदोषो रसदोषश्चेति तत्र शब्दार्थरसानां यथा पूर्वमुपस्थितिः प्राथमिकी इति तत्क्रमेणैव दोषानि
रूपणीयाः तत्र तन्मूलदोषो शब्दार्थविन्यत्रकाव्यलक्षणेऽपि शब्दस्य प्राङ्गुद्देशात्त्वं शब्ददोषाणां प्राथम्यं शब्द-

का॰ स्तु त्रिधा पदं तदेकदेशो वाक्यं च एवं च तदाश्रितः शब्ददोषस्त्रिविधः न त्वपदानां वाक्यघटकत्वेन शब्दमस्या-
३५ त्वश्यमतद्दोषनिरूपणमिति परमार्थः अत्रेदं शक्यते एवं पदैकदेशस्य पदापदत्वयापि आवश्यमात्तद्दोषनिरू-
35 पणस्यैव आवश्यकस्यमर्हतीति अत्र भास्करः सत्यमुच्यते परं तु पददोषश्चैव यथासंभवं केचित्पदैकदेशाश्र-
ति समाद इत्यथे तन्नातिमनोरमं अस्त्वेवं तथापि पदैकदेशदोषत्वेन पृथगभिधानापादने किमुत्तरमिति वयं
त्वालोचयामः उपदेशेनावश्यम स्यादि विचारणातिदेशस्य पदेशानंतरमेव न च पदैकदेशदोषोपदेशः
अतिदेशेनैव न हि लाभे लाघववान् न च पदैकदेशाद्वा स्वरूपदेशः पदेवातिदेश इति वाच्यं पदैकदेशादृश्रीनाम-
मपि केषांचित्पदवृत्तित्वेन तदर्थं पदेषूपदेशस्यावश्यकत्वादिति पददोषविशेषलक्षणमाह दुष्टं पदं श्र-
तिकटु च्युतसंस्कृत्यप्रयुक्तमसमर्थं निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं २ ५१ संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं
नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टं अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत्समासगतमेव १ ५२ दुष्टं पदमिति प्रत्येकम-
भिसम्बध्यते नन्वत्र श्रुतिकटु प्रभृतिशब्दानां लक्षणे विभागमात्रात्तदनुपस्थितौ कथं लक्षणवाक्यत्व-
निर्वाह इति उच्यते रूढियोगाभ्यामुभयार्थोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणयोरुभयोरपि प्रत्ययः यथा श्रोत्ररसन-
चक्षुस्त्वक् घ्राणानि इन्द्रियाणीभूतेभ्य इतीन्द्रियलक्षणसूत्रे गोतमीये अथैतेषां लक्षणवाक्यत्वे त्रिधाश्री-
लमित्यत्र त्रिधेति निरर्थकं तस्य विभागमात्रार्थत्वेन लक्षणानुपयोगादिति चेन्न अश्लीलशब्दस्य व्रीडादिव्यं-
जकत्रितयसाधारणैकावयवशक्तिविरहेणानानार्थतया लक्षणत्रयार्थत्वमित्यस्य तदर्थत्वात् अत्र श्रुति-

कटुत्वं यद्यपि स्फुटमुद्वेजकत्वं न तु श्रुतिपरुषभेदे नानियतं तत् तथापि तज्जनकतावच्छेदकरूपवत्त्वं विवक्षितं न तु श्रुतिपरु-
षवर्णत्वं नन्वत्र हरणं च यत्त्वं वा उदाहरणं अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं ल-
भते कदा । अत्र कार्तार्थ्यमिति पदं परुषवर्णप्रायं किंतु न रम्यं हर्षकत्वाविजं उद्वेगजनकत्वमिति चेत्तत्रैवोच्चा-
दावपि दोषत्वप्रसंगात् माधुर्यव्यंजकरचनामध्यगुंफितमेव तदुद्वेजयतीति चेन्न नत्किं नाटकशास्त्रेण ज्ञातेन न
तथानुतत्स्वरूपसद्भावनाद्यः रसविशेषव्यंजकत्वानेपि प्राथमिकताट शापदश्रवणेन नोद्वेगाभावप्रसंगात्
न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधात् अनेनु सत्यादयः प्रमाणं न ह्याविदित विशेषाननपि न ज्ञैव नदुद्वेजयतिनात्मवे-
ति प्रमाणमस्ति किं चैवं वैयाकरणादौ वक्तरि किं न वंयनो दोषाभावः स्यात् अत्रोच्यते स्वायत्ते शब्दप्रयोगे का-
णिपत्तापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्वेगो रसापकर्षायेति न दोषं अतपव अतिहुलवर्णादस्य भेदः न स्वकर्णपत्तापा-
दकत्वात् अनपवादानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा रौद्रादौ रसे व्यंग्ये नीरसे च काव्ये दोषत्वाभावः आ-
द्येन स्वेनानुकरणीयतया स्वायत्तत्वाभावात् द्वितीये च तत्त्वभाववगमे नोद्वेगाभावात् तृतीये च श्रोतुरुत्तेजना-
नुद्वेगात् चतुर्थे न तदनुगुणत्वेनानुद्वेगाहेतुत्वात् पंचमे रसाभिव्यक्तेरभावात् एवमर्थौचित्यप्रकरणादिविशे-
षाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते च्युतसंस्कृति च्युता स्खलिता संस्कृतिः संस्कारो व्याकरणलक्षणानुग-
मो यत्र यद्भाषायां च्युतसंस्कृतीत्यर्थः दोषपंतु न लक्षणविरुद्धं किं तु तदविषयः संज्ञाशब्दानां बहुलवचनेन संस्कृत-
त्वान्न तत्राप्राप्तिः यथा एतन्मंदविपक्वतिंदुकफलश्यामोदरापांडुरप्रांतं हंत पुलिंदसुंदरकरस्पर्शक्षमं लक्ष्य-

का॰ नेनमलीपतिभिक्कुंजरकुलंकुंभाभयाद्यर्थनादीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः॥ अत्र नाथत इति
प्र॰ याचत इत्यर्थे च्युतसंस्कृति सामान्यतस्त्विवादिसूत्रेणाशीष्यात्मनेपदस्याति यामकेनाशिषि नाथ इति सूत्रे-
२५ णानाशिषि तन्निषेधात् तस्मान्नाथति स्तनयुगमिति पठनीयं ननु नाथत इति संस्कृतमेव तथाचार्थविशेषे
36 नतथेति वक्तव्यं एवं चार्थदोषत्वं प्राप्तमिति मैवं यत्र शब्दपरिवर्तनेपि दोषेनुवर्तते तस्यार्थदोषत्वं यत्तु न-
थासति निवर्तते तस्य शब्ददोषत्वमिति विभागात् अत्रार्थप्रतीतिर्मर्षकतावीजमिति नित्यदोषत्वं अनुकर-
णे तत्वर्थपरत्वाभावाद्दोषत्वाभावः अप्रयुक्तं तथानुशासनसिद्धमपि कविभिर्यन्न प्रयुक्तं यथा यथायदाहरण-
चारः सर्वदैव विभाव्यते तथा मन्ये दैवतोस्य पिशाचो राक्षसोथवा । अत्र दैवतानि पुंसि वेत्यनेनाम्नातोपि पुं-
लिंगो दैवतशब्दः कविभिर्नकापि प्रयुक्तः नन्वत्र किं दूषकतावीजं न तावच्छक्तिविरहस्तत्सत्वात् शक्तिस्मृतिवि-
रह इत्यपि नास्ति शब्दानुशासनेन तद्धेतुप्रतिबंधकाभावादिति चेन्न पदार्थोपस्थितिविलम्बस्तद्वीजं अत एव
श्लेषयमकादावदोषत्वं उक्तं दालंकारसंपत्त्या प्रतीत्यविलम्बस्य नचानुद्देश्यत्वात् वस्तुतस्तु नाटशककविसम-
यविलंघनप्रयोजनाननुसंधानव्यग्रतया श्रुत्यार्थविच्छित्तिर्दूषकतावीजं अत एवानुकरणे दोषत्वाभावः अप्र-
त्राप्रयुज्यमानस्यापि तद्दर्शककविभिः प्रयोगस्यादर्शनेन व्यग्रताभावादिति अनित्यदोषोयं असमर्थं इत्यत्यार्थे
तत् तेन यत्तदर्थं परिपठितमपि प्रयुक्तं तत्स्थले विवक्षितार्थसामर्थ्यरहितमित्यर्थः समर्थ्यसे वा सामर्थ्यवि-
रहमिति चेन्न उपसंदानोपजीवित्वात्सामर्थ्यस्य यथा हन्ति पान्थः पद्धति जघनजं वादित्र पदादिपदोपसंदानेन २५

वागतोसामर्थ्येन पुनरविमृष्टस्य यथानीर्थ्यानरेभुस्मानेन समुपार्जितसत्कृतिः स्वरस्वनोत्स्विनीमेषहंतिसंप्रतिसाद्वं
प्रस्तार्थानुपस्थितिर्हृषकतावीजमिति नित्यनान्निहतार्थ निहतः प्रसिद्धेनार्थेनाप्रसिद्धत्वया व्यवहितो विवक्षितो
र्थयस्य तत् गूढे प्यर्थे क्वाचित्कयोगान्नाप्रयुक्तसंकरः उदाहरणयावकरमाईपादप्रहारशोणितकचेनदयितेन
मुग्धासाधुतरलाविलोकयपरिचुम्बितामहसा अत्र शोणितपदं अस्य रुधिरेति प्रसिद्धिरप्रसिद्धिस्तु ज्वलीकृत
तरूपे विवक्षितार्थे हृषकतावीजं प्रसिद्धस्यैव झटित्युपस्थित्या प्रसिद्धविवक्षितस्य विलंबोपस्थितिः अतोयमक
वदोषत्वं नत्वोपस्थितिविलम्बस्यापि सहृदयसंमतत्वेनाविलम्बानुद्दिष्टत्वात् अनुचितार्थं अनुचितो विवक्षि
तार्थप्रतिरस्कारकोर्थो यस्य तत् यथानयस्विभिर्याहविवेणलभ्यते प्रयत्नतः सत्त्रिभिरिषानेचया अयांतिनामा
श्रुगतिं यशस्विनोरण्यमेधे पशुनामुपागताः अत्र चोर्थप्रतिपाद्ये पदांतरानपेक्षमेव पशुपदं कातरनाम
भिव्यनक्तिनदन्वितस्यादर्शनात् विरुद्धमतिकृतु पदांतरसापेक्षं नवेति तस्माद्भेदः हृषकतावीजंच विवक्षि
ततिरस्कारकार्थोपस्थितिः अतोस्यानित्यदोषत्वं निरर्थकमविवक्षितार्थकं वृत्तनिर्वाहमात्रप्रयोजनं जनक
मिति यावत् अनपववाक्यालंकारभूतं यमकादिनिर्वाहकं च खल्वादिपदं मुह्यमित्यनित्योयं तत्रप्तिपात
रूपं चादिपदं वहुवचनादि च उदाहरणम् कमलकेसरपरागयोरघुतेममहिगौरि अभिवांछितं प्रसत्सिद्ध्यतु
भगवति युष्मत्प्रसादेन अत्राहिपदं घप्रेस्याविवक्षितत्वात् हृषकतावीजं तस्य चिंत्यतानरहितावदर्थानुपस्थि
तिः पदांतरैरेवयावदभिधेयोपस्थापनात् नचैवमवाचकादौ तत्र तदभिधेयस्यवाक्यार्थघटकस्यपदांतरे

का॰ प्र॰ ३९
37

रनुपस्थानात् नापि श्रुतिकटुवर्णवद्रसविरोधितावादीनां सार्थकत्वस्य लेपि रसविरोधिप्रसंगात् स्वरूपस्यना
दूष्यादिति उच्यते निरर्थकं युंजानस्य वचसि सहृदयानां वैमुख्यं हृधकता वीजं प्रयोजनानुसंधानव्यग्रता
वा अवाचकं विवक्षितधर्मविशिष्टस्य विवक्षितधर्मिणः क्वापि न वाचकं यत्तदित्यर्थः अत एवासमर्थाद्भे
दः तस्य क्वचिच्छक्तिस्वीकारात् एतादृशविशिष्टविरहश्च क्वचिद्धर्मिणि शक्तावपि विवक्षितप्रकारे शक्ति
विरहात् क्वचित्प्रकारे शक्तावपि धर्मिणि शक्तिविरहात् क्वचित्प्रकारधर्मिणोरुभयोरपि शक्त्यभावात् तथा
यं द्विधा अपेक्षितयोगमनपेक्षितयोगं च तयोराद्यं यथा वंध्यकोपस्य विहंतुरापदं भवति वश्याः स्वयमेव
देहिनः अमर्षशून्येन जनस्य जंतुना न जातहार्देन न विद्विषादरः अत्र पूर्वार्धे दारिद्र्यरूपापद्विघातकत
या दातृत्वं विवक्षितमिति द्वितीयार्धे तद्वैपरीत्यप्रदर्शकं जंतुपदमदातरि प्रयुक्तं तच्च जायत इति योग
मपेक्ष्य तस्य शक्तिसत्वेपि न विवक्षितया दातृतया प्रकारेण सेत्यवाचकं अनपेक्षितयोगं यथा हा धिक्सा कि
लतामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा नहि हृद्रुजां धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितं किं कुर्मः कुशले स
दैवविरोधानानचेत्तत्कथं नाटयणा भवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना अत्र दिनपदं प्रकाशमयमित्यर्थे
विवक्षितं तामसीत्यनेन लब्धस्य तमोमयत्वस्य वैपरीत्याभिधानायोपादानात् न च धर्मिणि योगमनपेक्ष्य
वरूढ्यादिनं दिनत्वेन शक्तं मधुनः प्रकाशमयत्वेनेत्यवाचकं द्वितीयं यथा जलं जलधरे ह्यारमयं वर्षति
वारिदः इदं हृहि तमधानां कक्कुहतेषु हेषते अत्र जलधरशब्दस्य जलधारकत्वप्रकारे सामर्थ्यापि समुद्रे

३९

धर्मिणि सामर्थ्यं यद्यपि योगशक्तिस्तत्राप्यस्त्येव तथापि रूढ्या प्रतिबंधादनस्तिकल्पैव तृतीयं रूपसर्गसं-
सर्गादर्थान्तरगतं मन्यध्वाव तयोरादर्थं यथा जंबाकाण्डोरुनालो नखकिरणसकेसरालीकरालः प्रत्यग्राल-
क्तकाभाप्रसरकिसलयो मंजुमंजीरभृंगः भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभू-
तांभोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः अत्र विदधातिर्वारणे अभ्युक्तः न च धारणे धारणत्वे वा
समर्थः उपसंसर्गेण करणे नियमनशक्तित्वात् अन्यस्त्ववाच्यनिष्ठावाचकतायां शशभृञ्छाडिम्यादावुदाहृ-
रिष्यते न दैवं निर्हूषणे प्रकाशोपट समर्थेयर्मय मिणि द्वयोरपि शक्तिविरहः अवाचके तु यमं मात्रे सः वि-
दधदित्युदाहरणात्त्ववाचकप्रकरणमध्ये सामर्थ्यस्येवेति प्रलपितं न ह्यवाचकोदाहरणं नवलोकन
निबंधनं संदर्भविरुद्धं चेत्यनाथेयं हृषकतावीजं उविहितार्थानुपस्थितिरिति नित्य एवायं विधास्त्रीलमि-
ति अश्रीरम्यास्त्रीत्यर्थे सिद्ध्यादित्वाज्जवृ प्रत्ययः कपिलकादित्वाद्वैकल्पस्य लत्वं तथा च कासभावदितिप
यवसत्रकान्दभावस्त्राति प्रसक्ता इति व्रीडा जुगुप्सामंगलव्यक्तिहेतुकत्वाद्द्विशेषो वक्तव्यः नचैतत्रयं तु नातिप्र-
सक्तमनुगतं रूपमस्तीति व्रीडादिहेतुकात्वान्तिमस्तु नानार्थोयमस्त्रीलशब्द इत्यर्थः तच्च प्रत्येकं त्रिविधं कावि-
द्विवक्षितस्येवार्थस्य व्रीडाद्यालम्बनत्वात् क्वचिदविवक्षितार्थस्य निर्वाहित्वस्त्तथात्वात् क्वचिदविवक्षितार्थस्य
निर्वाहित्वेपि स्मृतिमात्रहेतुत्वात् एषु त्रिषु क्वचित्क्वचिदुदाह्रियते तत्र व्रीडाव्यञ्जकार्थान्तरस्य तथाभावो
यथा साधनं सुमहद्यस्य यन्नान्यत्र विलोकितं तस्य धारिणः कोन्यः सहेतारार्जितांधृवं अत्र सैन्यार्थस्य साधन

का॰ शब्दस्य पुंव्यंजनमर्षीनवं जुगुप्सा यत्कौतयथाभूतार्थस्मृतिमात्रहेतुत्वं यथा लीलातामरसाहतोन्यवनितानिःशं-
प्र॰ कदष्टाधरः कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थितास्त-
१९ स्य सा भ्रांत्या धूर्ततयाथवा नतिमृते तेनानिशं चुंबिता अत्र वायुशब्दोऽपानवायुं स्मारयतीति ननु तद्दर्पनयावाक्यमु-
38 पपद्यते अमंगलव्यंजकत्वे विवक्षितस्यैवार्थस्य तथात्वं यथा मृडपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्घनरुचिरक-
लापो निःसपत्नोऽद्य जातः रतिविगलितबंधे केशपाशे सुकेश्याः सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्ही अत्र वि-
नाशशब्दस्य विवक्षितएवार्थोऽमंगलपर्यवं त्रिभुभिन्नाभिन्नप्रकारोदाहरणेन प्रत्येकं त्रिप्रकारत्वमूहनीयं त्याय-
सामान्यात् दूषकतावीजं त्वनुचित्तहरसाप्रकर्षकनाटशार्थोपस्थितिः नीरसे तु चमत्कारापकर्षत्वं तस्याः अ-
थवा नाटशार्थोपस्थित्याश्रोतुर्वैमुख्यं तद्वीजं अतः शमकथायां दोषत्वाभावः नाटशार्थोपस्थितेः शमपो-
षकत्वात् भाव्यमंगलादिसूचनेकामशास्त्रस्थितौ च न दोषत्वं वैमुख्याभावात् शिवलिंगभागिनीब्रह्माण्ड-
दिशब्देषु तु न तथा समुज्ञीनगुप्तलक्षितेषु असभ्यार्थानुपस्थितेरित्यनित्योयं संदिग्धं तथार्थोपस्थापनानु-
कूलस्वरूपद्वयसंदेहविषयः यथा आलिंगितस्तत्रभवान्संपराये जयश्रिया आशीः परंपरांवध्यात्कर्णे
कृत्वा कृपांकुरु अत्र वंध्यामिति पदं वंदे शब्दे द्वितीयांतं वेति संदेहः प्रथमे हरगृहीतमहिलायां कृपां कुर्वि-
ति द्वितीयेन मस्या माशीः परंपरां मित्यर्थोपपत्तौ साधकबाधकप्रमाणाभावाद्धकृतात्पर्यसंशयः दूषक-
तावीजमुद्देश्यप्रतिपत्त्याभावः अतो यत्र संदेहपदोद्देश्यप्रतीत्यत्र चादोषमिति प्रतीतामीति तन्मोत्त्वात्पर्यनया।

शब्दानुशासनातिरिक्तशास्त्रमात्रप्रसिद्धमित्यर्थः अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः तस्याप्यत्रापि प्रसिद्धेः तदा सम्यग्ज्ञान
महाज्योतिर्दलिताशयताजुषः विधीयमानमप्येतन्न भवेत्कर्मबन्धनं अत्राशयशब्दो मिथ्याज्ञानजन्यवासनार्थः
स चैवंभूतो योगशास्त्र एव प्रसिद्धः एवं शास्त्रान्तरप्रसिद्धमप्यूह्यं दूषकताबीजं तच्छास्त्रानभिज्ञस्यार्थानुप
स्थितिः अत एव यत्र तच्छास्त्राभिज्ञ एव प्रतिपाद्यः स्वयमेव वा परामर्शस्तत्र न दोषत्वं प्रत्युत गुणत्वमित्युक्त
कतया गुणत्वं ग्राम्यं केवललोके प्रसिद्धं न तु शास्त्रेपि अत एवाप्रयुक्ताद्भेदः अन्ये केचित्परे तु देश्यमनेन सं
गृह्णन्ते कटिशब्दादयस्तत्रोदाहर्तव्याः किन्तु गल्लभल्लादयः इत्याहुः तदुभयमप्यसत् कटिशब्दस्य शास्त्रे-
पि प्रसिद्धस्य गुप्तत्वस्य चोदाहरणत्वेन दर्शितत्वात् तस्मात्समस्तलोकप्रसिद्धं तस्मिन्देशे सर्वैर्लोकैर्यदा-
व्यवहृतं तद्व्यवह्रियते तदित्यर्थः तेन देश्यमपि संगृहीतं अत एवाग्रे खादनपानगल्लादयः उदाहरणी
याः कलममहिषीदध्यादयः च प्रत्युदाहर्तव्याः तदा राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखं तपनीयशि
लाशोभा कटिस्तु हरते मनः अत्र कटिशब्दः लोकानभिज्ञं प्रति तदर्थानुपस्थिति दूषकताबीजमिति मरजवः
वस्तुतस्तु नागरोपनागरौ विहाय ग्राम्यशब्दप्रयोगाद्वक्तुरवैदग्ध्योन्नयनेन श्रोतुर्वैमुख्यं तदित्यालोच्यते
अत एव विदूषकादौ प्रयमेव वक्त्रादि न दोषत्वं तस्य तथैवौचित्येन वैरस्याभावात् कटिशब्दे तु ग्राम्यताप्रयोजकं
नाश्लीलमिति न संकरः नेयार्थं नेयोर्थो यस्य नेयत्वं च निरूढलक्षणाः काश्चित्सामर्थ्यादभिधानवत् क्रियन्ते
साधुना काश्चित्काश्चिन्नैव त्वशक्तितः इत्यनेन रूढिप्रयोजनाभ्यां निषिद्धाया लक्षणाया विषयत्वात् यथा

का० त्कालसमुल्लासिसूर्यमाणर्वरीप्रियं करोतितेमुखं तन्विचपेटापाननातिथिं अत्रचपेटापदं निर्जितत्वेलक्षण
प्र० याअश्रुतं न च तत्रास्य रूढिर्नवा प्रयोजनं मुखस्य शशाङ्कातिरेकिणोर्थस्याप्रतीते हूषकतावीजं च हर्षाभावेना
३९ र्थानुपस्थितिरिति नितार्थदोषः अथ भवेत्क्लिष्टमित्यादि क्लिष्टादिकं दुष्टं पदं समासगतमेवेत्यभिसंबंधः

39

उदयमर्थः क्लिष्टत्वादिदोषत्रयं पदान्तरसाहित्ये नैव संभवति तथाच यदि तयोः पदयोः समासस्तदैव स
मासेनैकपद्यात्पददोषत्वं द्वितीयपदनैरपेक्ष्येण दुष्टत्वादिति तत्र क्लिष्टमर्थप्रतीतौ क्लेशवत् यतो विव
क्षितस्यान्वितविशेषस्य प्रतिपत्तिर्विलंबितेनानाटत्यर्थः निहतार्थादौ नु पदार्थोपस्थितिरेव लम्बितेति ततो
भेदः विलम्बश्च प्रत्यासत्तेर्वा सामान्यशङ्कानिराकरणाभावे विवक्षितविशेषस्यागतनुपस्थितेर्वा आद्यः
वाक्यमात्रदोषत्वेपस्मिलम्बेत्वादौ अंतेनदोषत्वमपि तथाया अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः स
दृशं शोभतेत्यर्थं भूपालतव चेष्टितं अत्रात्रिलोचनसंभूतेत्यादौ सामान्यतोन्वयबोधादिलंबेपि अत्रिलोच
नसंभूतेत्यादिनाचंद्रादेरनुपस्थितिः अन्यापितथाभावात् नियामकस्याभावाच्च अतः ऊमदैरित्यस्यव
वयानेनोपस्थितिः इदमेव चातिदुष्टः समुद्रतयोगोतं नावभासिभिरिति द्वितीयप्रभेदवाक्यदोषादाहरणं
दृष्टव्यह्रषकतावीजंच प्रतीतिविलम्बः प्रहेलिकादौ तस्योद्दुष्टत्वाददोषत्वमञ्जोक्त्यादौ गुणत्वमपि तदौचि
त्यात् अविमृष्टविधेयांशं अविमृष्टः प्राधान्येनादृष्टो विधेयांशो यत्र तत् प्राधान्यं च तन्मतीतियोग्यता सावा
नुपसर्जनीभूततेसमुद्देश्यानंतर्यं यतो न्यक्कारो ह्ययमित्यादौ लक्षणमव्याप्तं के स्यादौ वानान्याप्तिः प्रथमेऽक्ता

रूपप्राधान्याभावेन द्वितीये विधेयस्य प्रसज्यप्रतिषेधस्यानिर्देशेन विशिष्टविरहसत्वात् उदाहरणं मूर्ध्नामुद्वृ
त्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधाराधौतेशांघ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नां कैलासोल्लासने
च्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां दोष्णामेषां किमेतत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः अत्र नगरीरक्ष
णएव यत्प्रयासत्वन्मूर्ध्नामहिम्नामिथ्येति मिथ्यात्वं विधेयं अप्राप्तत्वात् अत एव नानुवाद्यं प्राप्तत्वे तु मिथ्याम
हिम्ना सफलः त्वमेवोचितमतः किमेतत्फलमित्यादिनानाभिसंबंधः स्यात् नच बहुव्रीहावन्यपदार्थगुणीभूत
विशेषणप्राधान्ये समासानुपपन्नत्वात् किंचोद्देश्यं विधेयंच द्वयमप्यदाभ्यामुपतिष्ठते तदा प्राप्तमुद्देश्यप्राप्तं विधाय
तेनच समासे पृथक्पदाद्उपस्थितिः अपृथगुपस्थितौ च तयानुमतिरिति एवं समासांतरेप्यविमृष्टत्वं द्रष्ट
व्यं तच्च कर्मधारये यथा स्रस्तांनितम्बादवलम्ब्यमाना पुनः पुनः केसरदामकांचीम् न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण
द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य अत्र द्वितीयत्वं मौर्व्यामनूद्य विधेयं तच्च समासे गुणीभूतं मौर्वीं द्वितीयामिति पाठे
तु निराबाधप्रतीतिः नन्वत्र कांच्यां द्वितीयमौर्वीत्वं विशिष्टमेवोत्प्रेक्ष्यमतो नोक्तदोषावकाश इति चेन्न तथापि हि वि
शेषणांशस्य द्वितीयत्वस्य प्राधान्यं द्वितीयसद्भावे एकस्यन्यासीकरणौचित्यात् मौर्वीत्वं तत्राप्रयोजकं अन्यस्या
पि सद्वितीयस्य तदौचित्यादिति वस्तुविशेषपरिचायकतामात्रं तस्माद्विशिष्टविधावपि विशेषणमत्रप्राधान्येन
वक्तव्यं अत एवाकडारादेकासंज्ञेत्यत्र एकत्वस्य प्राधान्यभंगभयेन समासेनाकारीति व्याख्यावतारः अन्यथा
तत्राप्येकसंज्ञिसंदृष्टेप्येकत्वविशिष्टसंज्ञाविधाने दोषो न स्यात् बहुव्रीहावेव तद्धितार्थगुणीभूतेऽन्यपदार्थे

का० गुरुर्यथा वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्त
प्र० मपि त्रिलोचने अत्र वरेषु मार्गणीयानां संदर्भमहाकुलीनत्वादीनां धर्माणां विकल्पदर्शनप्रस्तावाज्जन्मन्यल
५० क्ष्यत्वं विधित्सितं न च समासेन्यग्भूतं अलक्षिता जनिरिति पाठे त्वयोर्वा पर्यविपर्यये वं धनाप्राधान्येपि समा
40 सनिबंधनमप्राधान्यं निवर्तते नञ्समासे यथा आनंदसिंधुरतिचापलशालिचित्तसंदाननैकसदनं क्षणम
प्यमुक्ता या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ताकांतिं तनोति तव संप्रति धिग्धिगस्मान् अत्र वांतरवाक्य मुक्तेत्येन
न नवजलधरः सन्नद्धोयं न दृप्तनिशाचरः सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न नाम शरासनं अयमपि पटुर्धारासारो न बाण
परम्परा कनकनिकषस्निग्धा विद्युत्प्रिया न ममोर्वशी इत्यत्रेव प्रसज्यप्रतिषेधपदविधेयो न नुजुगोपात्तानमत्र
त्तो भजेयधर्ममनाद्यन्तरः अशृङ्गुरादद्देसोर्थानमस्मः खवमन्वभूत् इत्यत्रैवात्रसत्ताद्यनुवादेनात्मनो गोपना
दिवदनुक्तात्ताद्यनुवादेनात्यत्किंचिद्विधेयमस्ति न च समासेन नञः प्रसज्यप्रतिषेधत्वं किंतु पर्युदास एव यदुक्तं विधे
येत्र प्रतिपानं प्रतिषेधे प्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञिति कथं तर्हि अश्राद्धभोजीत्यादौ प्रस
ज्यप्रतिषेधलाभः पर्युदासेनाक्षेपात् ननु पर्युदासोऽमुक्ताधीः अमुक्तत्वमेव विधीयतां फलाविशेषादिति चेत्
भवेदप्येवं यदि नसति क्षणमपीत्यनेन संबंधः स्यात् स हि मुक्तत्वेन प्रतियोगिनैव विवक्षितो न च पर्युदासे तथा
संभवः नन्वेवमपि नास्त्यदृष्टविधेयांशता विधेयस्यानुपस्थितेः किंतु धारणे विदधदिति वदवाचकत्वमेव स्या
त् समासे धीनरनिरूढत्वादिति चेन्न प्राधान्येनानिर्देशस्य न घापुद्दतेः अत एव प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेः

५०

यांशोयत्रेत्याह वृत्तिकृत् नन्वयथायोग्येन निर्दिष्ट इति न हि विदध्यादिमस्याप्यत्र वान्तर्भाव इति चेन्न तदंशस्या
निर्दिष्टस्याप्यविधेयत्वात् अनुक्तस्याविमृष्टविधेयांशस्यावाचक इति चेन्न उभयोरेकं कोशिस्यलसंभवे क्वचित्सं
करेप्यदोषात् हृषकतावीजं च विवक्षितार्थप्रत्ययः तस्माद्भिन्नदोषोयं विरुद्धमतिकृत् पदानां सन्निधाने
नमहत्व न प्रतीतिमन्यत्रादिप्रतीतिजनकं तस्य द्वमनेकधा वर्तते क्वचित्समासांतरविग्रहेण यथा सुधाकराक
राकारविशारदविचेष्टितः अकार्यमित्रमेकोसौ तस्य किं वर्णयामहे अत्रकार्यं मनरेण मित्रमिति विवक्षि
तं अकार्यमित्रमिति तु प्रतीयते क्वचिन्नामपदयोः समासे विरुद्धार्थनिरूपपदवनाय यथा चिरकालपरि
प्राप्तिलोचनानंददायिनः कांताकांतस्य सहसा विदधाति गलग्रहं अत्र कण्ठग्रहार्थितया विवक्षितगलग्र
हणाद्रोगविशेषो निरूप्यः क्वचिद्विवक्षितविशेषपरत्वे पदवैयर्थ्यप्रसंगेनाविवक्षितविशेषपरत्वग्रहाद्यथा
न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणसंतानशांतात्मनस्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद्भवानीपतेः तत्पुत्रस्तु महा
न्धनारकवधाद्धिप्रस्य दत्तोत्सवः स्कंदस्कंद इव प्रियोहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः अत्र भवस्य पत्नी इत्यर्थे
भवानीतिसिद्धं तथा च भवपत्नीपतेः प्रतीयमाने भवातिरिक्तस्य द्वाद्त्ततीयते: नहि विभव एवाभिधेये भवप
त्नीपतिरिति प्रयोगो योग्यः सचेतनानां क्वचित्समासे क्वापि समस्यमानपदद्वैधतया यथा गरोपि यद्वाहननोशव
वतः सोपि गिरिसुतासिंहः सविधे निरहंकारः पायाद्वः सोम्बिकारमणः अत्राम्बिकारमणपदयोर्गौरीप्रीतिकर
त्ववन्नात्र स्वामित्वमप्यर्थः हृषकतावीजं विवक्षितार्थतिरस्कारकार्यापस्थितिः अतोयत्र विरुद्धार्थाविवक्षि

का॰ प्र॰ ५८
५१

नपव नत्रादोषत्वं क्लिष्टत्वादिदोषशेषविशेषेषु समागतत्वान्नियमविधानात् श्रुतिकटुप्रभृतिषु नियमोऽत्यनु-
शानः नत्रासमासगतमुदाहृतमेव समासगतेषु श्रुतिकटु यथा साहरेवहपा साद्रतरंगितविलोचना व
र्हिनिष्क्राटनाहोयं कालस्सम्समुपागतः अत्र समासाद्येकपद्यं एवं च्युतसंस्कृतादयोप्युदाहृत्याः उक्तानुक्तदोषा
नां एकदेशो वाक्ये वातिदिशति अपास्तच्युतसंस्कारसमर्थनिरर्थकं वाक्येपि दोषास्संत्येते पदस्यांशेपि केचन।
५२ च्युतसंस्कारत्वादिभ्योऽप्रधानो निर्देशः एतदितिश्रुतिकट्वादिप्रवृत्तिनिमित्तभूताः श्रुतिकटुत्वादयश्च
थः अत्र यत्र पदांतरसाहित्येन पदानां दुष्टत्वं स वाक्यदोषः नचासाधुसमर्थनिरर्थकानां दुष्टत्वे पदांतरसा
हित्यापेक्षेति नत्रिनयापास्तमिति संप्रदायः तदसत् सापेक्षत्वादाश्रुतिकटोर्दुष्टत्वे पदांतरसाहित्यस्या
नपेक्षणीयतया तदुदाहरणविरोधात् नचतत्रापि नथैवेति वाच्यं परुषवर्णारब्धत्वस्य तत्र एव सत्त्वात् न
पात्वंपि नामपातु वो रुद्रभवनरस्याधप्रभृत्याद्युदाहरणाव्याप्तिः नहि तत्रापि दुष्टत्वे पदांतरापेक्षेति वक्तुम
पि शक्यते किंचावाचकमप्यसमर्थसमानशीलं किमिति नानापास्तमिति सर्वव्याख्यानेषु विनिगमकं वक्त
व्यमिति अत्र ब्रूमः विवक्षितप्रत्यायकशब्दप्रवृत्तित्वे सति नानापदवृत्तित्वमेव वाक्यवृत्तित्वमभिप्रेतं नक्ता
रो हृदयमित्यत्रापि नाव्याप्तिः नहि दृष्टपदविधेयविधायकयोरपि अत एवाविमृष्टविधेयांशमित्यत्रांशपदोपा
दानं यो सोऽल भगेनवागनरस्युदाहरणप्रकाशेपि स्फुटमेतत् एवं च अप्रयुक्तं च्युतसंस्कृत्यादिषु टमतं नचा
समर्थसहोदरस्यावाचकस्यापि व्युदासो युक्तः तेनापि केनचिद्विवदितनधर्मिज्ञापनात् यथोदाहृतेनज ५८

त्पदेनस्फुटस्लेषश्च नर्भवोपिभेदोविवक्षितधर्मिप्रतिपादकइति तत्रश्रुतिकटुवाचकत्वंयथा सोयंवैमूर्वे
दानिद्दशानयष्टपितृनन्नासीत्मनस्तवंधून् अत्रैषट्दुर्गमवस्तंनीनौसमस्तलवानंत्यवधीदरीस्त्र अत्रैप्र
प्रयुक्तंयथा सपान्तुवोद्दुस्त्रवमाभाजुकानांपरस्परं अत्रेडमूकनाद्येस्त्रष्ठत्दोषेरसमत्तान् अत्रत्तुस्त्रुव
नषाद्भूईड्ड अत्रेडमूकषाद्भूस्त्रेडमूकेऽप्रयुक्तः निहतार्थंयथा सायकसहायवाहोर्मकरानियमितत्वमाधिप
ते: अत्रुरुचिभास्वरस्तेभातिनरामवनिपश्लोकः अत्रसायकशब्दः एवंमकरध्वजशब्दः समुद्रेत्तमाशब्दो
भूमौश्चत्रुशब्दस्तुद्रश्लोकशब्दायशासिवप्रयुक्ताः नवैनेषामेतेष्वप्रसिद्धिर्भूयस्त्व अतःप्रसिद्धः शारमर्दनत्वा
तिपद्यपद्येरयैर्निहतार्था: अनुचितार्थंयथाजविन्दस्त्वनावन्नटयसिगुणग्राममभितोयशोयंमेतेदिशिदिशि
वनग्रासत्वविभो शारज्योत्स्नागौरस्फुटविटतृर्वीगतहभगास्तथापितवकीर्तिर्भ्रमतिविहताच्छादनमिह अत्रजवि
द इतिनंतुवायंपटयसीतिपटंकरोषीतिशुस्तोतिनंतुनग्नेतिवस्त्रहीनंयथा इत्यकारप्रश्लेषात्दयशः विगताच्छा
दनमित्यवस्त्रमिवार्थानतरमश्लोक मानापकर्षयोनकनयात्यविनाप्रकाशयति अवाचकयथा अथधाडिस्तु
धामाप्यविषमाख्यःकरोम्ययं निद्रांसहस्त्रपर्णानांपलायनपरायणं अत्रधाजनत्यप्रथाद् जलदः प्रकृष्टोप्रभाः
भात्रनहिस्तुधामेत्यस्यविशेषणं अत्रधाप्रथादितिप्रकृष्टजलदे विस्तुधामेतिविस्तुपदे विषमाख्यइतिसप्ताख्ये
निद्रेतिसंकोचेसहस्त्रपर्णेतिसहस्त्रदले प्रकृष्टजलदत्वादिनाप्रकारेणवाचकानिविशात्रधर्मिणिशास्त्रत्ये
वेतियथोक्तवाचकदोषत्वं अश्लीलत्रीडादियथा भूपतेरुपसर्पन्तीकम्पनावामलोचना तत्तन्नहरणोत्साहः

का॰
प्र॰
५२
५२

वतीमोहनमादधे यो अत्रोपसर्पन्तीति स्मरनाशकं प्रहरणेति ताडनविशेषं मोहनमिति चार्थान्तरं प्रति-
पादयद्व्रीडादायि जुगुप्सादायि यथा तेमेवान्नं समश्नन्ति परोत्सर्गं च भुंजाना इत्यर्थग्रहे येषां कवीनां सा-
म्प्रवर्तनं अत्र वान्तोत्सर्गशब्दौ छेदितपुरीषार्थतया प्रवर्तनमिति कृतस्वार्थकं पुरीषार्थान्तरतया जुगुप्साप्र-
दत्वेति अमङ्गलार्थं यथा पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्र मे भवति संपदि यावकान्त्य-
येह्यदयमशोषितशोकशल्यकं अत्र पितुर्गृहं पावनो वंश इति च विवक्षिते पितृवसतिपाकान्त्यशब्दौ
श्मशानवह्निसंबन्धरूपामङ्गलार्थान्तरौ संदिग्धं यथा महालयोल्लासपरः शान्तः पर्याप्तः कम्पनः मार्ग-
णप्रवणो भास्वद्भूतिरेषु विलोकतां अत्र महालयेति देवगृहमादिरामं दिवयोः शान्तः पर्याप्त कम्पन इति
शान्तसैन्यत्व शान्तकम्पत्वयो रूपस्थापकं प्रथमगेऽपि प्रतीतं यथा तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंगतात्मुमु-
क्षोर्दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः सफलितः सखे अपि मात्रो दृढ हानवानुपायो यमादिर्यस्य तीव्रः परमसंवेगो
वैराग्यं यस्य तत्राप्युत्तमस्य दृढभूमिर्दृढसंस्कारः मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायश्चेति त्रिविधा अपि यो-
गिनः प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेगश्चेति त्रिविधः अत्रादिमात्रादयः शब्दा योगशास्त्रमा-
त्रप्रसिद्धाः ग्राम्यं यथा ताम्बूलभृतगल्लोयं भल्लं जल्पति मानुषः करोति खादनं पानं सदैव तु यथा ता-
था अत्र गल्लभल्लमानुषखादनपानशब्दा ग्राम्याः नेयार्थं यथा वक्त्रवैदूर्यचरणैः लतनसत्वरजःपराति-
क्रम्यात्रवितानेनात्र धृष्टं वेदयमोऽपि तं अत्र वक्त्रवैदूर्यशब्दे नगुम्बरमणौ विवक्षिततया इह स्त्र शब्देन गगनं विव-

क्षितं च चास्य न च शक्तिरिति वाचकत्वलक्षणेन शब्दसंबंधेनाम्बरलक्षणं पदं लक्षयति न तस्माद्गगनप्रतीतिः य
द्यास्ववाचकवाच्यत्वलक्षणशब्दसंबंधेन गगनमेव लक्षयतीति लक्षितलक्षणा वेति वस्तुगतिः एवं वैदूर्ये य
स्य मणेः चरणे तस्य पादे सर्वं रजः परेत्यस्य नमस्तिनिष्क्रम्येत्यस्य च अम्बलायां भूम्या पुरुष मित्यस्य हृंह्रवे दयेत्य
स्य बोधने लक्षणैव न च तन्नदीजं युक्तिः प्रयोजनं वेति नेयार्थत्वं क्लिष्टं यथा धम्मिलस्य नकस्य प्रेक्षणिका मंज
रगशाखाहृताः रज्यस्य सर्वबंधमुत्पन्नेमानसं शोभा मंजरगशाखाहृताः रज्यमयसर्वबंधमुत्पन्नेमानसं शोभा मंजर
उरगशाखाहृताः धम्मिलस्य शोभां प्रेक्षकस्य मानसं न रज्यतीति संबंधप्रतीतिव्यवधानं अविमृष्टविधेयांशं यथा
न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः सोप्यत्रैव निहंति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः धिग्धिक्छक्रजितं
प्रबोधितवता किं कुंभकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुंठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः अत्रशास्त्रमरिसत्वमयमि
त्यनूद्याप्यन्यक्कारत्वं विधीयते अतोऽयमेव न्यक्कार इति वाच्यं अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेदिति वच
वनात् अन्यथा तु वैपरीत्येन विलम्बेन वा तथाभावः प्रतीयते अयं न्यक्कार इत्यनयोः पदयोर्दुष्टत्वाद्वाक्यदोषत्वं
अत एव समासगतमेव पदं दुष्टमित्युक्तं अपि चात्र वृथोच्छूनैरिति समासगतं उच्छूनमात्रस्यैवानुवाद्यस्योचितत्वात् न
तु वृथात्वविशेषितस्य किमेभिरित्यनेन वृथात्वस्यैव विधेयत्वात् अर्थभेदोपगमेपि किमेभिरिति वैफल्याभिधान
विरोधात् वृथोच्छूनस्य तदौचित्यात् ननु न्यक्कारो ह्ययमित्यत्र वैपरीत्येन विधेयत्वप्रत्ययाद् अर्थदोष एवायं स्यादि
ति चेन्न न खल्वत्र विवक्षितोर्थो दुष्टः किं तु क्रमविशेषादविवक्षितोपि अन्यथा प्रत्यय एवेति शब्दविशेष एवापराध्यति

का॰ प्र॰ ५३

53

शब्दांतरेण तत्प्रतीतेरेव कल्प्यात्‌ यथा विरुद्धमतिकृति न केवलं विधेयस्योपलक्षणेन तत्प्रयुक्तमाभ्यमेवायं वा-
च्यदोषः किंतु विधेयानुपस्थित्यापि यथा अपांगसंसर्गि तरंगितं दृशोर्भ्रुवोरराल्लांचलविलासवर्जितं वि-
सारि रोमांचनकंचुकं तनोस्तनोति योसौ सुभगे तवागतः अत्र योसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकं नयाविव-
क्षितं तदुद्देश्यमात्रप्रतीतिकृत्‌ तदुद्देश्यवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकत्वाच्छब्दोपस्थापकत्वात्‌ न चैतत्प्रति-
पादकं यच्छब्दसान्निध्येन अदमादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात्‌ ननु केवलयोरपि तद्दोः प्रयोगदर्शनात्तत्सापे-
क्षकत्वमेवानपेक्षितसिद्धं उच्यते अनयोः परस्परापेक्षार्थकत्वं नियतमेव एतदेवोच्यते यत्तदोर्नित्याभि-
संबंध इति सचाभिसंबंधः शाब्द आर्थो वा तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः यथा सद्बुद्धिमतिः श्रेयसि यस्य नादर इति एक-
स्य द्वयोरपि वानुपादानत्वार्थः अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात्‌ तत्र तच्छब्देन यच्छब्दाक्षेपः प्रक्रांतप्रसि-
द्धानुभूतार्थकेन यथा कातर्यं केवलानीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितं अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः
अत्र स इति प्रक्रांतराजानमाह द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः कला च सा कांतिमती
कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी १ अत्र सेति प्रसिद्धं तत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकांतानेलोचने श-
तिदिशां विधुरे क्षिपंती क्रूरेणदारुणनया सह सैव दग्धा धूमांधितेन दहनेन न वीक्षितासि अत्र तेइत्यनुभूयते
त्रिपथ्येतेषु यच्छब्दस्योपादानं नावश्यमपेक्षणीयं तदभावेपि आक्षेपादेव यः सर्वो गुणवान्‌ यात्प्रसिद्धाय
अनुभूतेइति च प्रत्यया विधानात्‌ यच्छब्दस्तु उत्तरवाक्यगत एव सर्वत्र तच्छब्दोपादाने समर्थः यथा साधुचंद्रम

सिखकरैः कृतं मीलितं यदभिरामनाभिके ऽघनाजयिनि कामिनीमुखेनेन साहसमनुष्ठितं पुनः यथा च
ममानभीरनिवत्सवत्सलतया किं नाम नाचर्यते मित्राणि स्थिरता विवेकविनयाः कार्यस्य हस्तार्पितं इ
मालिख्य विमुच्य मामिह सनागं नहि तस्वीयतां यावद्भाटयावियोगस्खलभालकृतीर्दयालभ्यते । पूर्ववा
कागतस्य तदादेयासमर्थतया तदुपादानमेवापेक्षते यथात्रैवोदाहरणे पूर्वार्धे पादयोर्व्यत्यासे न तु पूर्ववा
कागतोप्ययं तदादेयसमर्थो यथा नखक्षतुर्यदि हारितं अवलयैरित्यादाविति चेत् सत्यं समर्थो न तु सर्वत्र किं
तु यदीमे तावद्रूपस्तत्पर्यायः चेदितिवीउत्तरवाकागतस्य सकलरूपस्य पातिविशेषः यद्वा यदीत्यव्ययमि
दं नन्वयच्छब्दः तच्छ्भिन्नस्वभावमेव एवं चेच्छब्दोपि द्वयोरप्यनुपादानप्यार्थो यत्नदोः संबंधयथा येनाम
केचिदिह नः प्रथयंत्यवज्ञां जानंति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः उत्पत्स्यते स्ति मम कोपि समानधर्मा कालो
ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी अत्र यउत्पद्यते अस्ति वा मम समानधर्मा तं प्रति यत्न इति स्फुटमेवावगम्यते य
था कृतेहि न पूर्वार्धे न कथमप्यन्वयः यत्तु प्रक्रांतार्थकम्यन च्छब्दापेक्षैव नेति व्याख्यानं तद्याक्ति विवेकाय
नालोचननिबंधनं प्रकाशाकारादिभिरनभिमतं च यद्दयं यच्छब्दोपादाननापेक्षत इत्याह नं तयच्छब्दं नापेक्षते
इति तस्माद्यथाव्याख्यानमेवादरणीयं एवं च यो सो हृभंग इत्यत्र तच्छब्दस्यानुपादानादादेयासंभवासंभवाच्च
यच्छब्दः साकांक्षः ननु स्यादेवं न यदि तच्छब्दार्थको यमदः शब्दे न स्यादिति चेत् न किमदमस्तच्छब्दपा
र्यायता सति असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमंडलाग्रणीः वियुक्तरामान्तुरदृष्टिवीक्षितो

का॰ प्र॰ ४४ वसंतकालो हनुमानिवागतः ॥ इत्यत्रादःशब्दस्तच्छब्दार्थमेवाभिधत्तेऽत्रेदमर्थे यथात्रैवोदाहरणादिशापनि॰
मालम्बमेतर्हि करवालकरालदोःसहायोऽपि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः यदि क्षपतिपुनरुक्तं स्यात् अदःश
ब्देनः तच्छब्दार्थाभिधानात् नन्वर्थान्तरत्वमस्य सन्निधेयासः किंत्वनुजानीमस्तदर्थकत्वं कथमन्यथाऽसौ विक
44 ल्पमिदमर्थेऽमंडलेपमपनीशानिनिविलंभवद्भूपः आत्मपत्तिपरिशरितेजगत्यस्यनिमस्तवितः ऊतोभयं इत्यत्रेदं
शब्दस्यापि तच्छब्दार्थतामदसोस्मानशीलत्वादितिचेत् सत्यमित्यं परंतु यच्छब्दाद्व्यवहितानन्तरवर्ती समाना॰
धिकरणस्तच्छब्दो प्रसिद्धिमात्रेनिरूढः किंपुनःरिदमादिः यथा यन्नहर्जितमस्त्ययंदात्रं तेजोऽस्य भूपतेः दी
प्यतादैत्यदानेन तूनं तदपि हारितं इत्यादौ तस्माद्यो विकल्पमित्यत्रेव तत्र व्यवधानेनादःप्रयोगोऽशक्तो न तव्यवधा
नेन कथं तर्हि न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः सपापभागित्यत्र तच्छब्देन प्रसिद्धार्थ इति चेत्
यस्मात्र विच्छेदेन व्यवधानात् योऽसाविव्यत्रनुसंधिना यच्छब्दनिर्विशिष्टैकदेशतेनाविच्छेदात् ननु भवेदेवं यदि
यत्तदोर्नित्याभिसंबंधः स्यात्स एव तु नास्ति कथमन्यथा यद्यत्पापं प्रतिजगत्ताय तत्वस्य तन्मेऽस्त्विति यत्परामृ
ष्टस्यैकेन तदापरामर्शोपि द्वितीयशब्दान्निराकांक्षाप्रतीतिः द्वितीयोतत्पदाभावात् न च तत्राहतेपि यदः पूर्व
वाक्यगतत्वादितिचेत् मैवं न खल्वेकेनैव रूपेण यत्तदोः परामर्शनियम इति ब्रूमः किंत्वेकस्य ताभ्यां परामर्श
इति तथा चात्रापि पापात्मकं वस्तु येन केनचिद्विशेषद्वयेन यत्तदाभ्यां परामृष्टं तत्पदेन तु पापत्वेनैकेनेति को
विरोध वस्तु तत्र यद्दितिनपदद्वयं किंतु नित्यवीप्सयोरिति सूत्रेण वीप्सायां द्वित्वापत्त्रोयमादेशः तथा चादि
द्य

शिनाप्येकेन यत्पदेन तत्पदेन च द्वाभ्यामप्येकेनैव रूपेणोपायपरामर्शः आदेशस्तु साकल्येन संबंधपरत्नाथा
हक इति यत्र यदीनैव तेन न तु उपपन्नो तत्पदेपि यत्र तु तत्पदेपि वीभानत्र न यत्पदेप्यादेशः किंतु भाभ्यां रू
पद्वयेन सर्वोपस्थापनमिति सारं असमासवत्समासेप्यनेकपदगतत्वेनास्य वाक्यदोषत्वं यथा किं लोभे
न विलंघितस्स भरतो येनैतदेवं कृतं मात्रा स्त्रीलघुतां गता किं मध्यमा सानैव मे मध्यमा मिथ्येतन्मम चिंति
तेऽद्वितयमप्यार्यानुजो सौ गुरुर्माता तातेन कलत्रमित्यनुचितं धाक विधात्राहतं ९ अत्र कलत्रेनातसंबंधस्या
नुजे वार्यसंबंधस्योत्कर्षाधायकत्वेन विधित्सितं योस्स मासानुगुणीभावः वाक्यदोषत्वं तु पद्यानद्वंद्वे सोय
षष्ठीतत्पुरुषः समास एवं समासान्तेऽपि विरुद्धमतिकृद्यथा श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिंगितमूर्तयः
विग्रहत्वपणेनाद्य चेन रनेगता मुदा शुभाः अत्र तातिमनो नु रक्तभुवः कल्याणलिंगिताः द्रुहत्वपणेन दुःखाभावः
वंतः शरेरेने इति विवक्षिते भूमिपतिनाः रुधिरस्थानानि शिवाभिरालिंगिताः शरीररत्नपणेन गतप्राणेंद्रियाः शे
ने रे इति विरुद्धमतीयते अस्मिन् उपरार्थे विरुद्धोप्यर्थो विवक्षित इति न तत्ते भेदः न च प्रकाशितविरुद्धसंकरः तत्रा
र्थस्यात्र तु शब्दस्य व्यंजकतया विशेषात् पदैकदेशे यथासंभवमुदाहरणानि तत्र श्रुतिकटु यथा अलसतित
पलत्वात्स्वप्नशोपयोपमत्वान्यरिणाति विरसत्वात्संगमेनांगनायाः इति यदि शतकृत्ता लतत्वमालोचयामस्तदा
पि न हरिणीदृशो विस्मरं समगरान्मापकत्र पदे बहुवर्णकटुकत्वे पददोषत्वं पदस्यैव कटुत्वमतीतः एकस्मै
वनष्टान्वे पदैकदेशदोषत्वं न चैवं सोध्येष्टेत्यादौ प्रसेकपददोषाभावात् कथं वाक्यदोषतेति वाच्यं न हि

का॰
प्र॰
५५
45

नानापदद्दुष्टत्वे वाक्यदोषता किंतु नानापदवृत्तिमात्रेण मा च पदावच्छेदेन न देकदोषावच्छेदेनेति को विशेषः
त्वादिनमसकृत्त्वासंगतो नह्यच्छिसिद्ध्यैकुरुदेवकार्यमर्थीयमर्थीतरलभ्य एव अपेदातप्रत्ययमंगलवै
वीजांकुरः मागुदयादिवांभसः अत्रासिद्धेलव्ध्येश्मदाहार्यं निहतार्थं यथा यश्चाप्सरोविभ्रममंडनाना
संपादयित्रीशिखरैर्विभर्ति वलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसंध्यामिव धातुमत्तां अत्र मत्ताशब्दः स
हितीयायां सप्रसिद्धः निरर्थकं यथा आदाय जनपुंजलिप्तवक्षोभासमानिलोलासितनशोन्तपदिहरहान
लेनवनतः संतापिनानांटशां संप्रत्येव निषेकमस्तु पयमादेवस्य चेतोभवो भल्लीनामिव पानकर्म कुरु
ते कामं कुरंगेक्षणा अत्र दृशामिति बहुवचनमविवक्षितार्थमेव बहूनामेकस्या एवोपात्तं एकस्याः कुरंगेक्ष-
णायाद्दग्बहुत्वासंभवात् अलसवलितेत्यादिवद्व्यापारभेदाद्बहुत्वमितिचेन्न नचेक्षणोरितिवद्द्वित्वनदनुपादा
नात् नच भावसाधनतया दृशा शब्द एव व्यापारे वर्तते अजनस्पेषनाभिविशेषणानन्वयप्रसंगात् एवं कुरु
त इत्यात्मनेपदमपि निरर्थकं प्रधानक्रियाफलसंबंधस्य कर्तुरविवक्षणात् नन्वनाशिषिनाथ इति वचन
त्रभिप्रेतक्रियाफलत्वाभाव आत्मनेपदमसाधुत्वं न तु निरर्थकं नाथत इत्यपि निरर्थकमेवाविशेषात् ए
वं दृश्योरप्यर्थयोर्बहुवचनमसाध्वेवेति उच्यते आशिषिनाथ इत्यनेनाशिष्यात्मनेपदं नियम्यतानाशिषित
तदभावोबोध्यते न त्वसाधुत्वं तेन तस्य प्रयुक्तमसाधुत्वं तथा स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यनेनानु कर्त्रभि
प्रेतक्रियाफलविवक्षायां तन्नियमयता पराभिसंबंधविवक्षायां तद्विषेधः प्रतिपाद्यत इति न त्रैवासाधुत्वं न तु कर्त्रभि राम॰
प्रेतत्वाभावमात्रे अत एव कर्त्रभिप्राय इति ५५

𑆤𑆮𑆩𑆂 𑆑𑆳𑆮𑇀𑆪𑆥𑇀𑆫𑆢𑆵𑆥𑆱𑇀𑆪

का॰प्र॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ नमः शिवाय ॥ तददोषावित्यादिना दोषे सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ का
टी॰ व्यमित्युक्तं तत्र दोषाश्च कलात्तत्र णिकव्यंजकत्वादिविधायोऽर्थो दोषाश्च प्रतिपादिताः इदानीं गुणा
१ लंकारयोरुत्कर्षहेतुत्वं सामान्यलक्षणं प्रतिपादयन् गुणालंकारयोर्भेदमाह । अचलस्थितयो
ऽचलापरिवर्ता सदास्थितिरवस्थानं येषां ते ऽचलस्थितयः अयं भावः यथाकविनाकाविव्यतप
न्निबद्धा अनुपमादयोऽलंकारा विद्यमाना अपीवादिशब्दाप्रयोगैः विद्यमाना उपकारादिभावे भ
जंतो शरीरे हारादयोऽलंकारवत् तथा गुणाः कृता अपनेतुं न शक्यंते येनैव गुणेनारंभस्तेनैव नि
र्वाह इत्यर्थः आत्मशौर्यगुणवत् यथा शौर्यादयो गुणाः समवायवृत्त्यात्मन एव तथा रसस्यैव
शृंगारादेव माधुर्यादयो गुणाः कथं तर्हि मधुरा वर्णा इत्याह आकार एवास्य शूर इति वयथा शौ
र्यापवाराच्छौर्यादिव्यंजके शरीरे लोका व्यवहरंति तथा वर्णेषु माधुर्यादयो मधुरा वर्णा इत्यर्थः
अविश्रांतप्रतीतयो ज्ञा यथा व्यवहरंति अमधुरादीति अमधुरादिशब्दाः सौरसश्चानंदगानाममधु
रादिरसांगानां माधुर्यादिरहितानामपि वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादिव्यवहरंति वा
मनाद्य इति शेषः अमाधुर्यादीति व्यवहारंतीत्यर्थः रसेति रसस्य पर्यवसानं निःष्यंदस्तत्र विश्रा

तिर्यक्त्वतयाप्रतीतावामनादृयोरसपर्यंतविश्रांतिप्रतीतिबलात्: नतुवर्णमात्रेनिरसपर्यवसा
यिनांमाधुर्यादीनांरसएवाश्रयोनतुवर्णमात्रमित्यर्थः तथाचध्वनिकृतोक्तंतमर्थमवलंबंते
येंऽगिनंतेगुणाःस्मृताः अंगाश्रितास्त्वलंकारामंतव्याःकटकादिवत् शृंगारएवमधुरःपरःप्र-
ह्लादनोरसः तन्मयंकाव्यमाश्रित्यमाधुर्यंप्रतितिष्ठति शृंगारेविप्रलंभेचकरुणेचप्रकर्षवत्
माधुर्यमार्द्रतांयातियतस्तत्राधिकंमनः तद्व्यक्तिहेतुशब्दार्थावाश्रित्योनोव्यवस्थिते समप
कत्वंकाव्यस्ययत्तुसर्वरसान्प्रतिसप्रसादोगुणोज्ञेयःसर्वसाधारणक्रियइति वर्णानामितिव-
र्णानामलंकाराःरसमुपकुर्वंति तेनांगाश्रितास्त्वलंकाराःयेत्वंगिनिरसेसमवेतास्तेगुणाःयत्र
त्विति। यत्रपुनर्नास्तिरसस्तत्रवैचित्र्यमात्रेशब्दचित्रार्थचित्रलक्षणेतच्चषष्ठोल्लासोक्तत्वान्नो-
च्यतेऽत्रानविस्पष्टंव्याऊर्वामाहतत्ररसस्यांगिनोवाचकंविप्रलंभरसस्योपकारकमित्यर्थः यत्र
तुनास्तिरसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिताअलंकारास्तेरसंसंतमपिनोपकुर्वंतितत्रशब्द
द्वारेणरसोपकारकत्वंयथाअपसारयेत्यादि अत्ररेफानुप्रासःशब्दमलंकुर्वन्रसमपकरोतीतिरे
फस्यशृंगारव्यंजकत्वात् वाच्यत्वाभावेनांगिनोरसस्यार्थालंकारोपकारोयथामनोरागइतिसाथव

का॰प्र॰
टी॰
२

विरहिणामालम्बाद्दग्धवाच्यार्थत्वमुखेन विप्रलंभरसस्य विषमिव पावक इवेत्यादिमालोपमा
लंकारोपकारकत्वमित्यर्थः सा च मालोपमार्थमलंकुर्वती रसमुत्कर्षयति विषाद्युपमाबलेन वि
सर्पणादेरतिशयप्राप्त्या विप्रलंभोत्कर्षात् रूपकादिरलंकारवर्गश्च समीक्ष्य यदि निवेश्यते तदा
लक्ष्यक्रमस्य ध्वनेरङ्गिनश्चारुत्वहेतुः स्यद्यते समयापि रसेन तदुपकारकत्वं शब्दालंकारस्य यथा
विनैनिर्वाता भवति नम्रीभवति सागरोऽभ्रशय्यायां विपरिवर्तते विकसति दिग्भ्रुविष्णुवव
नेवर्तते कायमवैपथ्यं नेत्रमपि निचिरं न हरिणीतरंगी नरंगीति प्रगल्भेत्यर्थः वाचकं शब्दमे॰
वार्थशब्दालंकार उपकरूतेनेन तद्रससमित्यर्थः अत्र शब्दानुप्रासेन शब्दमात्रमलङ्क्रियते न तु
समयापि विप्रलंभशृंगारः टवर्गस्य तत्प्रतिकूलत्वात् समयापि रसेन तदनुपकारकत्वमर्थाले॰
कारस्य यथा मित्रे क्वापि गत इति अत्रोपमालंकारो वाच्यमेवार्थमुपकरूतेन तु विप्रलंभरसं जी
वतोऽहं न ल्मेनति विमलता हिकामोहदीपिका प्रत्युत मरणकारणं न पुनर्जीवनकारणमिति
प्रकृतस्य विप्रलंभस्यानन्तगुणानुपकारकाः अतएवोक्तं प्रकृतानां तरगुणोपमेति अर्गलेवेति
अर्गला समेत्यर्थः अर्गलेन तेत्यमरः पक्षपवयोस्सामिकृतः ॥ समवायवृत्त्यानेनपटस्याये २

नाऽयुतसिद्धानामाधाराधेयानां यः संबन्धः इह प्रत्ययहेतुः स समवायः अयुतसिद्धिरपृथ
क्सिद्धिः परस्परपरिहारेण पृथग्गमनमपि ययोर्नास्ति तावयुतसिद्धौ तयोः संबन्धः सम
वायः भिन्नानां त्वयुतसिद्धिः परस्परपरिहारेण पृथग्गमनयोग्यत्वं संयोग इति कुण्डबदरन्या
येनाऽप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः भेद इति तेन शौर्यादिसदृशा गुणाः कटकादिसदृशा अले
कारा इति अलंकाराणामपि शौर्यादिवत्समवेतत्व इति केचिद्वदन्ति तन्नेत्याह अनुप्रासोपमादीना
मिति उभयेषामपि समवायेन स्थितिरिति यदभ्यधायि तद्गड्डरिकाप्रवाहेणैषां गुणालङ्कारा
णां भेद इति यद्भामहविवरणे तदुद्भटोऽभ्यधात्तदसत् तथाहि कवयः केवलसंदर्भेषु अलंका
राणामपोद्धारोद्धाराहारं कुर्वन्ति यत्तु गुणानित्याश्रयहेतवस्तदपि न युक्तमित्यत्र हेतुः एतदेवाति
दिशन्ति यतः किं तैरित्यादि अथ कतिपयैर्विशेषोदाहरणमाह आद्रावत्रेत्यादि अत्र काव्य
त्वकिमात्रयवैचित्र्यं ततश्चोजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्स्वपि न काव्यव्यवहारः स्वर्गेति इयं वह्नौ दे
हांतरं विनाऽपि स्वर्गप्राप्तिरिति विशेषोक्तिः स्वर्गप्राप्तिलक्षणकारणे सत्यपि अस्पष्टव्यभिचारी
लक्षणस्य कार्यस्याभावात् द्वितीयाद्वेतु व्यतिरेकः उपमानस्यथान्यकारेण अधरस्योपमे

का॰ प्र॰ टी॰ ३

3

घस्याधिक्यात् गुणनिरपेक्षाविति तत्रापि व्यक्तो गुणः प्रतीयते ततो गुणनिरपेक्षत्वमेवालं
कारद्वयं विशेषोक्तिव्यतिरेकलक्षणं काव्यव्यवहारप्रवर्तकमित्यर्थः कारणसामग्र्ये कार्या
नुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः उपमानादुपमेयस्याधिक्ये विपर्यये वा व्यतिरेकः इत्थं विवेके वामनोक्त
मयुक्तमयुक्तत्वात् तस्माद्यथोक्त एव गुणालंकारविवेकः इदानीं गुणानामलंकारभेदे सि-
द्धे वामनाद्युक्तदशविधत्वखण्डनाय गुणभेदमाह ते गुणास्त्रयो न पुनर्दशेति येनोक्ताः शब्द
गुणा अर्थगुणाश्च दशानेन स्तुः तेन नार्थगुणा वाच्या इति चाग्रे भणनात् तत्र माधुर्यलक्षण
माह आह्लादकत्वमिति अर्थादिति विप्रलम्भो हि वर्ध्यमानस्तत्रैव करुणो विप्रलम्भत
दित्याद्यावक्ष्यमाणः संभोग इत्युक्ते श्रव्यत्वमिति श्रव्यं नाम समस्तार्थशब्दं मधुरमिष्यत
इति भामहोक्ते माधुर्यलक्षणमोजःप्रसादयोरप्यस्तीति सजातीयत्वात्स्वभावात् श्रव्य
त्वं माधुर्यलक्षणं किंत्वाह्लादकत्वमेव माधुर्यलक्षणं करुणे शान्ते चेति शब्दक्रममाह ते
न संभोगश्रृंगारात्करुणे तस्माद्विप्रलम्भश्रृंगारे तस्मादपि शान्तेऽतिशयान्वितं माधुर्यं न त्वक
रुणोऽपि यदि मधुरिमास्ति तर्हि धनिकारेण यदुक्तं श्रृंगार एव मधुरः परः प्रह्लादनो रसः ३

तन्मयेकाव्यमाश्रितमाधुर्यप्रतीतिहेतुरित्यत्रैवकारःकथंसन्यंनानेनैवकारणेरसांतरेभ्यः

वछिद्यतेकिंतत्काव्येष्वात्मभूतस्यैवरसस्यपरार्थतयामाधुर्यादयोगुणाःशब्दार्थयोरुप

चरिताइतिप्रकाश्यते तथाचोक्तंध्वनिकृता शृंगारेविप्रलंभाख्येकरुणेचप्रकर्षवत्माधु

र्यमार्द्रतांयातियतस्तत्राधिकंमनइति।प्रतिपत्तृहृदयविकासोविस्तारःतत्स्वभावादीप्ति

रुच्यतेयोजः शब्देनोच्यतेतथाचध्वनिकारःरौद्रादयोरसादीप्त्यालक्ष्यन्तेकाव्यवर्तिनः

तद्व्यक्तिहेतूशब्दार्थावाश्रित्यौजोव्यवस्थितमिति ध्वन्यालोचने दीप्तिःप्रतिपत्तुर्हृदयवि

कासविस्तारप्रज्वलनस्वभावासाचमुख्यतयोजःशब्दवाच्यातदास्वादमयारौद्राद्याः तयादी

प्तास्वादविशेषात्मिकयाकार्यरूपयालक्ष्यतेतेनकारणेकार्योपचाराद्रौद्रादिरेवौजःश

ब्दवाच्यः ततोलक्षितलक्षणयातत्प्रकाशनपरः शब्दोदीर्घसमासरचनावाक्यरूपोपिदी

प्तिरित्युच्यतेयथाचंचद्भुजभ्रमितचंडगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्यसुयोधनस्यस्त्या

नावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यतिकचांस्तवदेविभीमः तत्प्रकाशनपरस्त्वा

र्थःप्रसन्नैर्गमकैर्वाचकैरभिधीयमानःसमासानपेक्षोपिदीप्तिरुच्यतेयथायोयःशस्त्रं।

विभर्त्तिस्वभुजगुरुमदः पांडवीनांचमूनांयोयः पंचालगोत्रेशिशुरधिकवयागर्भशय्यांगतोवा।
योयस्तत्कर्मसाक्षीचरतिमयिरणेयश्चप्रतीपः क्रोधान्धस्तस्यतस्यस्वयमपिजगतामन्तकस्यान्त
कोहमित्यादावपिदीप्तेओजस्त्वमितिरौद्रादयोरसाहिपरांदीप्तिमुज्ज्वलांजनयंतीतिलक्षणान
यासैवदीप्तिरिहस्फुटतइत्यर्थः बीभत्सरौद्रेतितस्येत्योजसः प्रसादगुणलक्षणमाह। शुष्केन्ध
नेतिशुष्केन्धनस्याग्निर्यथा यथाचस्वच्छजलवस्त्रादिव्याप्नोतितथाप्रसादश्चित्तंहृदयसंवा
देनप्रतिपत्तॄणांस्वात्मावेशनव्यापकः शुष्केन्धनाग्निवत्स्वच्छजलवदितिदृष्टान्तद्वयेनसर्वत्र
रसवचनासाधारणः प्रसादोगुणइत्युक्तंतथाचध्वनिकारः समर्पकत्वंकाव्यस्ययत्तुसर्वरसान्प्र
तिसप्रसादोगुणोज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः अत्रश्रीमदाचार्याभिनवगुप्तकृतेध्वन्यालोचनेसम
र्पकत्वमिति सम्यगर्पकत्वंहृदयसंवादेनप्रतिपत्तॄन्प्रतिस्वात्मावेशनव्यापकत्वंकथितंशु
ष्ककाष्ठाग्निदृष्टान्तेनाकलुषोदकदृष्टान्तेनच तदकालुष्यंप्रसन्नत्वंनामसर्वरसानांगुणः
उपचारात्तुतथाविधेकालुष्यंवेद्यु) व्यंग्यार्थेयत्स्वच्छशब्दार्थयोः समर्पकत्वंतदपिप्रसादः नत्वेवा।
व्याचष्टेध्वनिकारः स्वच्छतेति स्वच्छताशब्दार्थयोः सचसर्वरससाधारणोगुणः सर्वरचनास्विति

रचनायाश्चगतार्थगतासमस्तासमस्ताच तथाचध्वनिकारः असमासासमासेन मध्यमेनचभू
षितातथादीर्घसमासेतित्रिधासंघटनोदिता गुणानाश्रित्यतिष्ठंती माधुर्यादीन्व्यनक्तिसारसां
स्तन्नियमेहेतुरौचित्यंवक्तृवाच्ययोरिति तत्रवक्ताकविः कविनिबद्धोवा कविनिबद्धश्चाप
रसभावः रसभावसमन्वितोवारसोपिकथनायकाश्रयः तद्विपक्षाश्रयोवाकथानायकश्च
धीरोदात्तादिभेदभिन्नस्तदनंतरोवेतिविकल्पः वाच्यंचध्वन्यात्मरसांगंभावांगंवा उत्तमप्रकृत्या
श्रयंतदितराश्रयंवेतिबहुप्रकारमेवेति तत्रसाधारणः प्रसादोगुणः तदभावेह्यसमासा
पिसंघटनाशृंगाकरुणोव्यनक्तिनदभावेपिमध्यमसमासापिव्यनक्त्येवेत्यर्थः एवंशृंगार
विप्रलंभकरुणविषयेमाधुर्यंवीररौद्रबीभत्सविषयमोजः सर्वविषयःप्रसादइतिभा
वः इत्थमेतेषांगुणानामेवसंघटनयाप्रतिपाद्यत्वात्समयाः शब्दाद्येनएवविना रसेननतत्स्थं
नकयोःशब्दार्थयोरितिभावः एषांत्रिगुणोपदोषमार्गानितिष्ठेवांकृदोषत्यागादेवकेविल
त्याःदशेतिश्लेषःसमाधिउदारौजोमाधुर्यंप्रसन्नता अर्थव्यक्तिश्चसमता ओजस्वलंकांतिरेवच
अत्रवामनद्वयोवामनःसमस्तगुणंश्लेषःमसृणत्वनामयस्मिन्बहून्यपिपदान्येकवद्भासंतेयथा

का·
प्र·टी·
५
5

शुल्कनरसंभ्रांतिदिशिदेवनात्मा अत्र सर्वाण्येव पदानि एकार्थत्वानुगमादेकवद्भासंते न पुनः स्वतंत्रा
नि यथा स्थल इति भ्रमरीवल्गगीतायाः इति नडिल्कलिनमाकाशमिति अत्र भिन्नार्थान्यपि पि·
त्वा छिन्नान्येव पदानि भासंते मार्गाभेदः समता मार्गस्याभेदो मार्गाभेदः समता येन मार्गेणो
पक्रमस्तस्यात्यागः इत्यर्थः यथा क्रमन्मशायनं तो प्रत्यग्रेन वांदमरीचयो न च मलयजं सर्वा·
गीणां नवामणीयष्टय इति न पुनः प्रसीद त्वं इति जनमनुमंजसा जननस्त्वायं परितः कृतांजलिः
किमर्थमकस्मान्नपीवरस्तनद्वये न यात्मजकं विलासमासन इति आरोहावरोहक्रमः समाधि
आरोहावरोहयोः क्रमः समाधिः समाधिः परिहारः तत्रारोहस्यावरोहे सति परिहारः अव
रोहस्यारोहे सतीति च तत्रारोहे द्वैः वरोहो यथा निरानंदाः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोज्झित
रमे इति अवरोहपूर्वस्तारोहो यथा नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव मज्जंतीति नरवः पृथक्पदत्वमा
धुर्यं बन्धस्य पृथक्पदत्वं यत्तन्माधुर्यं पृथक्पदानि यस्य स पृथक्पदस्तस्य भावः पृथक्प
दत्वं समासदैर्घ्यनिवृत्तिपरं चैतत्त यथा निवेशाः स्वःसिन्धोस्तुहिनगिरिवीथीषु जयति प्रत
द्विपर्ययस्तु यथा बालिनशाचरसेनादत्तगेन्द्रगभंग ध्वनि चाकिं नवराहत्याकुलाविन्ध्यपादाः

वैषम्याजरठत्वमपरुषत्वं सौकुमार्यं तद्यथा पूर्वोक्तमेवोदाहरणं निवेशः स्वः सितोरिमादिविपर्य
यस्तु यथा नितान्ते निर्दिष्टं प्रियजनसहृदवमिति विकटत्वमुदारता बन्धस्य विकटत्वं यद
नामुदारता यस्मिन्सति नृत्यन्तीव पदानि इति जनस्य वर्णना भवति यत्र तद्विकटत्वं लीलाय मा
नवमिति यथा स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झणिति रणितमासीत्तत्र हि चित्रं कलं वेत्यत्र
त्र अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः यस्य वागित्यर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणः अर्थव्यक्तिरिति पू
र्वोक्तमेव स्वरवनोत्मा उदाहरणं दीप्तत्वं रसं कान्तिः बन्धस्योज्ज्वलत्वं नाम यदसौ कान्तिरिति निदर्शना
वेगुणाः क्लायैर्युच्यते यथा कुरंगीनेत्रालीस्तवकितवनराजीपरिसराः पाविर्यस्ते भूयस्त्रोका
श्र भवन्ति पद्मासम्मगाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः अनेनापि इष्टिनाः प्रायः श्राद्धाः श्रोत्रस्था
यनम् सघनत्वमोजस्तामित्र प्रसादं परिचक्षते अनेन न विनाभूतमस्य च देने पदपद्धतिः यत्रैक
पदवद्भावः पदानां भूयसामपि अनालक्षितसंधीनां स श्लेषः परमो गुणः प्रतिपादपरिस्रो
कमेकमार्गपरिग्रहः इत्यन्योऽविभावश्च समतेति मतो गुणः आरोहन्नवरोहन्निक्रमेणाय
तयोद्दिपत समाधिर्नाम स गुणः गुणानेतेन सरस्वतीबन्धे पृथक्दत्वेय माधुर्यमुदितं बुधैः अ

का॰
प्र॰टी॰
२
6

नैनैवपदन्यासाः कामंधारामधुच्युतः बंधस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् एतेन वर्जि-
ता ओजस्थलमत्वामस्फुटितत्वमाः विकटत्वं हि बन्धस्य कथयंति ह्युदारताम् वैचित्र्यं न प्रपद्यन्ते
यथास्थन्याः पदक्रमाः पश्चादिव गतिर्वाचां पुरस्तादिव वस्तुनः यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात्सोर्थ-
व्यक्तिः स्मृतो गुणः उज्ज्वलत्वं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविपश्चितः पुराणचित्रस्थानीयं तेन बं-
ध्यं कवेर्वचः इति वामनवचनात् श्लेष इति यस्मिन्सन्ति बहून्यपि पदान्येकवद्भासंते स श्लेष
इति श्लिष्यन्ति पदं पदांतरेणेति श्लेषो वामनोक्तः यत्रारोहन्त्यवरोहन्तीवारोह एवावरो-
हः अवरोह एवं वारोहः स आरोहावरोहक्रमरूपः समाधिः याचेति यस्मिन्सति पदानि
नृत्यंतीव न हि विकटत्वं विकटत्वलक्षणोदारतानन्वास्त एवमोजसा मिश्रः प्रसाद परिवद-
न इति ओजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः तेषामिति श्लेषसमाध्युदारताप्रसादलक्षणा-
नां चतुर्णामपि गुणानामोजस्यंतर्भावः भेदपाति माधुर्यादकत्वप्रकारेण शृंगारस्य मासव-
तीसंघटना व्यंजिका न भवतीति ध्येयं तस्यार्थः प्रसादेनेति यत्तो वामनस्यापि संमतः प्रसाद
अर्थव्यक्तिरिति अर्थव्यक्तिर्यत्र पुरस्तादिव वस्तुनोवगतिः पश्चादिव वाचां सार्थव्यक्ति :

२

यथा महेश्वरे वाऽजगता स्थिर इति मार्गाभेदे तु मार्गेण प्रक्रमेणाऽन्त्ये प्रक्रमभङ्गरूपेणेति विशे
षणोपक्रमः तस्यानिर्वाहात् न काचिद्दोषः तथाहीति दोषत्वमाह यद्वृत्तान्तक्रमेण मार्गे-
ण्वकोऽन्त्यमार्गे प्राप्तिः तत्क्रमेण मार्गे निर्वाहे तु दोषः स्यादित्यर्थः कष्टत्वेति तन्निराक
रणेन कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्निराकरणेन सर्वसमाधिसमताः लक्षणान्काश्चिद्दूषयित्वा दोष-
गणान्काश्चित्स्वीकर्तुमाह एवमन्ये प्रसादादयो गुणा इति पदार्थवक्रत्वे वाक्यस्य वचन
भक्तिर्यथा अयत्नयत्नसमसंख्यान्योऽतिरतेरिव घोरिति अत्र वक्तृपदवाच्येनार्थेन नयनसमु
च्चयो रतेरिव घोरिति वाक्यवचनमित्यर्थं वाक्यार्थे च पदाभिधायकता दिव्येनेन भवति
किं न हि मानुषीति वक्रत्वेऽनिमिषतीत्युक्ते अपुष्टेति अपुष्टार्थप्रभृति दोषपञ्चकनिराक
रणेन स्वाभिप्रायरूपोऽन्यः प्रभृत्नयः पञ्च गुणा यथासंख्यं गुणत्वेन स्वीकृताः अपुष्टार्थत्वा
भावरूपः अधिकपदार्थत्वाभावः प्रसादः अनवीकृतत्वाभावो माधुर्यं अमङ्गलत्वाभा
वः सौकुमार्यं अश्लीलाभावत्वदारता ग्राम्याभावो ग्राम्यत्वं च स्वीकृतमित्यर्थः अभिधा
स्यमानेति अर्थव्यक्तिरिव वक्तव्यः स्फुटत्वमर्थव्यक्तिः वक्तमाणस्वभावो न्यूनत्वे कारेण

का॰
प्र॰ टी॰
७

र्थव्यक्तिः स्वीकृतेत्यर्थः कान्तिरिति दीप्तरसत्वं कान्तिः दीप्ता रसा विभावानुभावव्यभिचारिणो
रसाः तेषां भावो दीप्तरसत्वं न स्पष्टकान्तिः रसध्वनिना गुणीभूतव्यंग्येन च स्वीकृतेत्यर्थः क्रमे
तिनयननिमीलनादीनां क्रमः परिपाटी कौटिल्यं वैदग्ध्यं नयोरनुल्बणत्वं नाग्राम्यत्वेन यो
पपत्तिर्युक्तिस्तया कृत्वा योगः संबंधस्तद्रूपा या घटना तदात्मा न तत्स्वरूपः क्रमकौटिल्या
नुल्बणत्वोपपत्तियोगरूपसंघटनात्मा श्लेषः यथाह दृष्ट्वैकासनसंगते प्रियतमे पश्चादुपे
त्यादरादेकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः
प्रेमोल्लसन्मानसामन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति अत्रैकस्या नयननि
मीलनमन्यस्याश्चुम्बनमपरक्रमः वैदग्ध्यं नन्द्वयकरणं कौटिल्यं नयोश्चानायासमनोप
पत्तिः अत्र कान्तिर्नवत्वेनाश्रिता अत्यन्ततत्त्वावीक्षणरहस्याः श्लेषोऽपि विचित्रतामात्रेण गु
णः अवैषम्येति अर्थगुणो वैषम्यं समता कः खचित्विति विषमं कोपि कविर्न बध्नात्येव अतो
न तस्या वैषम्यरूपायाः क्वापि संभवः अर्थव्यक्तेति अर्थव्यक्तदर्शनेन समाधिकारणत्वात्समाधिः
अतोऽवहितेन चित्ते अर्थानर्पयति अर्थोऽपि द्विविधः अयोनिरन्यथा योनिश्च प्रकारेणोः यथात्रमा ७

त्रेतिध्वनेनवर्ण्यादितोर्थो ऽयोनिः अन्यस्यकाव्यस्यच्छाययोन्यादितोर्थो ऽन्ययोनिः सोपिन
गुणा इत्यर्थः उपसंहारमाह प्रोक्ता इति आह गुणा इति माधुर्योजः प्रसादाख्यास्त्रयः तेषामि
ति आह गुणानां माधुर्यादीनां अत्र कर्मणि षष्ठी वर्णा व्यंजयन्ति गुणान्माधुर्यादीन्व्यंजयन्तीति व
र्णाः केषां वर्णानां कस्य गुणस्य व्यंजकत्वमित्याह मूर्ध्नीति स्पर्शावर्गान्त्यगाणिकादीनि
कादयो मावसानाः स्पर्शा इत्युक्तेः कीदृशाः स्पर्शाः अटवर्गाः टवर्गेण रहिताः टठडढर
हिता इत्यर्थः माधुर्यावर्णाघटना माधुर्यव्यंजिकेत्यर्थः अत्रापि मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्प
र्शा इत्यनेन क्रमेणैतत्पदवर्णाः शृंगाररसोचिता ज्ञेयाः यथानुगुंजन्तेनवमंजरीणां किं
जल्कपुंजेन पीतांगिनांगः वसंतसामंतगुरुः सरस्वंदीवकर्मपर्यंतपस्य भृंगः अत्र लघु
त्वंदीर्घत्वंच स्वरधर्मः तत्किं लघुत्वं वर्णयोरित्याह ह्रस्वांतरिताविति रणाजरतनरभणा इत्या
दिना क्रमेण ह्रस्वांतरितौ परिलघुत्वेन कल्प्यत इत्यर्थः वर्णा इति व्यंजकाः समास इति व्यं
जकः रचना इति व्यंजकाः वर्णसमासरचनात्रयस्य माधुर्यव्यंजकस्योदाहरणं यथा अनं
गरंगेति अनंगरंगप्रतिमं स्मरनोदस्भूमिमदृशांभंगीभिरिति विलासलहरीभिः उतया

का॰
प्र॰ टी॰
८
8

पैरुद्वेतियतनामित्यादौ यथाशब्दस्य प्रयोगान्नयेति लभ्यते तथा श्रानन्तांगणाग्रेगसेगीभिर्योगी
कृतेयथाताभण्योयत्नोख्यानानिमनोसिक्ष्यति कीदृक्षाणिगुणानि निहृत्ये अपरमन्यल्लक्षणा
म्नेवपिवितनेयेषांतानिख्यानातापरविंनतानि अत्र वर्णास्तमासरचनानां चयमपिविप्रलंभे
माधुर्यव्यंजकमित्यर्थः योगइतियोगःसंयोगःवर्गेतिटतीयांतपंचमैर्निकटनयाषष्ठांत
पदानांयोगइत्यवंगतव्यं आदितिणाकारस्यमाधुर्येनयोपयुक्तत्वोणाकारवर्जमित्यर्थः
डेत्नमिति वर्णाघात्तयोर्व्यंजकाइत्यर्थः तथाचोक्तंध्वनिकृतायत्तल्लक्षणमेवंगंधधनिर्वे
णोपदादिषुवाक्यसंघटनायांचसप्रबंधेभिधीयते तत्र वर्णानामनर्थकत्वाद्योतकत्वम
भवीतिचाशंक्येदमुच्यते शषौसरेफःसंयोगढकारश्चापिभूयसाविरोधिनःस्युःशृंगा
रेतेनवर्णारसच्युतः तपवत्तनिवध्यत्तेवीभत्सादौरसेयदातदातेदीपयंत्येवतेनवर्णा
रसंबतःश्लोकद्वयेनान्वयव्यतिरेकाभ्यांद्योतकत्वंभवतीति अत्र धर्मालोचनंकृतं एवं
कारिकाव्याख्यायतन्मतेसंगृहीतमलक्ष्यक्रमव्यंग्यप्रपंचयितुमाहयत्तल्लक्षणेतित्वश
हः एवंभेदेभ्योविशेषद्योतकःवर्णासमुदायश्चपदेनतत्समुदायोवाक्यंसंघटनापदगता ८

वाक्यगतासंघटीनवाक्यसमुदायः प्रबंध इत्यभिप्रायेणवर्णादीनांयथाक्रमंघटणासम
स्यानिमित्तत्वमुक्तेनतद्योत्यनेऽवभास्येनसकलकाव्यभासकत्वमानैरितिएवंवक्तव्यावि
शेषत्वेसमर्थितेभूयसेतिप्रत्येकमभिसम्बध्यते नेनशकारोभूयसेत्याद्यल्पसरेफःसंयोगः
ढकइत्यादि सोपिभूयसाविरोधिनइतिपरुषाद्यन्तिविरोधिनीशृंगारस्ययनत्वेवर्णाभूय
स्तामप्रयुज्यमानानान्तरसंरंभोनयंतित्वेवेतिरसस्त्रुतः यदिवानेनहेतुनावर्णारसाः शृंगाराद्युपे
तेरसनयंजनयंतिरसव्यंजनइतिव्यतिरेकउक्तः अन्वयमाहतत्पदवृत्तितिनपदवृत्तादयोवर्णा
त्वमितिबीभत्सादिकेरसेदीपयंतिद्योतयंतिकाविकाहृयेनान्वयेणाव्याचष्टेश्लोकद्वये.
नेत्यादि यथासंख्यपरिहारार्थंश्लोकाभ्यामितिकृतेनएवंश्लोकेनव्यतिरेकउक्तः द्वितीयेना
न्वयः अस्मिन्विषयेशृंगारलक्षणेभूयसाशषादिप्रयोगःसकविनसमभिवांछनानकर्तव्य
इतिध्वन्यालोचने स्फुतिमात्रेणेति श्रवणमात्रेणैवार्थप्रतीतिहेतुत्वंशब्दानामितिमूर्धिवृ
र्णांत्यककारादिवर्णानांस्वानामसवर्णानामनुत्तसंघटनाभाजांवसाधारणाइतिपदैःसर्वे
रपिव्यत्यनइत्यर्थःसमग्राणामिति सर्वरससर्वसंघटनानांसाधारणाइत्यर्थः येनशब्देनस

का॰ प्र॰ टी॰ ९
9

मासेनवायथास्ववनयावास्फूर्तिमात्रेणग्राह्यादर्थप्रत्ययःसप्रसादगुणव्यंजकइत्यर्थः समग्राणा
मित्यादिसर्वेषुरसेषुसमासेषुसर्वासुरचनासुसाधारणःसर्वत्रानुसन्धेयइत्यर्थःनरापरि
म्लानेपीनस्तनेत्यादिपरिम्लानमितिस्मरज्वरव्यथान विकूलाकापिविरहिणीबिसिनीप
त्रशयनलटनान्परिवर्ताउभयतस्तनस्यपीनस्तनजघनसंगात्परिम्लानेतथानोन्तरतिकृश
स्याग्ग्मानस्यमध्यस्यान्तःपरिमिलनंपरिमर्दमप्राप्यहरितंनीलमार्द्रमस्यमेव अत्रवदती
त्यनेनबिसिनीपत्रशयनस्याचेतनत्वाद्बाधितमुख्यार्थेनबिसिनीपत्रशयनेनकान्तप्रबा
सादिलक्षणेन स्फुटत्वंप्रयोजनंपद्यप्रबन्धेषुयथोक्तवर्णादिवैपरीत्येप्रतिकूलव
र्णादोषास्तेयःतथामाधुर्योजःप्रसादव्यंजकवर्णादिष्वभिहितेषुपनागरिकापरुषाको
मलेतिक्रमाद्वृत्तयोवक्ष्यन्तेयास्तावर्णानतिरिक्तस्वरूपत्वाभावासंगुणपरतन्त्राइतिगुणे
षुनिरतासंघटनादयइत्यर्थः संघटनादयइत्यादिशब्दाद्दीर्घसमासौज्ञेयावक्तृवाच्यौ
चितवक्ताभीमसेनमागधादिः वाच्यमभिधेयंप्रबंधोनाटकादिः प्रमथनात्वमितिगुणप
रतंत्राभावःवक्तृवाच्यप्रबंधौचित्याविरहपवगणपारतंत्र्यस्वीकारात् तत्रापिवक्त्रादिको ९

यादिव्यञ्जकाव्यप्रयोगाश्च तत्र क्वचिद्वाच्यप्रबंधानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः यथा
मंथायस्तार्णवांभः इत्यादि अन्यथात्वमिति अन्यथाबंधोपि वक्त्रौचित्याद्रचनाया अन्यथा
बंधो यथा मंथायस्तेति नायस्तविदिममर्णवांभो येन प्रतिज्ञह्रेवलंसाश्रामौ मंदरश्चनस्य
धानःशाहृत्तहरीरेगह्वीरःकोणोवादनदंडः कुम्भाद्रौपदीवाच्यामिति वाच्यहेड्डभिह
पमभिनेयार्थेवकार्थ्यैनकयादिव्यञ्जकमिम्यत्रोऽद्धतारचनादयो यद्यपि न मुक्तास्तथापि
कुड्डस्य वक्तृयो विम्बाद्रचनाया अन्यथाबंधो यद्यापाठे निप्रोच्छके देनकृत्वाद्रूपराजद
ष्ठिरःमहृष्टांतयोक्तकुलनरयेनोछकुलवेगेन भवत्यः सैंहिकेयस्पराहोरूपद्यानस्तस्याघ
ह्वामस्तेनाः कृष्णायेर्ष्यात्तेः कृत्वानिर्यस्वलितोरविरत्योयेननन श्रत्रवकामध्यमोवेता
लिकपवोऽद्धतः प्रबंधस्याभिनेयपरः कुंभकर्णोतमागलद्गणस्य वाच्यमभीषणेनेनो
द्धतत्वान वाच्यापेक्षया रचनायामुद्धतत्वमित्यर्थः क्वचित्केवलप्रबंधौचित्यादेव रच
नाया अन्यथात्वं भवति नेत्ररचनादयः तथा हीतिमत्रगणाइति आख्यायिका वि
कटबंधेन शोभा भवति वाऽहृत्वेन वमध्यममासाद्दीर्घसमासा च मेघकटना भवतीत्यर्थः

का॰ कथायामिति सुकुमाररसवर्णनाप्रयोगात् नवा सर्वभाषाधीरत्वं तेन नायककथानसंबोद्देपि
प्र॰टी॰ नात्यंतमुद्धतवर्णाद्यः नाटकादावंकः करुणो विप्रलंभे च नाटकादौ रौद्रे वाः समासाभा
९० वटनाभवतिन दीर्घसमासाकाव्येपि दीर्घसमासादिनारसहानिः स्यात् यद्यपि रौद्रे दी
10 र्घसमासादयपदोचितो तथापि नात्यंतमुद्धताः नाटकादावभिनयादिग्रहणात्करण
विभागग्रहस्तत्रिमध्यायोगसमवकारवीथ्यंकादयो गृह्यंते एवमिति कथाभेदलक्ष
णो महाकाव्यलक्षणो नाटकादिप्रबन्धलक्षणो भोविषये च ग्रथ्यते तेन भूरुहे नियत गुणोनि
माधुर्यौजः प्रसादाख्यो हृद्य एवेति प्रदीवत् – वसुकाक्षोविनुमसत्समरणीयमिति प
कैकस्मिन्दत्सिवाक्यसमाप्तिर्मुक्तकं द्वयोर्वाक्यसमाप्तौ संदानितकं युग्मकं गलके त्रिषु वि
शेषकं तिलकं चतुर्षु कलापकं चक्रकलकं पंचादिषु चतुर्दशांतेषु कुलकं समन्तपरिसङ्कु
कुलकं तन्त्रमुक्तके च कवरसम्बन्धनिवेशो रसाश्रयसौविसंयुक्तम् यथाग्न्यंवामरुरुद्रमिन्यादे
रसनिवेशाभावेन कामचारः संदानितकादिषु वाक्यसमासैर्वैकल्पात् दीर्घसमासेन नाव्यव
धानेषु तु नस्ते ए प्रबन्धोविना पदरचनाद्यस्त्याद्युन्नेयं ॥ ॥ इतिश्रीभट्टजयंतविरचि ९०

नायामन्यटीकासारसमुद्दितायां काव्यप्रकाशटीकायां गुणालंकारभेदनियमनिर्णयो
नामाष्टमउल्लासः ॥ ॐ उपकुर्वंति तं संतमित्यादिना रसस्यांगिनोंगशब्दार्थौ विति तदा॰
श्रिता अलंकारास्तमुपकुर्वंतीति चयदलंकाराणां सामान्यलक्षणमुक्तं न च विशेषलक्ष
णान्यादशब्दालंकारानिति अर्थापेक्षया शब्दप्रतीतेरंतरंगत्वात्प्रथमं शब्दालंकारनिर्देशः
तत्र च पुनरुक्तवदाभासे छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासौ यमकलाटीयानुप्रासचित्रं च सर्वे चैव षट्
शब्दालंकाराः प्रोक्ता रुद्रकेणेत्यर्थीमंतारोते तथा केच्याहुः वक्रोक्तिरनुप्रासो यमकं श्लेषस्त
थापरं चित्रम् पुनरुक्तवदाभासः पुनरुभयालक्कृतिलेषु तथा केविदाहुः वक्रोक्तिश्छेक
वृत्तौ च यमकश्लेषलाटकाः पुनरुक्तवदाभासश्चित्रमष्टौ हि शब्दाहिकाइतितत्रापि प्रथमं प्रा
धान्याद्वक्रोक्तिलक्षयति यदुक्तमिति यदाकयमेकेन वक्त्रा ऽन्यथाऽन्यार्थाभिप्रायेणोक्तं अन्ये
नान्यार्थं घटनया योज्यते केन श्लेषेणाथवा काक्वाथ ध्वनिविशेषेण कृत्वा सा वक्रोक्तिः सेयात॰
योतिर्यथा श्लेषेण काक्वा वा वाक्यप्रयोगस्तथा श्लेषकाकुभ्यां कृत्वा द्विधा श्लेषवक्रोक्तिः श्ले
षेण काकेति चरेतनांतनीया तत्र श्लेषस्य द्विधा सभंगपदो ऽभंगपदश्च तत्र सभंगपदश्लेषेण

का॰
प्र॰ टी॰
११

वक्रोक्तिर्यथा नारीणामिति अत्र नारीणामिति पदं स्त्रीणामित्यर्थाभिप्रायेणोक्तं श्रोत्रा तन्न्यकाश
त्रूणामित्यर्थं तथा योजयित्वोक्तं कश्चेन न इति अत्र वामनानामिति पात्रूणामित्यर्थो वक्तुरभिप्रेत॰
स्त्रीणामित्यर्थेन तथो योजयित्वाऽन्य आह हितकृदिति हितं करोतीति हितकृत् अथ्यम्योबलाना
मिति इडबलार्थेन तया हितंकृतेति हितकृत् कृतीक्छेदेन तान्तःहितकं न स्याभावेन विरामेणाश्र
सिद्धान्मनःख्यानस्येद्व्येतीद्वार्थं तथा योजयित्वाह सामर्थ्यामिति अत्र वतर्थपादे आयस्य व
क्रोरिति अत्र नारीणामिति अबलानामिति च पदे सभंगश्लेषः अभंगपदश्लेषेणा वक्रोक्तिर्य॰
था अहो इति चित्रणासनवरजस्तमोमयी अत्र दारुणाक्रारेत्यर्थकत्वेन वक्तुरभिप्रेतं दारुणा
काष्ठेनेत्यर्थेनान्यो योजितवान् गुरुपरतंत्रेति अत्र नेष्यतीति प्रोषितपतिकाया नायिकया
निषेधाभिप्रायेणोक्तं सख्या तन्नेष्यति अपि त्वेष्यत एवेत्यर्थकतया योऽन्यते काका तथा वस
र्देवे अन्यया ऊष्मवाकास्य ऊष्मेषाभ्यामन्यथा योजनं वक्रोक्तिः उक्तिव्यपदेशसाम्याद्याज
स्य मनं तरेव वचने यदाकांकेनाचिदन्यथाऽन्याभिप्रायेणोक्तं सत्पदेनावक्राकाकुप्रयोगेण
श्लेषस्त्वेन वान्यथान्यर्थं घटनया योज्यते तदुक्तिर्वक्रोक्तिः काकुप्रयोगेण यथा गुरुपरतंत्रे ११

तिपत्तद्वाक्यंनायिकयागमननिषेधपरत्वेनोक्तं तस्याप्याकाकुप्रयोगेणविधिपरतयाप्रति
पादितं काकुवशाद्विधिनिषेधयोर्विपरीतार्थसंक्रान्तिः श्लेषोभंगसभंगत्वेनोभयरूपत्वेन
चत्रिविधः तत्राभंगश्लेषरूपत्वेनयथा अहोकेदृशीत्यादि अत्रचकरणानिप्रथमानेनप्रक्रान्तेनश्ले-
षभंगपात्नीयांनतयाप्रतिपादितं सभंगश्लेषरूपत्वेनयथा त्वंहालाहलभृत्करोषिमनसो
मूर्छांसमालिंगितोहालांनैवबिभर्मिनैवचहलंव्यर्थंकथंहालिकः सत्यंहालिकतैवमे
समुचितासक्तस्यगोवाहनेवक्रोक्त्यानिर्जितोहिमाद्रिसुतयास्मेरोवताद्वःशिवः अत्रहलेव
क्रोक्तिपंचाशिकायांहालाहलेविषविशेषः हालाहस्त्वाहलेभीरंचगोरेववाहनेगोवाहने
गोवृषभस्यचवाहनेप्रेरणेहलंवहन्तीतिहालिकः हालयाजीवतीतिहालिकः हलसीराद्
भकस्मरः सहासः उभयरूपत्वेनयथा विजयेकुशलस्त्वंतोनक्रीडितमहमनेनसहशक्ताविजयेकुशलोऽसिनतत्रदेवहयमिदंपाणौ किमेडरोदरेणप्रयान्तुगणपतिर्यदितेनेभि
मतः कः प्रहेहिविनायकमहिलोकः विनान्योनास्ति वेदग्रहणेनविनानास्मिरमेकिंप्रतार
यस्येवंरत्न देवैयदिहाविनमिदंनेदिवाह्रयतांराहुः हाराहोयौनदेहेभयहत्नानिकटासि

का॰
प्र॰ टी॰
१२
12

तेरतिः कस्य यदि तेष्ठमितनमस्कारः सप्रत्येवेषहारा हि: वस्तुरहितेन क्रीडाभवतां सहकीदृषीन
जि हे षिकिवस्तु भिन्नमतो मन्त्रानेव पश्यपस्तुरः अतो यं यासितथा किं नाहममभिन्ना किल त्वद
कस्य दिव्यंवर्षसहस्रं स्थितेन तेन युक्तममभिधानम् इति कृतपञ्चपतिपेशलपाम्सकलीलाप्र
शकवक्रोक्तेः हर्षवशात्तेन वलनात्मकमाननमव्याजद्वान्यावः । मे ममडुरोदरेण किं प्रयोजनं मे॰
डुरं स्थूलमुदरं यस्य स तेन नेमडुरोदरेण गणपतिना च विनायकं गणपतिं वीणां प्रदिशाना॰
यिको विनायको गरुडः तं वहति गाहा विश्वव्रह्म क एष गाहा विति पदच्छेदः एतेहारम्भतोदिमपे
त्तत्र च वेदस्य पाणीकृतस्य ग्रहणं स्वीकरणं वेदोपगरणं स्य वस्तुरहितेन निर्वनेन पदेवस्य वा
देवयोनयस्तदुरहितेनैव अकस्मात् क्रीडास्य स्य पक्वादिपर्वापर्यन्तस्य वाक्यस्य अत्र विजयइ
तिनत्तस्मादौ चाभंगश्लेषमुखेनन तथा मेडुरोदरेणेत्यादौ सभंगश्लेषमुखेनेतेष्विति रियं मयूर
कस्य । अथानुप्रासालंकारमाह रसादिभिर्गुणैरनुगतः प्रकृष्ट आसो न्यासः अनुप्रासः न च ह्य
रसाद्वैसादृश्ये रसानुगमो न वा सम्यग्दयावर्जकः प्रकर्षोऽत्र यथा नेन तल्य वर्णमात्रविन्यासो
वर्णानुप्रास इत्यर्थः छेकह्वतीति छेकानि दग्धाः छेकगतो विदग्धाश्रितः तैः प्रसारमेन तस्यैव

१२

गात् वृत्तिगतोनुप्रासो द्विनः तद्रूपो हृलकत्वात् छेकास्य वृत्त्यनुप्रासस्य छेकवृत्तिगतः वृत्तिस्त्वमधुरा
दिरसानुगुणा नियतो मस्तृणा दिवर्णागतरसविषयो व्यापारो ऽत्र जनाख्यैः सोनोकस्यानि पूर्वं छ
षच्छेकानुप्रासः यथे यथकस्य कस्यचिद्धर्मस्य स्वरूपं न दानं किंचिद्वैचित्र्यं स्यात् अतउक्तं सोनेक
स्येति छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च तत्र छेकानुप्रासो यथा ततो रुणेति अत्र पूर्वार्द्धे करिंदे दीइ
मादेरनेकस्य व्यंजनस्य सकृत्सास्यं एष छेकानुप्रासः । एकस्यापीति एवं चैकस्य वर्णस्य स
कृदसकृद्वा अनेकस्य च सकृत्साहश्यं वृत्त्यनुप्रास इति पर्यवसन्नं कामसद्धामसकामिनीगंडपांडु
रमत्र पुनः कामे मायनेकस्य त्रिवारं वृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः वर्णनेनप्रासभेदा अग्र्यामिति वृत्तिः रसवि
षयो व्यापारः व्यापारवती पुनर्वर्णाव वने प्रवृत्तिः सा च परुषकोमलमध्यमवर्णविरचनात्त्रि:
धा तदुपलक्षितो योनुप्रासो वृत्त्यनुप्रासः ततो रुणापरिस्पंदेति वृत्तेः छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्राम
योर्द्वयोरन्यथैवोदाहरणं तत्रेयं चैकस्य पूर्वार्द्धे छेकोदाहरणं उत्तरार्द्धे वृत्त्युदाहरणं उपनाग
रिकाद्यनुप्रासे वृत्तिस्वरूपमुच्यते तत्र चेति वृत्त्यनुप्रासे माधुर्येति कादिर्मावसानैः शिरसि जव
गौम्य ष्ठुकैः रदावर्गैः रुपनागरिकेति नागरिका या विदग्धायास्तदुपमितेति उपनागरिका साच॰

का॰ प्र॰ टी॰ १३ 13

ङ्गणादौ नैनैरिति वर्णाः परुषेति शाङ्गादौ उभयत्रापीति उपनागरिकायां पु रुषा॰
यां च शगिति अनेनागरंगप्रतिमं नन्दंगामित्यादौ उपनागरिका भीमसूनक्रमाविरलग्नयादौ॰
परुषा कोमला परैरिति परैः शेषैर्वर्णैः कोमलाह्वेति रिष्यने सावहास्यादिषु सर्वेषु रसेषु
त्यर्थः वृत्त्यनुप्रासादितात्पर्येणानिवेशिताः कामपिच्छायामावहन्ति रसाद्यो हि शब्दार्थशरी
रस्य काव्यस्य जीवितभूता इत्यर्थः तमेव कोमलामेव विशिष्टवैदग्ध्यविहीनस्वभावसुकु
मारपरुषग्राम्यवनितानां साहश्याद्ग्राम्येति वदन्तीत्यर्थः अस्पृष्टादोषमात्राभिः समस्तगु॰
णगुम्फिता विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणा॰
न्विताम् गौडीयामपि गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः आश्लिष्टश्लथभावां तु पुराणच्छायया
न्विताम् मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः शाब्दानुप्रासमाह शाब्दस्त्विति अत्र शब्दा
स्त्वनुप्रासवर्णाः भेद इति यमकं निरस्तं तेन वा कमलं कार सर्वत्र हुकूता तात्पर्यभेदवत्तु
लाटानुप्रास इति तात्पर्यभेदवत्त्वं हूपो न हृष्यलाजानानुप्रासः तात्पर्यमन्यपरत्वं न च शब्दा
र्थस्वरूपत्वमिति अन्यपरत्वमिति यकस्यैवाच्यविश्रान्तत्वेऽन्यस्य लक्ष्ये वाऽर्थे विश्रान्तिरित्यर्थः ॥ १३

इति विशार्वेणैणाङ्गमेः इति वामनादयः पदानामिति बहूनां सङ्गति लाटानुप्रासः अस्य च भेदः
पंच केवलपदमात्रेण भुयमाद्यो भेदो यथा यस्य न सविधे इति यस्य सविधे समीपे दयिता नास्ति
तस्य तुहिनदीधितिश्चन्द्रो दवदहनो दवाग्निप्रायो यस्य सविधे दयिता अस्ति तस्य पुनः स एव दवदह
नो दवाग्निस्तुहिनदीधितिश्चन्द्रप्रायः अत्र यस्य सर्वांवेदवदहनं वे विधेयं तुहिनदीधिति त्वं वा
न वा येन तुहु यमध्येन रार्थे विपर्ययेण यस्य सविधे दयिता तस्य वह्निरपि तुहिनपात इत्यर्थः
अत्र बहूनां पदानां शब्दार्थयोरभेदे सकृत्प्रयोगः अस्यैव लाटानुप्रासस्य द्वितीयभेदमाह पद
स्यापीति अत्रैकः सुधाकरणाह्वो वदनोपमानः द्वितीयः पुनः सुधाकरणाह्वो भवेदिति भवन
क्रियाप्रतिकर्तृत्वेनोपमान इति तात्पर्यभेदः एवमनेकस्यैकस्यापि पदस्यावृत्तावपि लाटा
नुप्रासत्वमेवो त्यर्थः तथा च क्रमः किं पुनरयं कथं च नु कालमल्पमात्राङ्गपत्रनयनेनयनेनिमि
लहेमांबुजे नतरुणि जनरसामपत्नमदे वद्विषयो महमागत इत्यवे ही न्यत्र च अत्राङ्गपत्रनय
नेनिमीलन्सारो विभ्रमेषु यौवनकरकौ पिबन्नरसाह्वार्थे यौवनकनकालाटानुप्रासत्वमेव नथाका
शः काशा इवाभान्ति मरांसीव मरालिच वेतोस्यानिधिदिग्वधूनां निम्नगा निम्नगा इवेति अत्र च

का॰
प्र॰ टी॰
१५
15

कारणाः कारणाइत्यादौ अनन्वयेन सहास्य संकरः अन्योन्यापेक्षशब्दार्थगतत्वेनार्थमात्रगतत्वेन च
लाटानुप्रासानन्वयोर्यदेकवाच्यनिर्भिन्नविषयत्वात् यदेकं अनन्वये चशब्दैकासौ विन्यादानु-
षंगिकम् अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् आनुषंगिकमिति न पुनः साक्षात्प्र-
योजकमित्यर्थः शाब्दैका विनापि क्वचिदनन्वयस्य प्रतिपादनात् स्थैर्यादेर्व्यापकत्वाद्वियद-
विलजगत्त्राणाभावास्त्रभूतानि इत्यादौ अत्र च प्रसंगेन सर्वहतः पुनरुक्तवदाभासादेकारा-
दिनिर्णयो लिख्यते शब्दार्थपौनरुक्त्यं शब्दपौनरुक्त्यं अर्थपौनरुक्त्यं चेति त्रयः पौनरुक्त्यप्र-
काराः तत्र शब्दपौनरुक्त्यं प्रकृष्टो दोषः यथाभासेन विश्रान्तिः प्ररोहः प्रकृष्टो दोषो यथा हरि-
णनयना सारंगाक्षी कुरंगविलोचना कमलवदना राजीवास्या सरोजसमानना विलसि-
तकबरीकचकेशी चलचिकुरा काकपक्षस्तनविहता संभोगान्ते विलोकय कामिनीम् अत्र
सारंगाक्षीत्यादि पुनर्वचनं प्रकृष्टं अप्रकृष्टं पुनरलंकारः आभासमात्रे तथा च वा
प्रकृष्टस्य पौनरुक्त्यः स्यादलंकारता इदं च पौनरुक्त्यं वाक्यार्थपदार्थगतत्वेन प्रथमो द्विधा
भवत् समस्ताः समस्तपदाश्रयत्वेन च चतुर्विधं भवति तत्र वाक्यार्थगतं समस्तपदाश्रयं य १५

या तु हिनस्ति तिभूयिष्ठ्या मान्यानां सर्वत्र सर्वदा ख्यातः हिमवान् वनं सदावो विख्यातस
मागतः ख्यातिम् अत्र त्वमो एवं विस्थवाक्ये तु हिनस्ति तिशंदित्य स्थानं तावे वाक्ये हिमवा
नित्येनेन महात्मं वे वयोन रुक्न प्रतीतिः एवं गुष्मान् वः स्थनयोः पानादवाविस्थनयोः सर्वे
त्रनयोः सर्वदा सत्येन यः समाख्यातः ख्यातश्चेम नयो तामेवे वयोन रुक्न प्रतीतिः पर्यव
सानेन हिमवान् गिरिश्रेष्ठ्यानवंत्तरलं तु अवरणात् एकस्मान्यानां कान्तो यो समन्ततः
स्मान्सदा सदा सर्वस्मिन् काले किंभूतो हिमवान् ख्यातेन प्रसिद्धिं समागतः सर्वस्मिं देशान्त
तो हेतोः सर्वदा ख्यातः सर्वेदातीति सर्वेदातारि वीवास्मा वाख्यानाम सर्वदा ख्यातो त
हेतोः सर्वदा ख्यातः किंयंतमधानं सर्वत्र से त्वमसि गंजगत्स्थले सर्वजगत् पुनः किंभू
तो हिमवान् सदावः सहृदावे वै नैवंतनयः सः दावदावो वना राणपव फ्रीड्स्थसाः ईश्वर
पातके समस्त पदाश्रयः पुनरुक्तवदाभासो यथा रत्नावतारं गंभीरे भवमयहरे श्वर
नयनी निगुणांतं समस्ता प्रियतामिमाम् अत्र वरत्नप्रवतारे गंभीरे भवमयंपहरं ईश्व
रनयनीति गुणांतेन अमत श्रप्रियइ तिद्वयोर्द्वयोरान्तवे वयोन रुक्न्यामिवावभासतेनपर्य

का॰ वृसानेन्हभिन्नार्थेभिमार्थेनान्तनरूकवदाभासः हेईश्वरपरमात्मन् तडकेपातंजलभाष्ये
प्र॰टी॰ क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः इतितन्मस्वोपत्नेहेईश्वरभावे
१५ संसारगंभीरत्वहरनिवारयकथंभूतंभवमुग्रकटिनेत्वभक्तानामवर्त्यारमवतारणाभ
15 वान्तनरागमनेरत्नकविनावावतारेश्रवनरनामानमांपाहीतिस्वनामधनिने तेति
तत्रतः पदानेरइमांग्रन्यदांसर्वेषाममताप्रियतामममभावोममताहंकृतिः ममता
प्रियायस्यसममताप्रियः अहंकृतिहेवाकीनृस्वभावः नामहंकृतिहेवाकितांतेशसि
इलोकोत्तरंनीतिगुणानयप्रापययथावाकविवरजयानकक्तनेएश्रीराजविषयेस्
र्यैवंरूपराजवर्णनेयथा तत्रंगैर्नवनैभीस्वामित्रैरहितवर्जितैः राजचंद्रइरवेनताभूः सम
गात्रिमहोत्सवैः तेराजचंद्रेरनेनताः तरहिताभूः ततममराजिश्रपितममराजिश्शोभि
तेत्यर्थः किंभूतैर्महोत्ततत्सवायेषांतेरूतंगैरूदारैः भावनिर्दोभानिमित्राणियेषांतैः
अहितवर्जितैः शत्रुवर्जितैः ततंगैर्नवनैरितिभास्वामित्रैर्नतिरहितैवर्जितैरितिराजचंद्र
तिश्रनेनाभूरितिसमरश्रानीतिमहत्तत्सवइतिवदयोर्ड्योः साहयोरासवेपोनरूजामि १५

वाभासेनेपर्यवसानेनाभिवार्थत्वात्सर्वपादाश्रयः पुनरुक्तवदाभासः वाक्यार्थगतो स
मस्तपदाश्रयः पुनरुक्तवदाभासो यथा साधून्मदावतश्रेयःप्रदा सर्वत्र पार्वती कृपा
परा मदापाना गौरी कल्याणदायिनी अमतो हि तादापानादयोगमनात्पार्वती साधू
न्मदावतरत्नपार्वती छागोर्वाणी पुनः कारंलक्ष्मीः किंभूता कल्याणदायिनी कल्या
णं शुभं तद्वर्णवाद्दातिमा हर्षी पदार्थगतः समस्तपदाश्रयोः पुनरुक्तवदाभासो य
था वनाहंतासितः कालो गोविभावसुदीधितीः हिपास्यदावसितश्वेतराजयशोभ
य श्रेत्रवतहेतेति असितः काल इति रुद्र एवेति सितश्वेत इति राजयशोभयेति आ [illegible]
विपोनरुक्त्याभासः पर्यवसानेभिन्नार्थत्वेवतकः सितः खङ्गान् हे नमः कालोक्तोतोऽसि
हेरदावासितरदायां वरणपालनेवासितो निश्चितः तत्संबोधनं हे रदावासित विभो त्वम
स्य कालस्य गो विभावसुदीधितीः गोविभावसो तेजाग्नेदीधितीदीप्तीः द्विपपुत्रश्चेतश्चे
तराजयशः श्वेतराजस्य प्राक्पालितस्य यशः यशोरूपः हे भवद्रलक । पदार्थगतः समस्त
पदाश्रयः पुनरुक्तवदाभासो यथेश्वरयातके आभाति भाति भवनस्तवकालमार्केसंवि

का॰
प्र॰टी॰
१६
16

नयस्मरहरोग्रतनेकरूणांगाम मामास्पन्दवभवभीममलंकलंकं हेतानिकष्टममराधिपदेवतेन ॥
हेस्मरहरहेदेवहेःमराधिपहेभव पताभ्यामेत्रमाणाभिनीतावपुनरुक्तानिनवाभाषोभातिभा॰
तिश्रतिशयेनभाति हेमराधिपत्वमाकिंयमनुग्रतनतेग्रेद्रष्टुमीरेसंविनयकिंभूतेकालम॰
तिमलीमसनेयाभवेतजन्महेतोःभवोजन्ममांहरूणांगंअतिभीत्यासंविनयअतिदयाल
नेयमितिशेषः नेनहेहतनाहेतावथकलाहयानामग्रमरीणामित्यर्थः त्वमस्यकालस्य
भीमेभयानकेमतिकष्टकलंकमात्पव कालकलंकसर्वथाजहीत्यर्थः अत्रवश्नुभातिभा
तीति भवतस्त्वेतिकालमाकिंमितिसंविंनयस्मरेति हरतयातितनेकरूणांगामिति मा
मामिति अस्यम्दवेतिभवभीमेति मलंकलंकमितिहेतानिकष्टमिति अमराधिपदेव
तेनेतिदेवतानांमराणामितःस्वामी देवतेनःतस्सेवोथतेइतिममलपदाश्रयत्वेशुनरु
कवदाभासस्य पदार्थगतोःममलपदाश्रयःपुनरुक्तवदाभासोयथा दारुणःकाष्ठतो
जातोभस्मभूतिकरःपरःदक्षणोपर्णाविहरश्वेडःपावनःपावकःशिखी अत्रदारुणःक्रूरः
भस्मनाभूतिसंपत्तिकरोतीतिरक्षवक्षोणार्विःपावनःपवित्रत्वकरःयथावाअविवपदे १६

हशरीरः सहस्रारस्थितहंसनगणपादानः भानि सदानन्दागास्थिरतायामवनितलेतिलकः।
अरिवंधदारिभुव—दाईहावेष्टायेषांनेः शिवदेहाः तस्यासहस्राकृतिनि क्रान्वारस्थितेः सु
तावेदितत्तरगाः पादानानिपानिसन्तूहाश्चयस्यसहस्रारस्थितहंसनगणपादानः सुतः ह
नरिमागयेइतिकोणः सदानन्दानसनेनभानितस्यास्थिरतायांस्थैर्यगः पर्वतः अवनितल
तिलकोभासनाभाति अत्रैकार्थतयाग्रवेभातो समभंगो देहशरीरपाद्योसारस्थितहंसशाह्नेनस
र्थकावभंगोनपादानस्यागशाह्नेग्ननर्थकोसभंगोस्याद्यार्थयोनकस्मंत्र्येननमात्रयोनक
ञ्जं च प्राय श्चास्यकाहिविवनराद्देर्थ्येजनमात्रकस्यसमस्तासमस्तायायवेनयोनकञ्जेश्च
भेदाक्रमेणोदाहृियंततत्र समस्ताअयपकान्तरेणप्रासोयथा यथायापमया सूर्यं योयोय
येययेययाम यशुयायियये यायययेयायायययायशुक॥ देवीशतके। सागौरीवःपायादि
यद्रिमणासाम्नाह्नोरीसोनेनसहसंबन्धः साकेस्याह अयिजननाः यथाहेनभूनयायथेयभवेनो
ष्यायायाविभावायअयाविसलशरणाभवत अविलेसयानीस्ययाः संपयधेप्रभवस्यहिदेवी
हेनविनिभावः योयायलोकः यामेययांप्राप्ययेययाः वरप्राप्पयायशुयायियया स्मकण

का॰ प्र॰टी॰ २ 17

ग्याः यायनगामयगुभिरश्चेर्यानिगछ्न्तिनछ्लीलः यगुयायीसूर्यः नेयगुयायिनेसूर्ययाती॰
तियग्रयायियः रविमण्डलभेदीप्रकइत्यर्थः नस्पयगुयायियस्पक्रसम्यानेयागानिस्तया
ययया॑यियगयागत्यासूर्यमण्डलभेदिगत्याअन्यत्रापिहश्यनेइतिक्विप क्विवनोयाल्वनज
हातीतिपरिभाषावचनात आतोयातोरिन्याकारलोपेकृतेयगुयायियया इतिरूपमेतनयो
योजनस्तोदीवीशरणमेति समसूर्यमण्डलभेदिगत्यागछ्न्तिमुच्यनेइत्यर्थः गोविंदभगि
नीदेवीनन्दनेनजतिप्रदेश्यागमः अन्यश्च यादेवीश्रयायायश्रयातानदेवमनकुलवाकथ्य
ते नस्पायोयनमयः प्रासिःनदर्थमयायायययोश्रिश्रियेभक्तजनैरिति शेषः यादेवीकथं
भूता॰यगुक श्रायेनतानेनयनागमनेनवगुनेकिमस्वमाति श्रयनमयः भावेचन् पयइ
ति ईश्वरगृहरूपवस्पलापिदुपं। श्रसमस्ताश्रयपकालरोनप्रासोयया सिद्धानांसाधकानल
तिपरऊराध्यासिनांध्यानसाध्यंसानिध्यमाभुसन्ध्याविधिमपिदयतोदीपितांनां प्रबंधाः
प्रभस्याध्यानयावद्विधुविधुनहयांभाधिरोधोंनुथाराहृष्टोबाधाविदग्धाविदयनविवि
धव्याधिविध्वंसनेनः। समस्ताश्रयोद्यरोनप्रासोययादीनादीनांदयादानेनितनादहदिने १

दिनेनिर्निंद्यनंदनानंदानन्दनोदिनंदनम् नंदनेदेवोद्यानेयेश्रानंदाल्लानिर्निंदइनन्द
नेकालमङ्गलेन श्रीसमस्ताश्रयोश्वनगोनप्रसीदयथा दिग्वाराणिप्रतिकूहर्षिरेवाणीस
वाणीनीवेर्भूतं भुवनमाखिलेधारणाधारस्वरूपम् त्वंचावधूपस्फुरासिरसिकाः संतिसंता
नयेननिर्व्याय त्वंभगवतिननश्चिन्तनः किंनयामि । हेवाणीवागेश्वरीवेदः पामरोदिग
्वाराणिकूहर्षिरेधारणानोधामकानो श्रीधारस्त्वद्रूपमाखिलभुवनेनीवेर्भूतंत्वंचाव
धूपस्फुरसियनत्वसंतः सांधवोरसिकानसंतिश्रतोहेभगवतियाणीनिन्यश्रीयोनकूले
देवंयस्य मनिर्व्यायत्वाद्दृशोनेनवनयनद्योगंविननः स्वचेतसः किंनयामिननयामियतोर
सिकावहृवोधरणांपासेनीन्यर्थः समस्ताश्रयसत्वनगोनप्रसीदयथा कमलदृशः कमलामल
कमनीयकांतिवपुरमले कमलंकृतेनाव कूपलापतितापियोविमलः कमलापतिनोवि
स्मरेऽपियोविमलत्वंकंकमलालंकृते समस्ताश्रयश्चनगरदगोनप्रसीदयथा सदर्शनबाम
वादिदेवनासंस्तवत्तनः सदासदसतिदेवःसर्वितावितनोसनाम् श्रीसमस्ताश्रयश्चनगरव
गोनप्रसीदयथा श्रुतरासिकनरासिकलितकलितकूमाहलदेविजाहरिणाममः हरिणतोम

का॰ अनन्ततत्त्ववन्तनत्त्वलस्याम्भोराशिः केमलमध्यमपुरुषवर्णाश्वादनुप्रासमालंकारस्येति याह्॰
प्र॰ टी॰ न्निःयथा। गांगगायन्त्रमंगलानिविगलन्मागास्थ्वानोन्नसमानानात्राम्भटाम्यामानमन्तटेन्न
१८ टसवो पूर्जेटेः षंडाडंबरमंडमालवलनावावाभालनीवीवलच्चूडाग्रुविजडाग्रुसंडललड
18 ङ्किंडीरपिंडेपयः। अत्र गकारनकाराहृत्यामध्यमनवटकाररकाराहृत्यापुरुषवंवकार॰
लकाराहृत्याकोमलत्वेयडकः घोषाभ्यारेफसंयोगैश्चवर्गेण अयोजिता पुरुषानामहृत्तिः
शान्त्स्कफाद्यैश्च संयुतानास्तद्रूपसंयोगश्चतान्नभिवर्गान्त्यघोगिभिः स्पर्शैर्युताश्चमस्पोस्ते उप
नागरिकाद्युयाः घोषैर्वर्णैर्यथायोगं रचितां कमलाव्यया अस्माहृत्तिप्रशंसन्ति काव्येषा
हृत्तमुथयः यथा वानिरर्गलविनिर्गलहृदयगुलाकरालेगलेरमीनडिनिनाडिनोडुमहृडि
डिमाडुमरः मदाघमनवंवरप्रभुरवंवरीकोस्तुयाः पुणाः परिणातिदणादनन्तटोनुण॰
टेतिनः अत्र लकाराद्याहृत्याकोमलात्वमिति हृत्तिर्द्वविध्यपनदलंकारोदाहरणालिखितेः। ॥
हृत्ताविति। तत्रहृत्तौनास्मिन्नेवसमासेः न्यत्रवाहृत्तौभिन्नेसमासेहृत्यहृत्योरिन्यकनामक
नसमासमेकमहुन्नसमासंपरेनयोः साम्येन अन्यत्रहृत्तिस्समासस्तत्रैकत्वंविवादितंपक १८

सिन्समासे इत्यर्थः अन्यत्रेनिहृत्तिपरामर्शः भिन्नेसमासे इत्यर्थः ह्रस्वह्रस्वयोः समासासमा
सयोरित्यर्थः एवंलाटानुप्रासस्यपदानुप्रासतापिबुध्यते तथाह्यलाटानुप्रास इतिवदन्तः
ऌत्वकारस्यलाटानुप्रास इतिव्यवहारः एवंद्वयोरपिवर्णानुप्रासः सत्स्वपि च ऌत्व एक पदे
प्रातिपदिकंगृहीतं केवलस्यप्रातिपदिकस्यप्रयोगाभावात् अत्रासिन करकरेणैकस्मिंसमा
सेविभाकराकारेति भिन्नेसमासेपौरुषकमलेतिसमासेकमलासापीन्यसमासेनान्तः साम्य
मिति अत्रवाणामुदाहरणं पौरुषकमलापौरुषलक्ष्मीः सापि कमलालक्ष्मी अत्र न वो वात्वियत
पौरुषकमलमाश्रयायस्याः सपौरुषकमलेति व्याख्यानेनतद्युक्तं अर्थभेदेनानुदाहरणता
पत्तेः॥ स अर्थे सतीति वर्णानामिति बहुवचनमनेकत्वमेव वर्णास्यवर्णाभ्यां श्राहृत्तिर्यमकं वर्णा
स्यपदान्तरगतत्वेनावृत्तौ वै विध्यमितितनास्मिन्नेवपादे नैरन्तर्येणावृत्तौ ऽपुनरावृत्तौ यमकं वर्णस्य
पदान्तरगतत्वेनावृत्तौ यमकं यमो द्वौ समानजातौ तानन्तरस्य यमकं तस्यान्तस्यैक इतिकः स्मरेति
अत्र प्रायः आद्यः स्मरशाहृः सामर्थ्यकः द्वितीयस्तु स्मरशाहृः स इत्यन्तरं विनानिरर्थकः त
था मधुपराजिपराजितमानिनीजनमनः सरामभिश्रियम् अभ्युतनवारिदवारिदविलंबस्कु

का॰
प्र॰ टी॰
१९
19

दितताश्रुतताम्रवृत्तं जगत् इत्यत्र पूर्वपदे पुनरुक्तार्थत्रयं विनापि पराजितसङ्गीसुभयेषाम
प्यनर्थकं न च तत्सैव शाहृत्यपुनक्तेऽपुनरुक्ताररणात्पुनरुक्तदोषादिति सामर्थ्यलभ्ये पृथग्यैभेद
ग्रहणान्न प्रहोमठ्यमरे इत्यादौ तथा नदोति सविनाना प्रसत्याभावप्रवास्तमति वृत्यादौ पुनरु
क्तदोषप्रसङ्गोऽपि यमकत्वं सेति सरोरमइत्यादीनामादिशब्दादनुलोमप्रतिलोमादीनां च
वैलक्षण्येन निराकरणेन नैवेतितेनैवक्रमेणावर्णक्रमेणायाश्यिनित्तत्रैव यमकत्वं स्थित
मित्यर्थः यमकं च पादतद्भागेषुनावृत्त्यानेकभेदं भवतीत्याह। तत्र यमकं समस्तपादवृत्ति
तयानियतानुपपदैकदेशानयावव एवं द्विधा तत्र समस्तपादप्रभृतियमकभेदानाह
प्रथमो द्वितीयादौ इति आदिशब्दात्तृतीयचतुर्थपादग्रहणं प्रथमपादस्य द्वितीयपादेय
मस्तेनेन तदा मुखं नाम यमकं प्रथमपादस्यैव तृतीयपादे यमिते तदा संदंशो नाम यमकं २ प्रथ
मपादस्यैव चतुर्थे चेत्तदावृत्तिर्नाम यमकं ३ एवं द्वितीयपादस्यैव तृतीयपादे यमिते तदा गर्भो
नाम यमकं ४ द्वितीयपादस्यैव चतुर्थे चेत्तदा संदष्टकं नाम यमकं ५ एवं तृतीयस्य चतुर्थपादे
चेद्यमिते तदा पुच्छं नाम यमकं ६ प्रथमपादस्त्रिष्वपि चेद्यम्यते तदा पङ्क्तिर्नाम यमकं ७ तदे १९

वमहायमकमिति केचित् पादत्रययमकं तु नवमं कार्यमिति तान् प्रत्युक्तमित्येकैकपदा
वृत्तौ समस्तभेदाः ७ तथा प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे चेत्यनेन दायुग्मकं १ प्रथमश्च
चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये चेत्यनेन दापरिवृत्तिः २ अथावृत्तिश्चेत्यनेन दासमुद्गो नाम यमकं ३
श्लोकावृत्तिश्चेत्यनेन दामहायमकं ४ एवं भेदे सप्तभिस्सह वर्जिकादशपादयमकभेदाः ॥
अथ पादभागावृत्तिभेदाः तथा हि द्विधा विभक्तेषु पादेषु प्रथमपादादिभागाः पूर्वं द्विती
यादिपादादिभागेषु एवं यदि यमं तेनैव दाएवं बहुत्वादि दशभेदाः श्लोकान्तरे द्विभागा
वृत्तिर्न संदेहः इति श्लोकावृत्तिर्न स्यात् तृतीय एकादशो भेदो भागावृत्तेर्नानात्वानि एवं प्रथमादि
पादानामन्तभागस्य द्वितीयादिपादान्तभागेषु यमनेनैवं बहुशो भेदाः १० एवं पूर्वैः सह
विंशतिः २० एवं द्विखण्डीकृतेषु पादेषु ये चतुर्विंशतिः त्रिखण्डीकृतेषु त्रिंशत् चतुःखण्डीकृते
षु चत्वारिंशद्भेदाः स्थानात् परिवर्तितो भवति अथ स्थानपरिवर्तितो भेदाः प्रथमादिपादा
नामन्त्यादिभागाद्द्वितीयादिपादानामाद्यादिभागेषु यस्यन्ते इत्युक्तवर्णनानुसारेण अनाद्यादि
यमकादयः प्रभेदा भवन्ति तथा हि द्विखण्डे यथा प्रथमपादस्यान्त्यस्य सर्वं द्वितीयपादस्याद्य

का॰ पैवेयस्यानेनदाद्वियमकं एवं प्रथमपादस्यांत्यभागो द्वितीयस्यांतादिभागयोर्यद्दिय-
प्र॰टी॰ स्यानेनदाद्येनाद्वियमकयोः समुच्चयः पृथग्विवंडेन विडयोः एवं पदमध्यभागउत्तरप
२॰ दस्यादिभागे यद्दियस्यानेनदामध्यादिकं एवं स्यादिभागश्चेडत्तरपादस्य मध्यभागेन-
20 दादिमध्यभागकं एवं स्यमध्यादिभागौ वेडत्तरस्यादिमध्ययोर्यस्यानेनदामध्याद्यादिम
ध्ययोः समुच्चयः एवं प्रथमस्यांत्यभागो द्वितीयस्य मध्यभागे चेन्नदांतयमकं एवं स्यम-
ध्यभागश्चेद्द्वितीयस्यांतभागेनदामध्यांतकं एवं अंतमध्यभागौ चेद्द्वितीयस्य मध्यांतभा
गयोस्तदांतमध्यमध्यांतभागयोः समुच्चयः सर्वे चैते नियतस्थानविवक्षया स्थानय
मकभेदाः अनियतस्थाने त्वाद्यमाद्यास्थानयमकभेदा अपि बहवो भवंतीति प्रभृतत
मभेदं यमकं नदेन कार्त्स्न्येन गदृत्तेनास्य भेदलक्षणं कृते दिङ्मात्रं उदाह्रियते न
च प्रथमपादो द्वितीयपादे चेद्यस्यानेनदामुखनामयमकं यथा वक्त्रद्दहनारं वक्त्रद्दह
नारम् खिड्नेन नवाजैभाजनमरीनारी। कश्चिद्राजानमाह नवाखिड्नानैसंग्रामेश्वारंव
केशात्त्वमहदहनात्मनारमन्यदहनाभरैवपीडिनामन्यनारीवक्रंदाष्टदन। २॰

प्रथमपादतृतीयपादेचेयमके तदासंदर्शोनामयमकं यथा नूले समारीति भोगान्वि
धुमेष्वरं चंद्रमौलिमाराध्य ततस्त्वं हार्यिबीपोषयतितादृशीं यो महापार्वती सामेतारीभर
णोमानतायातीतियस्त्वं कीदृशः समाः श्विना अरीणाम्चुणामभिभाद्विपायचसतादृशोर
णः संग्रामोयस्य पुनः कीदृशः अमायोमायारहितः सात्विक इत्यर्थः। प्रथमपादस्यैव
तुर्थेयमकेतेनतदाहुर्निर्नामयमकं यथा मदारनाडीसमराजिताडितः प्रवृद्धतेजाः प्रथ
मोपतन्त्येनाम भवान्विभतीदृनगस्यमेदिनीम्मदारनाडीसमराजिराजितः कश्चिद्राप
हृष्टात्तानमिदमाह इह भवान्नगस्य कुलपर्वतस्य मेदिनीं हार्थ्यं विभर्ति पोषयति की
दृशस्त्वं मदारहर्षेणारमाणसमूहेन ताडयतीत्यारनाडी तथा समरस्याजिरे प्रांगणे राजितो
ऽपराजितः तथा प्रवृद्धतेजाः तथा धनमस्तां प्रथमः नगस्य किंभूतः तदाराततनतायाः ता
मलताडवद्यात्तसांसमा अविषमायारा जयत्ताभीराजितः इदमाहान्नियमके। द्वितीय
तृतीयपादावित्ति आदिशब्दाच्चतुर्थपादग्रहः तत्र द्वितीयतृतीयचेयमकेतेनतदागर्भय
मकं यथायोराज्यमासाद्यभवतमपवेतनतः समद्भूतारंभरतः सदेवम समद्भूतारंभवतः सदे

21

११

४२८

परसंयोगेपि केचन भवन्तीति यत्प्रागुक्तं उदाहृत पदैकदेशे इत्यादि ॥ पदैकदेशश्रुतिकटु यथा अल
मतिचपलत्वादिति अंगनापाङ्गसंगमेनालमिति सेवन्ते ॥ अत्र विरोधिनं शान्तमुपमर्दयत्सु धिष्ठान
स्य शृङ्गारस्यानन्यत्र मधुरत्वेन त्वदुद्दीपकत्वाद्यस्याप्यसहृतताय पदैकदेशश्रुतिकटुत्वस्यापकर्षकता इत्या
ह। त्वादिति ॥ यथा वेति ॥ तत्स्त्विर्तेति रेवकार्ये। शिवे पार्वतीव शान्तापादने। तथा चात्रापि नायक
नायिकाव्यञ्जनानवर्गस्यापरमसंयोगसंभवेन तद्ध्वंजकवर्णवैधुर्येण स्याद्दूषकतेति ध्येयं। अर्थोऽत्र रतिका वि
त्यादेः अर्थोऽत्र रः कामः इत्यर्थः धर्मार्थकाममोक्षा इति स्मरणात् प्रत्ययः कारणं अंगालब्धिरूपयतिः
यदाऽङ्गेति सम्बोधनेन लब्धिरूपलब्धिः उत्तमत्वामिति क्व विन्यादः ॥ पदैकदेशे निहतार्थं यथा ॥ य
स्याप्यरोविभ्रमेति ॥ धातुमत्त्वामिति मत्तवृत्त रतल्पत्यये न सम्बन्धाभिधानेन तदपेक्षया हीनार्थः व
लाहकोमेघः वलाहकच्छेदेन खेडीभावेन विभक्तो रागो यस्याः ॥ पदैकदेशे निरर्थं यथा आदावंज
नेति ॥ ऊरीरीहमाणाहषा मस्त्रपयसाऽभिषेकवेनो सुवः देवस्य स्मरस्य महीनामिव पातुकर्मऊरूते
इत्युत्प्रेक्षा ॥ नायिका चेयं भविष्यत्प्रोषितभर्तृका अंजनमस्तत्वात् अस्तेच पंकलेपादिपूर्वकं पत्रकर्मे
ति हृष्णाः कामास्त्रत्वेनाध्यवसायादियमुक्तिः ॥ अनर्थत्वमिति वहुत्वात्सम्भवादिति शेषः ॥ अत्र हेतु

क्तिमूलेऽलंकारस्य यथा रुधिरविसरप्रसाधितकरालकरवालभुजपरिघः झटिति भ्रुकुटिविटं
कितललाटपट्टो विभासि नृप भीम ॥ अत्र भीमेति भीषणीयार्थेन नृपसम्बोधनविशेषणेन
भीमसेनोपमाक्षिप्यते अत्रैव वस्तुनो भिव्यक्तिर्यथा भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः ।
कस्य नानंदनिष्यन्दं विदधाति सदागमः ॥ काचित्संकेतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति त
त्र सदागमपदेन सज्जनो व्यज्यते उभयोश्चैतयोः शब्दप्राधान्यं परिहार्यमहत्त्वात् अर्थशक्त्युद्भवेषु ।
स्वतःसम्भविन्यर्थे व्यञ्जके वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा सायंस्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं ।
समालेपितं यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभितः
क्लान्तासि येनाधुना नेत्रद्वन्द्वमसीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुम् ॥ अत्र तव सौकुमार्यमा
श्चर्यं येनाधुना क्लान्तासीति वस्तु अधुनापदप्राधान्येन व्यज्यते ॥ वस्तुनालंकृतिर्यथा तदप्राप्तिम ।
हादुःखविलीनाशेषपातका तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा चिन्तयन्ती जगत्सूतिं
परब्रह्मस्वरूपिणम् निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका अत्र जन्मसहस्रैरुपभोग्यानि
सुकृतदुष्कृतयोः फलानि वियोगदुःखचिन्ताह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तं एवं सुकृतदुष्कृतप ।

लराशिनादात्म्येनाध्यवसितौ भगवद्वियोगदुःखविनाशादौ प्रतीयेते इति ॥ निगीर्याध्यवसानरूपा-
तिशयोक्तिद्वयमशेषवचपदाभ्यां द्योत्यते ॥ अलंकारेण वस्तुनो यथा त्तणादासानत्तणदावनसव
नं व्यसनमव्यसनम् । वतवीतनवद्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम् ॥ अत्र पराङ्मुखे त्वयीत्य-
र्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्तत इति वस्तु सर्वपदप्राधान्येन व्यज्यते ॥ ननु नायमर्थान्तरन्या-
सावनं रत्नकमित्यादेर्वाच्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वादिति चेन्न शब्दशक्त्या व्यंग्यस्य त्तणदात्तणदा-
भिन्नेति विरोधस्योपपादकत्वेनाप्राधान्यात् । अलंकारेणालंकारस्य यथा नहवर्जद्दसगोसम्मि-
आसिधुद्दरोमिलाणकमलदलोइअणववदुआसोक्कणक्कणइव अणं महीसमहम् । अत्राधरो-
म्लानकमलदलमिति रूपकेणालंकारेण त्वयास्यमहमहस्तुत्वनं हतं तेन तस्य म्लानत्वमिति-
काव्यलिङ्गं म्लानकमलदलपदेन प्राधान्येन द्योत्यते ॥ अथ कविप्रौढोक्तिमात्रेण निष्पन्नशरीर-
व्यञ्जकार्थेवस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा ॥ राईसुचन्दधवलासुललियमफालियएजोचावंप-
कुच्छन्नं विर्यणइमअणरजं विरंभन्तो ॥ अत्र वस्तुना येषामसौ स्मरो राजा तेषु मध्ये न कश्चिदपि-
तदादेशापवाङ्मुख इति जा अर्ज्जिरूपभोगपरैर्निशानिवाह्यन इति वस्तु भुवनराजपदेन प्राधा-

न्येनव्यज्यते अत्रखण्डिताविषयोहिराजंऽश्वार्थेनव्यञ्जकोपयोगीप्रस्तुततन्यविन्यागेविषयोगम

ते॥ वस्तुनालंकृतेर्यथा निशितशरधियापतत्यनङ्गोदृशिसुदृशः स्वबलंवयस्यराले दिशि

निपततियत्रसावतत्रव्यतिकरमेत्यसमुन्मिषन्त्यवस्थाः॥ अत्रव्यतिकरमेत्यावस्थाःसमुन्मि

षन्तीतिवस्तुनापरस्परविरुद्धा अपिनिर्वेदोन्मादादयोवस्थाभवन्तीतिविरोधालंकारोव्यति

करपदेनप्राधान्येनव्यज्यते॥ अलंकारेणवस्तुनायथा॥ वाणिजंतोविपणीसद्भावकअस्मिप

णिहिअपणायणाहरवअस्सपणिविविसइजापणवलइसेहारो॥ अत्रस्तनभरवयस्येनवि

सृइजातित्वात् हारोनवलतिहेत्वलंकारेणानवरतंकस्यमानएवहारोस्तीतिवस्तुनवल

तीतिपदेनप्रकाश्यते॥ अलंकारेणालंकारस्ययथा॥ सोसइसाममलंगोधम्मिल्लोकलिधुल

लिअदेहो तापखंदाहिवलंगहिअसरोसरअसंगारेनअइ॥ अत्रसरअसंगारेधम्मिल्लःस्मरइ

ति रूपकेणतयाकेशपाशस्कंदेपतितोयथारतिनिहितावपिअनिहतेस्कः कामकोभूदिति

विभावनास्कंदप्राधान्येनयुज्यते॥ अथकविनिवद्धप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरव्यंजकार्थे

ध्वनिभेदेषुपदप्राधान्येनवस्तुनावस्तुनोव्यक्तिर्यथा॥ णवपुणिणमाअंकस्सहदअकोजेमि

का॰प्र॰
प्र॰

भणस्सुसहस्सस्सकासोहग्गासमरग्गापडोसरवतणिस्सुत्तहस्सउज्ज ॥ अत्रयथोक्तेनवस्तुनान्य॰
स्यामपिप्रथममनन्तरंतत्त्वमभूर्नततःइतिवस्तुणावपुणिणामासिअंकपउस्सरअणीपदप्राधा
न्येनद्योत्यते अत्रपदेरजनीवेसुपमानैरपेक्षणाकथंव्यञ्जकत्वमिति तदनुपादानेपि पूर्वार्थेन॰
वव्यक्तिसम्भवात् अतएवहन्तेनानवेत्यादिपदयोरपिमित्युक्तम् चिन्त्यं अत्रैववस्तुनालंकारस्यय॰
थासहिणावणिहुवणसमरम्मिअंकापालीसहिमणिविउइ हारोणिवाविउविअतस्सवंनतो
दोस्सहंरम्मिअं ॥ अत्रनिभुवनसमरेअंकपालीसखेतिरूपकस्यव्यञ्जनायामप्रयोजकत्वयावा
च्येनवस्तुमात्रेणहारस्सेदानंतरंप्रोच्छागनायतताहिलक्षणेनवोच्छायामेरनमभूतकथयकोद
गितिव्यतिरेकालंकारःकहपदप्रकाश्यः अलंकारेणवस्तुनोयथापविसन्तोघरवारंविवलि
अलोइऊणपहं खन्नावऊणचउहहाणथोतिरूअसिसहिकिणि ॥ अत्रनहइतिरोदिषीतिहेतू॰
लंकारेणसंकेतनिकेतनंवाच्छत्वंकामकेदइह्लायदिणन्तुमिच्छसितदपरंचदेरहीनामाकेति
वस्तुकिंतिपदप्राधान्येनप्रकाश्यते यथावा विहलंखलंतंअसहिदिहुणाचरेणातवलनरदिउ॰
मूवारपंकसमिसेणमप्पाअडोतिपाडिअविभिणणो ॥ अत्रनदीकूलेलतागहणेकृतसंकेत॰

मथामंगृहप्रवेशसमयेपश्चादागतंकामुकंदृष्ट्वापुनर्नदीगमनायवृद्धिपूर्वंद्वारस्पर्शव्याजेन
त्वयाघटःस्फोटितइतिमयावगतंतत्समाश्वासंविधायसमीहितसिद्धयेत्वंजाहंतवसन्नि-
कटेसर्वंसमर्पयिष्येइतिद्वारस्पर्शव्याजेनापह्नुत्याव्यज्यते॥अलंकारेणालंकारस्ययथा॥जो
ह्नाइमहुरसेणअविइण्णतारुण्णउस्सुअमणासावुड्ढाविणवोढव्वपरवहूअअहहहरइ
तुहहिअअंअम्ह॥अत्रकाचिलिंगदुड्ढांपरवधूंवास्मानजित्वाभिलषसीतित्वदाचरितंवक्त्रेणश्ला-
घ्यतेइत्याक्षेपालंकारःप्राधान्येनपरवधूपदप्रकाश्योद्योत्यते॥शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु
परप्रकाश्योनभवतितत्रवाक्यस्यैवप्रधानत्वात्॥एवंपंचत्रिंशद्भेदाः॥प्रबन्धेप्यर्थशक्ति-
मूः॥अर्थशक्तिमूलःप्रबन्धेवाक्येपदे॥प्रबन्धश्चसंघटितनानावाक्यसमुदायःसचग्रंथरू-
पःतदवांतरप्रकरणरूपश्चेतितत्रपदवाक्ययोरुदाहृतं॥प्रबन्धेयथा॥गृध्रगोमायुसंवा-
दादौ॥अलंस्थित्वाश्मशानेस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुलेकंकालबहुलेघोरेसर्वप्राणिभयंकरे॥
नचेहजीवितःकश्चित्कालधर्ममुपागतःप्रियोवायदिवाद्वेष्यःप्राणिनांगतिरीदृशी॥इतिदि-
वाप्रागल्भवतोगृध्रस्यमृतबालकपुरुषविसर्जनपरंवाक्यमेकम्॥आदित्योयंस्थितोमूढास्ने-

का॰प्र॰
प्र॰
3

हंकृतं सांप्रतम् वृद्ध विस्रम्भहर्तीयं जीवेदपि कदाचन अमुं कनकवर्णाभं वालमप्राप्तयौवन॰
म् गृध्रवाक्यात्कथं वाला त्यजध्वमविशंकिताः ॥ इतिनिशाप्रगल्भस्य गोमायोस्तद्यावर्तनपरं ॰
स्वाकहृदयमिति प्रवन्धव्यंजकत्वेन प्रथ्यते अत्रत्यन्तः संभविना वस्तुनागमननिवर्तनरूपवस्तुव्या॰
क्तिः ॥ एवमन्येप्येकादशभेदाश्च हृव्याः ॥ पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः रसादयो लक्ष्यक्र॰
माः पदैकदेशरचनायां वर्णेष्वपि शब्दान्नवंधे पदवाक्ययोस्तु पक्तिभागस्य उपसर्गादिरूपश्रुत
त्र पदवाक्ययोस्तदादृत्य तं प्राक् पदैकदेशादिषूदाह्रियते तत्र धात्वरूपप्रकृत्यात्मके पदैकदेशे
रसादिव्यक्तिर्यथा ॥ रइकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स रुद्दस्स तइअ
णअणं पव्वइपरिचुम्बिअं जअइ ॥ अत्र रतिव्यक्तौ जिधात्वरूपप्रकृतेः प्राधान्यं यतः स्थगनाव्यापारसा
म्येप्यन्यनेत्रयोः कराभ्यां पिधानमस्य तु लोकोत्तरेण कर्मणा तदेवोत्कर्षधान्यजीवितमिति रत्यु
त्कर्षप्रयोजकमनया व्यज्यते अत एव जयतीत्युक्तं न तु शोभत इत्यादि एवमन्येष्वपि प्रकृत्यादेरसा
दिव्यंजने प्राधान्यं तत्र तदर्थव्यंजकतयावगन्तव्यं ॥ नामरूपतदेकदेशेन तद्व्यक्तिर्यथा ॥ प्रेयान्सोय
मपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्नयात्युन्मनाः तावत्प्रत्यु

तपाणिसम्पुटलसन्नी।वीनिबन्धं धृतो धावितैव वहन्तप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः॥ अत्र
त्रहारादिपदं परावृत्य पदानीत्युक्ते तेन हारपर्यन्तगमनेप्यसहिष्णुतयोत्कण्ठातिशयो व्यज्य-
ते॥ तिङ्सुपोर्यथा॥ पथिपथि शुकचञ्चूचारुरम्भाङ्कुराणां दिशिदिशि पवमानो वीरुधां ला-
सकश्च। नरिनरि किरति द्राक्सायकान्पुष्पधन्वा पुरिपुरि विनिवृत्ता मानिनीमानचर्चा॥ अत्र
किरतीति तिङ्किरणस्य साध्यतातिशयो साध्यतयैव धात्वर्थोपस्थितेः निवृत्तेति सप्रत्यये-
न निवृत्तेः साध्यतास्पर्शेऽपि तथैव प्रकृत्यर्थप्रतीतेः तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतताप्रकाशपतेः
ति किरणनिवृत्त्योः पौर्वापर्यरूपातिशयोऽप्रकाशोऽरसोत्कर्षपर्यवसायीति यत्र लटा साध्यत्वं क्त-
प्रत्ययेन भूतत्वमित्युक्तेन न वृत्तिव्याख्यानविरोधात्॥ सुप्तिङिति व्याख्यातं तन्न सुप्तिङ्रूपं सिद्धत्वसा-
ध्यत्वमभिधाय तत्रापि क्तप्रत्ययेनातीतत्वमित्यनेन वृत्तिव्याख्यानविरोधात् सुप्तिङ्विशेषेषु
यथा॥ लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो निराहारा सख्यः सततरुदितोच्छूनन-
यनाः परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैस्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना॥ अत्र
लिखन्नित्युक्ते न तु लिखतीति तेन शश्वल्लिखनस्य प्राधान्यसंबुद्धिपूर्वकत्वरूपं प्राप्तेस्त्युक्तेन-

का॰प्र॰
प्र॰

त्वासीदितितेननयावदस्यानस्यप्रसादपर्यंतंनातिवृद्धिमत्त्वराव्यज्यते यद्यपिशतृप्रत्ययःस्वरूप-
प्रकृतिरेवतथापितिजादेशलद्धितद्धितयातिवृद्धत्वेनैवोदाहृतः भूमिमित्युक्ते नतुभूमाविति ते
नवुद्धिप्रवं भूमौ न किंचिल्लिख्यते इति सुद्धिमत्त्वराव्यज्यते ॥ गामारुहम्मि गामे वसामि णअरट्ठि
इं ण आणामि णाअरिआण पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥ अत्र नागरिकाणामिति षष्ठ्यापतिप
दार्थेनात्रशाकलाभिन्नत्वादिरूपउत्कर्षः प्रकाश्यते ॥ रमणीयः क्षत्रियकुमार आसीदिति अत्र ल
जातीन कालविहितेन अविगतनदीयहिंसायाः स्वकरत्वं व्यंजयता प्राधान्येन भूर्जैटिघनमंगलं न
न्माभार्गवोक्रोधः प्रकाश्यते ॥ वचनविशेषो यथा ताणं गुणग्गहणाणं ताणुक्कंठाण तस्स पे-
मस्स ताणं भणिआणं सुंदर एरिसं जाअमवसाणं ॥ अत्र गुणग्रहणादीनां प्रेमहेतूनां नानाप्र-
कारत्वेपि कार्यं प्रेमैकजातीयमेव न कदाचिदन्यथाभावं प्राप्तमिति बहुवचनैकवचनाभ्यां व्य-
ज्यते ॥ पुरुषव्यत्ययस्य व्यंजकत्वं यथा ॥ रे रे चंचललोचनांचितरुचे चेतः प्रमुच्य स्थिरप्रेमाणं
महिमानमेनेननयनामालोक्य किं नृत्यसि किं मन्ये विहरिष्यसे वत हतां मुंचान्तराशिलाशा-
मिमां एषा कंठे कृतेनलेन वहता संसारवारांनिधौ ॥ अत्र त्वं मन्ये विहरिष्यसे इति प्रहासे च मन्ये

पपदेमन्यतेकृतन्नमपकर्ष्व्रतिस्तत्रेणयुष्मदस्मदोर्योगेनत्तममध्यमयोर्विपर्ययेणविधानंहा
स्यव्यनक्ति ॥ पूर्वनिपातादयः पदैकदेशाधर्मत्वात्पदैकदेशापवर्गाण्यन्ते ॥ पूर्वनिपातस्ययथा
येषांदोर्बलमेवदुर्बलतयातेसम्मतास्तैरपिप्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यंकिमुर्वीश्व
रैः येत्माशक्रपुनःपराक्रमनयस्वीकारकांतकमासेस्युर्नैवभवादृशास्त्रिजगतिद्वित्राःपवि॰
त्राःपरम् ॥ अत्रचाङ्केपराक्रमनयेत्यत्रनय स्याल्पाच्तरत्वेनपूर्वनिपातनमभिधायपराक्रमस्य
तथाभावोभ्यर्हितत्वंद्योतयति ॥ उपपदविभक्तिविशेषस्ययथा ॥ प्रधनाध्वनिधीरधनुर्ध्वनि॰
भृतिविधुरैरयोधितवदेवसमम् दिवसेनतुनरपभवानयुद्धविधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥ अत्र
वीररसात्मनिभवान्दिवसेनायुद्धेत्यपवर्गेतृतीयाअपवर्गश्चफलप्राप्तौक्रियापरित्यागोतोऽभ
वत्परार्थस्ययुद्धक्रियायायत्फलंविजयस्तत्प्राप्तिस्तृतीययाद्योत्यते यत्तुयुद्धविधित्वादि॰
क्रियाविशेषणमितिव्याख्यातवान् सचशब्दभंगमपिनाज्ञासीदिति ॥ प्रत्ययस्योपग्रहस्यैक
देशस्ययथा ॥ भूयोभूयस्सविधनगरीरथ्ययापर्यटंतंदृष्ट्वादृष्ट्वाभवनवलभीतुंगवाताय
नस्थासाक्षात्कामंनवमिवरतिर्मालतीमाधवंतंगाढोत्कंठाललितललितैरंगकैस्ताम्यती

का॰प्र॰
5

ति ॥ अत्राङ्कैरितिकस्वरूपतद्धितेनाल्पार्थकेनानुकम्पातिशयो व्यज्यते ॥ उपसर्गस्वरूपस्मत
देकदेशस्य यथा ॥ परिष्कैदानीन्तस्य कलवचनानामविषः पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो नग
तवान् विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥ अ
त्रप्रध्वंसादितिशब्दः प्रहृत्यैकदेशः ॥ प्रकर्षद्योतकः उपसर्गाणामवाचकत्वात् निपातस्वरूप
स्यैकदेशस्य यथा ॥ हन्त वगवीभिन्नमनस्त्वया किमन्यदेवं निहताश्च नो द्विषः तमांसि तिष्ठंति
ह्रितावदंशुमात्रयावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥ अत्र च हृदयेन मनोगवीभिन्नत्वीकरणाश्र
क्रूहननयोरेककालतारूपः समुच्चयो द्योत्यते यद्यपि चेति भिन्नमेव पदं तत्तस्यैकदेशः न
ह्यपि केवलस्य तस्यासाधुत्वात् पदैकदेशत्वपवादेणोदाहरणमतपवोक्तं भोजराजेन नहि
वादेस्साधर्थकत्वेपि पृथक्पदत्वमनशास्तीति पतेन तिङ्समभिव्याहृता उपसर्गा अपि व्या
ख्याताः ॥ अथ बहूनां यथा ॥ रामो सो भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्यविप
र्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ॥ वंदीवैषयशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति श्रेणीभूत
विशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥ अत्रासाविति सर्वनाम्नः भुवनेष्विति नत्रदेशेष्विति ॥

भुवनेवेति भुवनत्रूपस्यातिपदिकस्यवहुवचनस्यवविक्रमगुणैरिति नत्वगुणेनदोषैर्वाइतिप्रा
तिपदिकवचनयोर्व्यंजकत्वं किंचास्मद्राग्येपत्यत्रनतवद्राग्येपतिनवासद्राग्येपतिहृतंतेनास्मदित्य
स्यवहुवचनसिद्धतयासर्वोहेपकत्वं तथाभाग्यपविपर्ययादित्यन्यथासम्पत्तिमुखेनोक्तेनतवभा
ग्यादित्यभावमुखेनग्रतस्तथाविधानेनाभाग्यपविरहेपिभाग्यान्येवनाहृशत्वेनपरिणतानीति
व्यज्यते नरुणिसनिकल्पयतिकलामनुमदनथवभ्रुवोः पठत्यग्रेः अधिवसतिसकलललना
मौलिमियंचकितहरिणचलनयना अत्यनरुणिमनीतीमणिवत्सरुणत्वपदेनानुमदनदत्व
मित्यव्ययीभावस्यपनुस्समीपइत्यनेनमौलिमधिवसतीतिकर्मभूनाधारस्यमौलेवसतीत्यने
ननुल्येपिवाचकत्वेस्निकश्चित्स्वरूपस्यविशेषोयस्चमत्कारकारीसएवव्यंजकः तत्रत्वशहेनप्रा
कृतार्थस्यप्रौढत्वंव्यज्यतेइमतिचान्नतद्यतिरेकोनवनम् पनुषःसमीपइत्यत्रपनुषोन्यत्तेगुणी
भावः अव्ययीभावेनपूर्वपदार्थप्रधान्येपितत्रवपदार्थस्यकिंचिदेवाप्राधान्यंकर्मभूताधारस
व्यानेनव्याप्तिरवगास्यतेइत्यवसयम् एवमन्येषामपिवोद्धव्यं वर्णरचनयोर्व्यंजकत्वंगुणस
स्वरूपनिरूपणेउदाहरिष्यतेप्रवन्धेत्ननाटकादौरमादिव्यंजकत्वंद्दष्टव्यंयत्नपूर्वप्रवन्धशः

हेनसंघटितानांनरवाक्यसमूहोभिहितइदानींतसंघटितमर्वांद्दावाक्यमित्यपौनरुक्त्यमितिका
का·प्र· श्चिदाहतदसानात् पूर्वंस्यार्थशक्तिमूलमात्रस्यप्रबन्धविषयत्वमतं अत्रतसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य
प्र· तिपौनरुक्त्यभावात् ॥ भेदास्तदेकपंचाशत् ॥ तथाह्यविवक्षितवाच्यस्यद्वौभेदौतौचप्रत्येकंपद
6 वाक्ययोरितिचत्वारः विवक्षितान्यपरवाच्येषुमध्येलक्ष्यक्रमव्यंग्याः पदवाक्यतदेकदेशघटना
वर्णप्रबन्धभेदेनषड्विधः लक्ष्यक्रमेषुशब्दशक्तिमूलेषुद्वौभेदौतौचप्रत्येकंपदवाक्ययोरिति
चत्वारोभेदाः अर्थशक्तिमूलस्यद्वादशभेदास्तेचप्रत्येकंपदवाक्यप्रबन्धेष्वितिषट्त्रिंशद्भेदाःउ
भयशक्तिमूलस्तुवाक्यएवेति ॥ तेषांचान्योन्ययोजनम् ॥ संकरेणत्रिरूपेणसंसृष्ट्याचैकरूपया
वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः ॥ १०·४·४ ॥ संशयेनांगांगिभावेनएकव्यंजकानुप्रवेशेनचेतित्रिविधःसं
करः उक्तप्रकारत्रयंविनासंयोगःसंसृष्टिःएवमेकपंचाशतोभेदानामेकपंचाशताभेदैर्योजने
मितितावत्तावद्गुणनेवमसहस्रद्वयमेकाधिकाषट्शतीचसंयोजनेचसंसृष्ट्यादिचतुःप्रकारै
स्तावतांचतुर्भिर्गुणनेदशसहस्राणिचतुरधिकानिचत्वारिंशतानिचसंपद्यन्ते ॥ ननुचानुग्रा
ह्यानुग्राहकभावेनसंकरस्थलेनुग्राहकस्यांगतयागुणीभावइतिनध्वनिसंकरत्वमितिवाच्यं।

तत्र हि स्वतन्त्रमनकारिणएव नन्तु विशेषविशेषभावएवेति ॥ ननु त्रिपञ्चपञ्चाशद्भेदेषु एकतरा
णां पञ्चाशता योजनं स्वस्वतन्त्रेनकथं योजनमिति चेन्न व्यक्तिभेदमादाय विजातीयत्वस्य जाती
येनापि संकरादिसम्भवादिति तत्रकाराशयः अत्रार्वाचीनाः गणनेयमयुक्ता ध्वनिमात्रभेदस्यैयो
जनेन एकैकभेदे ह्रासात् तथार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन योजने यो भेदः सएवा
त्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्येन योजनायाम् एवमन्यत्रापितस्मात् ॥ एकोराशिः
द्वितीयस्याप्येकमेवाधिकं ऊनसमाद्वेनासमोगुणएपपतत्संकलितं लब्धं ॥ इत्युक्तदिशाद्विपञ्चाशद
धेन षड्विंशत्या एकपञ्चाशतं गुणयेत् तथाचर दशाग्निभेदरूपइति त्रयोदशशतानि षड्विंशा
त्यधिकानि जायन्ते १३२६ ॥ योगस्तुतः प्रकारइतितेषु चतुर्भिर्गुणितेषु वेदाभ्रदहनेषव इतिपञ्च
सहस्राणि चतुरधिकं शतत्रयं संकीर्णभेदाः इत्येवन्यायइति वदन्ति अत्रक्रमः अनुभवसिद्धोता
वत् पु काराद्विहरसेषु वदनेषु पिस्मयतातिशयानतिशयौ तथाचार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य
यत्रातिशयः तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्येन तद्योजनम् यत्रतु तद्विपरीत्यं तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्य
स्यैतरेण योजनमिति व्यवस्थाः एवमन्यत्राप्यूह्यम् एतदेवप्राधान्यमादाय गणनासौत्री नन्वेयं

का॰प्र॰
प्र॰

यत्रोभयोस्तुल्यमेव वाच्यत्वेनस्यभेदान्तरं स्यादिति मैवं अपकर्षाभावस्यातिशयपदेन स्वीकारात्
तत्रोभयभेदसंकरस्वीकारात् एतादृशे च स्थाने पदालंबनमेव महत्त्व पौरुषमिति सहृदयभावमा
स्थायालोचनमितित्रुटिभेदैः॥ एकपंचाशता सहस्रं शरेषुयुगखेंदवः॥ १०४५५॥ तेषां दिङ्मात्र
मुदाह्रियते॥ खणपाहुणिआ देअरजाआए सुहअ किंपि दे भणिआ रुअइ पडोहरवलहीघरम्मि
अणुणिज्जउ वराई॥ अत्रानुनयनेवाच्येनुनयः किमुपभोगलक्षणो लक्ष्यः संक्रमितः आहोस्विद्वि
वक्षितएवोपभोगस्य व्यंजकः इति अविवक्षितान्यपरवाच्यो यः संदेहः संकरः॥ स्निग्धश्यामलकां
तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घनाः वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानंदकेकाः कलाः कामं सं
तु दृढं कठोरहृदयो रामोस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव॥ अत्र लि
प्तार्थबाधालिप्तपदं संपर्कं लक्षयति शाब्दं व्यनक्ति पयोदेत्यचेतने सौहृदाभावात्सुहृत्पदमु
पकारित्वं लक्षयदतिशयं प्रतिपादयति पयोदानां सप्रत्यूहनिष्ठकेकाद्युपकारशीलत्वात् रामप
देवसर्वसहत्वानुपयुक्तशब्दार्थ्येन या सर्वसदुःखभाजनत्वं लक्षयन् सीतां विनापि जीविष्यामीति
व्यंजयदेव विप्रलम्भं व्यनक्ति न चेलिमेति पयोदसुहृदामित्यनयोरत्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः सं

स्तुष्टिः ताभ्यां सह रामइत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरः तयोरुद्दी-
पकत्वात् रामशब्दस्यैकव्यंजकानुप्रवेशेनार्थान्तरसंक्रमितवाच्यरसध्वन्योः संकरः रामोस्मीत्यनेन नै
वलक्षण्यमूलविप्रलम्भे वाक्यव्यंग्यस्य प्राधान्यात् ॥ एवमन्यदप्युदाहार्यं ॥ ॥ इति श्रीगोवि
न्दठक्कुरकृतकाव्यप्रदीपे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ॥ एवं ध्वनौ भेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते
गुणीभूतव्यंग्यस्य भेदानाह ॥ अगूढमपरस्यांगं वाच्यसिद्ध्यंगमस्फुटम् संदिग्धतुल्यप्राधान्ये
काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ॥ वाच्यापेक्षया अचमत्का
रित्वेन व्यंग्यगुणीभावः तच्च स्फुटतया असुन्दरत्वेन अगूढत्वादिविशेषणसप्तकेन वेत्यर्थः अगू
ढं चासहृदयैरपि वेद्यं तादृशं व्याख्या— मानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलश
वद्गूढं एवमपरेष्वपि भेदेषु न भवसादौ अपरस्यांगं अपरस्य रसादेः स्तैरपेक्षेण लब्धसिद्धेः स
पकारकम् वाच्यसिद्ध्यंगं वाच्यस्य सिद्धिरेव यदधीना तत् अस्फुटं सहृदयानामपि दुःखसंवेद्यं
संदिग्धतुल्यप्राधान्यमिति संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेत्यर्थः काक्वाक्षिप्तं यथा काक्वां विना
वाक्यार्थ एवात्मानं न लभते तथा प्रकाश्यं काक्वा हठेनोपस्थापितमिति वा असुन्दरं स्वभावादे

का॰प्र॰
प्र॰
8

वचाच्यापेक्षयाचारु ॥ तेषु गूढं यथा यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्यतप्तसूचीव्यधव्यतिकरेणयु
नक्ति कर्णौ काञ्चीगुणग्रथनभाजनमेषसोस्मि जीवन्न सम्प्रति भवामि किमावहामि अत्र जीवन्नि
त्यभिमतकार्यशक्तत्वे संक्रमितवाच्यं तस्य मरणमेव श्रेय इति व्यंग्यमसहृदयैरपि वाच्यवत्प्रती॰
यत इति गुणीभूतव्यंग्यम् तत्र रक्तकोकनदरेणुपिशंगितांगा गायंति मंजुमधुपा गृहदीर्घिकासु॰
एतच्चकास्ति च रवेर्नवबंधुजीवपुष्पच्छदाभमुदयाचलचुंबिविम्बम् अत्र चुंबनेवक्त्रसंयोगो॰
मुख्योर्थो चेतनेबाधित इति संयोगमात्रं लक्ष्यते तस्य ततिरस्कृतवाच्यत्वं व्यंग्यं च स्वास्येषः कालो
वाच्यायमानतया गुणीभूतः ननु च लक्षतावच्छेदकसंयोगादस्य वक्त्रसंयोगेपि सत्वात् कथमत्य
ततिरस्कृतवाच्यत्वमिति चेल्लक्षतावच्छेदकस्य सत्तेपि वाच्यसंयोगविशेषस्य तत्र बाधात् ॥ अत्रा॰
सीत्फणिपाशबंधनविधिश्शक्त्याभवद्देवरेगाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः दिव्यै॰
रिंद्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः केनाप्यत्र मृगाक्षि राक्षसपतेर्लूना च कण्ठाटवी ॥ अत्रा
न्नायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु वनर्थं वाके भग्नोपि नायको राम एवार्थशक्त्या प्रती
यते स च केनापीत्युपायेन वाच्यायमानतया गूढः कृतः तस्याप्यत्रेति पाठे गूढतया ध्वनित्वसंभवा

हृतमेव अत्रश्लोकेप्रतिवाक्यमत्रेत्युपादानंप्रत्येकमेवाङ्गत्वंव्यनक्ति अपरस्यरसादेर्वाक्यस्यवा।
प्रधानस्याङ्गमलक्ष्यक्रमः अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमोवेतिद्विविधः तत्रप्रथमेरसस्याङ्गभावेनगु
णीभूतत्वंयथा॥ अयंसरशनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीविविस्रंसनः
करः॥ अत्रभूरिश्रवसश्छिन्नेहस्तमासाद्यतद्वधूनांप्रलापेशृङ्गारः करुणस्याङ्गंनिष्पन्नरसस्या
पराङ्कृतत्वात् रसपदेनात्रस्थायिभावोबोध्यः॥ रसस्येवभावाङ्गतायथा॥ कैलासालयभाललो
चनकृशानिर्वर्तितालक्तकव्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवस्सावस्सदात्रायताम्॥ स्पर्धाबन्धसमा
मृद्वयेवसदृढेन्दुच्छाययानेत्रयोःकान्तिःकोकनदानुकारसरसासद्यः समुत्सार्यते॥ अत्रव
त्समैवीविषयरतिरूपभावेदेवयोः शृङ्गारोऽङ्गं॥ भावेभावस्याङ्गत्वंयथा॥ अत्युच्चाः परितःस्फुर
न्तिगिरयःस्फारास्तथाम्भोधयस्तानेतानपिबिभ्रतीकिमपिनक्लान्तासितुभ्यंनमः आश्चर्येण
मुहुर्मुहुःस्तुतिमितिप्रस्तौमियावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमांस्मृतस्तवभुजोवाचस्ततोमुद्रिताः॥ अ
त्रभूविषयोरतिभावोराजविषयस्यरतिभावस्याङ्गं॥ आभासस्याङ्गत्वंयथा॥ वंदीकृत्यनृपद्वि
षांमृगदृशस्ताःपश्यतांप्रेयसांश्लिष्यन्तिप्रणयन्तिलान्तिपरितश्चुम्बन्तितेसैनिकाः अस्माकंस्था

का॰ प्र॰
प्र॰
९

कृतैर्दृशोर्निपतितोस्यौचित्यवारांनिधे विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥ अत्र
प्रथमार्धे शृंगारोऽननुरक्तविषयतया द्वितीयार्धे स्तुतिरूपो भावः शत्रुविषयतया आभासः तौ
च राजविषयरतिभावस्यांगं ॥ भावशान्तिर्यथा ॥ अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मु
हुः ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ॥ अत्र वैरिणां गर्वरूपो भावः तस्य श
मो राजविषयरतिभावेऽङ्गं ॥ भावोदयस्य यथा ॥ साकं कुरंगकदृशा मधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भिर
पि वैरिणि ते प्रवृत्ते ॥ अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥ अ
त्र विषमावस्थाव्यंग्यस्य त्रासरूपभावस्योदयो राजविषयरतिभावस्य ॥ भावसन्धेर्यथा ॥ असो
ढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः प्रमोदं वो दि
श्यात्कपटबटुवेशापनयने त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥ अत्र स्मरहरगतावेग
धैर्ययोः सन्धिर्नृपविषयरतिभावस्याङ्गं ॥ भावशबलतायायथा ॥ पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे का
त्वराहं कुमारी हस्तालम्बं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि इत्थं पृथ्वीपरिवृढ भवद्विद्विषोऽरण्य
वृत्तेः कन्या काचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते ॥ अत्र पश्येत्कश्चिदिति शंका चल चपल रेऽसू

न्यायाकान्तवरेतिधृतिः अहंकुमारीतिस्मृतिः हस्तालग्नेवितरेतिश्रमः हहहेतिधैर्यंच्युतक्रमश्रति
विरोधश्चैतन्यागमद्रूपः क्वासियामीत्यौत्सुक्यं पर्याशबलनात्मपविषयरतिभावसंगमम् ॥ प
तेचगुणीभूतरसादयोरसवदाद्यलंकारव्यपदेशंतोलभन्ते ननुगुणीभूतोरसोरसवत् भावा
त्म प्रेयोरसभावाभासोऽर्जस्विभावशान्तिसमाहितं इत्येवंपूर्वेषामलंकारव्यवहारः नगु
णीभावोदयादिषुतत्कथमेतद्व्यत इति चेत् यद्यन्यवचनंविनासद्दिवसिनादरस्तर्हिप्रेवा
वानवश्यंप्रब्रूयात् रसादिनातुलस्मायत्वादिति ननूदाहृतेषुध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोर्भेदेषु
ध्वनिभेदैरलंकारभेदैर्वावश्यंसंकरसंसृष्टिर्वाप्रवर्ततेतेनकथंध्वनिरितिक्वचित्क्वचिद्गुणी
भूतव्यंग्य इतिनचापिक्वचिदलंकारध्वनिरितिक्वचिद्रसादिध्वनिरित्यादिएवंतत्रगुणीभूत
व्यंग्य इत्यादिव्यपदेशानांनियम इतिचेत्प्राधान्यात् यत्रहियत्प्रधानंतेनतत्रव्यपदेशः प्राधा
न्येवातिशयितश्चमत्कारः सचसहृदयैकवेद्य इतिनासिद्धः ॥ अथवाव्यंग्यभावेनशब्दश
क्तिमूलस्यलस्यक्रमस्यगुणीभावोयथा ॥ जनस्थानेभ्रान्तंकनकमृगतृष्णान्वितधियाव
चोवैदेहीतिप्रतिपदमुदस्रुप्रलपितम् कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषुघटनामयासंता

का॰ प्र॰
प्र॰
10

मन्त्वं कुशलवसुतानन्वधिगता ॥ अत्र पादत्रयव्योन्यापि रामेण सहोपमा मयामे रामस्त्वमित्यनेन
वाच्यतां नीतानन्तरंगेव शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयः वाच्यपदार्थशक्तिमूलस्यागमा-
वो यथा ॥ आदित्यसम्प्रतिवियोगविसंस्थुलांगी मंभोजिनीङ्कविदपि दपितत्वं निपादपतने
ध्रुयामः एवं प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते तन्वंगि पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥ अत्रार्थशक्तिमू-
लो नायिकनायिकाहृत्तांतो वाच्यरविकमलिनीहृत्तांताध्यारोपेणानंदगतयैव स्थितः समासो-
क्तौ रुपोद्धारोण विलोलेत्यादौ सर्वं प्रतीयमानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैव प्राधान्यात् अयं च पाद
पतनेति श्लिष्टसद्भावेपि न शब्दशक्तिमूलत्वेन व्यपदेश्यः किं त्वर्थशक्तिमूलत्वेन प्राधान्येन व्य
पदेश इति स्यापात् तद्व्यतिरेकेणापि नायकनायिकाहृत्तांतव्यक्तिसम्भवाच्च न चोपमाद्य
व्यंग्यपाठलाम्यकालेस्मादिवत् श्लेषाभावात् न च वाच्यसिद्ध्यंगत्वं रविकमलिनीहृत्तांतस्यैतन्ने
रपेक्षेणैव सि-इति ॥ वाच्यसिद्ध्यंगं यथा एकवक्तृकपदवाच्यांगमन्यवक्तृकपदवाच्यांग
वत तत्राद्यो यथा भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादं च मरणं च जलदभु
जगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् अत्र हालाहलरूपो विषशब्दो जलेभिधानियमात्

सच जलदभुजगोति रूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोति अन्यथा उपमासंदेहसंभवात्‌ यथा वाम-
म॥ नाटकभूतरसप्रसादकनकद्रोदांबुधारा — ताजीवासः कविरत्नखानभवनस्तास्तावचो
भंगयः अर्थान्निग्रहीणः पुत्राननन्तरान्स्योनवा कुर्वतीयाभिर्दिव्यमहौषधीभिरगदंकाराय
ते भारती॥ अत्र रसप्रसाद इत्यत्र जलप्रसाद रूपोर्थो व्यंग्यः स च वाच्यायाः कनकद्रोदांबुधारो
पमायाश्चांगम्‌ अन्यत्र रूपकशहवाच्यस्य सिद्ध्यंगं यथा राकाभ्यच्युत तद्दर्शनेन भवतः कान्त मि-
त्यपयते किंत्वेवं विजनस्य योर्हतजनः संभावयत्यन्यथा इत्यामंत्रणभंगिसूचितहथावस्थान
खेदालसामाश्लिष्यन्पुलकोत्करांचिततनुर्गोपीहरिः पातु वः॥ अत्राच्युत इत्यनेन सोल्लुण्ठ-
नेन मद्विषये दिवसे इत्यव्यर्थमेवावस्थानमिति यद्वाच्यतो धैर्याद स्खलितस्य मतो नर्थमेवा-
वस्थानमिति दर्शनेनेत्यादिना संभोगेनैव तन्निरिति किं त्वेवमित्यादिना द्वयोरपि कीर्ति-
नौ नैव न हृष्ट्यैवात्मानं चयावस्ति खेदस्वव्यज्यते तत्स्व इत्यामंत्रणभंगिसूचितहथावस्थान
खेदालसामित्येतद्वाच्यस्य सिद्धिकृत्‌ तद्वक्तिं विनाप्यनद्विशेषणपदार्थस्य श्रीरालाभा-
त्‌॥ अस्फुटं यथा॥ अदृष्टे दर्शनोत्कंठा दृष्टे विश्लेषभीरुता नादृष्टेन न दृष्टेन भवता जायते

का॰ प्र॰
प्र॰
॥

स्त्वत्वम् ॥ अत्रादृष्टोयथानभवसिवियोगभयंचयथानोत्स्ययनेनतथाकुर्यइतिव्यंग्यंसहृदय
स्यापिनस्फुटं ॥ सन्दिग्धप्राधान्यंयथा ॥ हरस्तुकिंचित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भइवाम्बु–
राशिः उमामुखेबिम्बफलाधरोष्ठेव्यापारयामासविलोचनानि ॥ अत्रचुंबितुमैच्छदितिव्यंग
ग्यंयुगपल्लोचनत्रयव्यापारणंवाच्यं तयोश्चप्राधान्येसाधकबाधकमानाभावेनसंदेहः वा
च्यस्याप्यलौकिकत्वेनचमत्कारित्वाडुत्कण्ठातिशयव्यंजकत्वात् तुल्यप्राधान्यंयथा ॥ ब्रा
ह्मणातिक्रमत्यागोभवतामेवभूतये जामदग्न्यस्तथामित्रमन्यथादुर्मनायते ॥ अत्रजामद
ग्न्यः क्षत्रियाणामिवरक्षसांक्षयंकरिष्यतीतिव्यंग्यमिववाच्यमपिप्राधानेदुर्मनायतइतिग
म्भीरोक्त्याचमत्कारित्वात् विग्रहवत्संधेरपिविवक्षितत्वाच्च काक्वाक्षिप्तंयथा मथ्नामिकौ
रवशतंसमरेनकोपाद्दुःशासनस्यरुधिरंनपिबाम्युरस्तः संचूर्णयामिगदयानसुयोधनोरू
संधिंकरोतुभवतांनृपतिःपणेन ॥ अत्रमथ्नाम्येवेतिव्यंग्यंवाच्यस्यबाधितत्वेनाप्रादुर्भावा
त् हठेननतदाक्षेपादित्युक्तंप्राक् ॥ असुन्दरंयथा ॥ वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलंसुणन्ती
घरकम्मवावडाएवहूएसीअन्तिअंगाइं ॥ अत्रदत्तसंकेतःकश्चिल्लतागहनंप्रविष्टइतिव्यंग्यंप त

॥

स्याद्वाच्यं चमत्कारकारि ॥ शब्दश्रवणावमत्कालमेव सर्वांगावसादसंतप्यमानतारूपस्याति
सौंदर्यात् तत्कंठानि(श्राय)पर्यवसानत्वात् ॥ येषां भेदाय यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥ चकारोऽभि-
न्नक्रमः पूर्ववच्चेत्यर्थः यथायोगं संभवे तेनायमर्थः न केवलवलमेत एव गुणीभूतव्यंग्यस्य भे-
दाः किंत्वेषां नवसंक्रमितवाच्यत्वादेर्यथा ध्वनेर्भेदास्तथा संभविनो विहायस्यापि तैरूपा-
धिभिः षड्भेदाः संकरसंसृष्टिभ्यां योजने च तेषामेषां च संकीर्णभेदा अपि द्रष्टव्याः असंभा-
विनश्च वस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिबंधनाः तदुक्तं ध्वनिकृता व्यज्यंते वस्तुमात्रेण यदालंकृ-
तयस्तदा ध्रुवं ध्वन्यंगता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् अत्र ध्वन्यंगता व्यंग्यतया ध्रुवं ध्वन्यंगता
ध्वनिनैव ता व्यज्यंते तद्व्यंजकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः कुतः काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् काव्यवृत्तेस्त-
दभिसंधानपूर्वकत्वात् वस्तुमात्रापेक्षया ध्वनिर्यस्य गुणीभूतव्यंग्यस्यात्मा प्रदर्शितः एतेना-
नंत्यमायाति कवीनां प्रतिभागुण इति ॥ तदेवमनेन नोध्वननव्यापारयोगिनो ध्वनीनो गुणी-
भूतव्यंग्यानां च काव्यभेदानामनंततोपाधिनां संकलने त्रयो भेदाः व्यंग्यस्यानिरूपकत्वात् त-
था हि किंचिद्व्यंग्यं वाच्यत्वसहं किंचित्त्वतदसहं वाच्यत्वसहं चाभिधेयप्रतिपाद्यमानस्यापि च

का॰ प्र॰
प्र॰
12

मत्कारकारित्वं न योगाद्यमहत्त्वमलंकारस्य अलंकारस्य प्राधान्येपि यथालंकारत्वमङ्गे प्रा
क् रसादिलक्ष्यलक्षणस्त्वर्थो न कदाचिदपि वाच्यत्वं सहते स हि सामान्यतो रसभावादिपदैर्वि
शेषतः शृंगारनिर्वेदादिपदैरभिधीयमानश्चमत्कारकारी स्यात् न त्वेवं तथाभिधानेपि भावा
द्यप्रतीतौ चमत्काराभावात् विभावादिप्रतीतौ तदनभिधानेपि वक्तव्यस्य चमत्कारित्वात्
इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादिमुखेन प्रतीयमानस्यैवेति निर्णीयते नासौ व्यंग्य एव च चमत्का
री ननु विभावादिवाचकपदैर्लक्षणया वास्तु रसादिन हि विभावादिवाचिपदं विना तत्प्रतीतिरि
ति चेन्न मुख्यार्थबाधादिविरहात् ननु व्यंजनायाश्शब्दाविषयमानत्वात् कुतो व्यंग्यपदैरूप्य
क्तो भेद इति चेदुच्यते लक्षणामूलवस्तुमात्रव्यंग्यं विना लक्षणैव न संभवतीति प्राक् प्रतिपादि
तं अभिधामूलेष्वपि शब्दशक्तिमूले हि तीयार्थस्तेन सममनुपमावाव्यंग्यैवेति निर्विवादं अभि
धायानियमनात् अर्थशक्तिमूलेष्वेवमंगीकर्तव्यं यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिरर्थपदा
र्थविशेषणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः ततो व्यंग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां
कुतोभिधायाः प्रसरणं द्वितीयकक्षायामेव तदनुप्रेक्षणात् यतोभिहितान्वयवादे शाकप

वान्वय आकांक्षादिविशेषेण प्रतीयन्ते शाब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावादिति च सर्वं सिद्धं येऽ
प्यन्विताभिधानवादिनः देवदत्तगामानयेत्यादिप्रयोजकवृद्धवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यवृ
द्धेन सास्नादिमन्तमर्थं देशान्तरादानीयमानमालोक्य अयमेतद्विषयैकक्रियागोचरकार्यता
ज्ञानवान् तद्विषयकचेष्टावत्त्वान्मद्विषयकप्रवृत्तिमत्त्वाद्दासवदिति प्रयोज्यवृद्धस्य ज्ञानमनु
मीयते ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या अवाक्यार्थेनास्य वाक्यस्य वाच्यवाचकभावरूपं संबं
धमवधारयति यदुक्तं शाब्दबुद्ध्याभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणोपपश्यति श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमाने
न चेष्टया अन्यथानुपपत्त्या तु बोधे शक्तिं द्वयात्मिकाम् अर्थापत्त्यावबुध्यन्ते संबंधं त्रिप्रमाण
कम् त्रिप्रमाणकमिति ज्ञानापेक्षया त्रित्वं न तु व्युत्पत्त्यपेक्षया एवमनयोः शक्तिमवधार्य वि
शेषतो व्युत्पाद्यते कथमित्थं अनन्तरं तेनैव प्रयोजकेन चैत्राश्वमानय देवदत्तगामानयेत्यादि
वाक्येषु कस्यचिदन्यपदस्यावापे कस्यचिदुद्वापे सति यस्य भागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वा
क्यार्थभागस्यान्वयव्यतिरेकावुपलभ्येते तत्र तस्य शक्तिमवधारयति तस्य शक्त्यावधारणम
न्वित एव पदार्थे प्रथममन्वयपदवाक्यस्य शक्तिग्रहात् पदार्थमात्रशक्तावुपजीव्यमव्यवहारे

का॰प्र॰
प्र॰
13

णान्वितस्तानस्यैवोपस्थापनाच्च न च वाक्यं विना क्वचिदायमुत्पत्तिः व्यवहारस्य प्रवृत्तिनिवृत्ति
रूपस्य पदमात्रेणाकर्तुमशक्यत्वात् अतो वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितेषु पदार्थेषु संकेतग्र
हादन्विता एव पदशक्त्याः तत एव वाक्यार्थ इति न वाक्यार्थबोधे शक्तेर्विरामः ननभिहितानांप
दार्थानामन्वयो शाक्य एव प्रतीयते योग्यतादिवशादिति युक्तं ननु न तथापि संसर्गविशेषो शा
क्य एव पदार्थसामान्यान्वित एव शक्तिग्रहात् अन्यथा गामानयेत्यादिपदे श्रुत्वाश्वमानये
त्यादिवाक्ये न तदेवेदमानयपदमित्यादिप्रत्यभिज्ञानस्यात् पूर्वस्य गवान्वितानयनपरस्या
श्वान्वितानयने शाक्यत्वेनार्थभेदेन भेदादिति चेन्न पदार्थत्वेन सामान्येन विशेषाणामेवान्व
ये शक्तिग्रहात् अन्वितानां च विशेषरूपत्वादित्याहुः तेषामपि मते सामान्येनैव रूपेण वि
शेषः शाक्यो न तु विशेषरूपेण तथा च पदार्थान्तरसामान्यान्विते पदार्थानां शक्तिः गवादिवि
शेषान्वितस्तु विशेषो वाच्य एव तस्मादभिहितान्वयवादेनान्वित एवान्विताभिधानन येत्तु प
दार्थसामान्यान्वितः स्वार्थः संकेतविषयो गवादिविशेषान्वितानयनादिरूपस्तु संकेतितप
वेत्य वाच्य एव वाक्यार्थः यदपि कैश्चिदुच्यते शाह्यप्रवणेनैतर्यावानर्थः प्रतीयते तत्र सर्वत्रा

पि शब्द एव निमित्तं यतो नैमित्तिकान्तरोधेन निमित्तानि कल्प्यंत इति तदप्ययुक्तं शब्दस्य स्वार्थे
निमित्तत्वे कारकत्वे वा न प्रथमः शब्दस्यानत्वादकत्वात् एवमेव पुनरनुमन्यते परं तु संकेतवत्वे
न ज्ञातस्य अज्ञातस्य स्वरूपमात्रेण ज्ञानस्य वा ज्ञापकत्वे निप्रसंगात् न चान्वयविशेषसंकेतः
ग्रह अस्त्व विशेष एव संकेतग्रह इति चेत् लोष्टायनितानयनादेर्विशेषस्योपस्थापकोत्तरा
भावेन शब्दादेवोपस्थितिर्वाच्या तथा च तत्र संकेतग्रहे शब्दात्तदुपस्थितिः शब्दाश्च तदुपस्थि
तौ संकेत इत्यन्योन्याश्रयणात् तस्मान्नैमित्तिकान्तरोधेन निमित्तानि कल्प्यंत इति विचारि
ताभिधाने अर्थोसोयमिष्वादिवदीर्घदीर्घतरो व्यापार इति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति च नि
षेधशेषत्वादौ विधिरेव वाच्य इति भट्टमतोपजीविनः अस्यार्थः यथा बलवता प्रेरित इषुरे
केनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदमुरोभेदं प्राणहरणं च रिपोर्विधत्ते तथा एक एव शब्द ए
केनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यंग्यप्रतीतिं च विधत्ते अतो व्यंग्यपर
त्वाभिमतार्थस्य वाच्यत्वमेव किं च यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति निषेधशेषत्वादौ तात्पर्य
विषयतया विधिर्वाच्य एवेति तेतात्पर्यवाचोयुक्तेस्तात्पर्यमजानानाः पशवः तदाक इति।

का॰प्र॰
प्र॰
15

पदोपस्थापितस्यैव हि तात्पर्यमुच्यते न प्रतीतिमात्रे तथा हि भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदि-
श्यत इति सिद्धान्तः अस्यार्थः भूतं सिद्धं भव्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय साध्याया
पदिश्यते इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धास्त्रपि न क्रियानुकूलतया साध्यी॰
भूतया स्वक्रियया योगात् साध्यायमानतामनुभवन्ति स्वरूपेण सिद्धास्त्रपि साध्यक्रियाविशिष्टत-
या साध्या इव भवन्ति विधेयता तु प्रधानक्रियाया एवेत्यर्थः ततश्च दहनेनादग्धमात्रं यथा दह्य-
ते न तु दग्धमपि तथा यावदेवं प्रामे तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राममपि यथा ऋत्विक्प्रवर-
णे प्रमाणेन रप्रामे लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यनेन लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधीयते न तु
ऋत्विक्प्रवरणं उष्णीषस्यापि प्रामौ न तु लौहित्यमात्रं हवनस्यान्यतः सिद्धेर्दध्ना जुहोतीत्यनेन दध्नः॰
करणत्वेन तद्धि हवने वा एवं रक्तपटं वयेत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां॰
वा सिद्धे एकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा ततश्च यावदेव विधेयं तावत्येव तात्पर्यं विधेयं च शब्दोपा-
त्तमेवेति स्वच्छन्दं शब्दोपात्त एव तात्पर्यमिति यदि च प्रतीतिमात्रे तात्पर्यं तदा पूर्वो धावतीत्यादौ॰
पूर्वादि समानसंवित्संवेद्यतया प्रतीते परापरार्थेऽपि कदाचित्तात्पर्यं न स्यात् ननु तदा कर्त्रपरो

पस्थापित एव तात्पर्यमिति तन्न्यासिः विषं भुंक्ष्व मा चास्य गृहे भुंक्था इत्यत्र विषं भुंक्ष्वेति वाक्यस्य मा-
चेत्यादिवाक्यार्थेपि तात्पर्यादिति मैवं यत एतदेकमेव वाक्यं चकारस्यैकवाक्यतासूचकत्वात् अ-
न्यथा तद्वैयर्थ्यप्रसंगात् न चाख्यातवाक्यद्वयक्रिययोः साक्षादन्वयः संभवति गुणानां च परार्थत्वादसं-
संबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायात् स्वहस्ताद्वाक्यं चेदमतो भवितव्यमत्रान्वयेन ततो विषभक्षणादपि
तद्गृहभोजनमनिष्टसाधनमतः सर्वथा मास्य गृहे भुंक्था इति वाक्यार्थः तथा च तद्वाक्यस्य पदोप-
स्थापित एव तात्पर्यमिति सिद्धं तस्माद्यत्परः शब्द इत्यादि यदुक्तं तत्तात्पर्याज्ञानात् ॥ यदपि सोय-
मिषोरिवेति तदप्ययुक्तं यतः शब्दश्रवणानंतरं यावानर्थः प्रतीयते तावति सर्वत्र यदि शब्दस्याभि-
धैव व्यापारस्स्यात्तदा चैत्र पुत्रस्ते जातः कुमारी ते गर्भिणीत्यादिवाक्यानंतरं हर्षविषादयोः प्रतीतेस्त-
योरपि तद्वाक्यस्याभिधा स्यात् अथ तच्छब्दप्रतिपाद्ये सर्वत्राभिधा हर्षादयस्तु न तत्परताया इत्युच्यते
तर्हि लक्षणीयेप्यभिधैव स्यादिति लक्षणोच्छेदः किमिन च श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या-
नां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति सूत्रेण भगवान् जैमिनिः श्रुत्यादि पूर्वपूर्वबलीयस्त्वं प्र-
तिपादयां बभूव सर्वत्रैवाभिधाप्रसंगे उत्तरस्य दौर्बल्यबीजाभावात् किंच पूर्वोक्तरक्तपटदृष्टांतो वैष-

का·प्र
प्र·
15

स्यादप्युनपपन्नः तथाहि तत्रैव गात्रव्यापारस्य स्वरूपसत एव व्यंजकतया दीर्घदीर्घतरत्वं संभ
वति अभिधायास्तु ज्ञाताया एवानुकूलत्वाद्व्यंग्यनिष्ठतया चाज्ञानादिति त्वनाभिधानवादेपि
निशेषेणसादौ व्यंग्यत्वमेवेति स्थितं किंच वाच्यवाचकभावातिरेकी व्यंग्यव्यंजकभावऽतएवप्रपं
काव्यत्वंद्रष्टृणामंगीकर्तव्यं अन्यथा कष्टत्वादयो नित्यदोषाः असाधुत्वादयो नित्यदोषाः इतिव्या
विभागो न स्यात् वाच्यस्यार्थस्याविशेषेण कष्टत्वादीनामपि सर्वत्रदुष्टत्वस्यादुष्टत्वस्यवाप्रसंगात्
व्यंजनाभ्युपगमेतु व्यंजनीयस्य बहुविधत्वेन रौद्रादौ व्यंग्येनुकूलत्वे शृंगारादौतु दुष्टत्वमितियु
ज्यते विभागव्यवस्था एवं पर्यायेष्वप्येकस्यविदेवशञ्चचित्तकाव्यानुगुणत्वमित्यपिव्यवस्थानस्या
त् वाच्यार्थस्याविशेषात् दृश्यते चासौ हृदयंगते स प्रतिशोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालि
नः इत्यादौ पायेनपिनाक्यादिपदमनुकूलं किंतु जुगुप्साव्यंजकतया कपालिपदमेव ननु हृदय
मप्येतदयुक्तं व्यंग्यत्वेनाभिमतस्य वाच्यत्वस्वीकारत्व एवानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयोर्व्यवस्थोपप
त्तेरिति चेन्न अभिधास्वीकारे संकेतग्रहं विनापि तदनुपस्थितेः प्रसंगस्योक्तत्वात् किंच काव्यशा
स्त्रवाचावाच्यव्यंग्ययोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिर्वचनो भेदोवश्यं स्वीकर्तव्यः वैधर्म्यदर्शनात्वा

ञ्चोलार्थः सर्वैरेक एव प्रतीयते इति नियतः व्यंग्यस्तु वक्तृप्रकरणादिवशानियतः तथा हि गतोस्त
मर्क इति इति वाक्ये राज्ञः सेनापतीन् प्रति शत्रूणां हठेनावमर्दनावसर इति दूतीनामभिसारिका
प्रति अभिसरण उपक्रम्यतामिति सख्या वासकसज्जां प्रति प्राप्तप्रायस्ते प्रेयानिति कर्मकरस्य सहक
र्मकुर्वतः प्रति करणान्निवर्तामहे इति अन्तस्य धार्मिकं प्रति सांध्यो विधिरुपक्रम्यतामिति अभिसा
कार्यमद्येन वहिर्गन्तव्यं ते प्रति दूरं मा गा इति गृहिणी गोपालकं प्रति सुरभयो गृहं प्रवेश्यतामिति
दिवसेति संतमसस्य प्रति वंधूस्वतिसंतापोधुना न भवतीति आपणिकानां भव्यात्यतिविक्रेयवस्तू
नि संक्रियंतामिति नायकागमनप्रस्तावे प्रोषितभर्तृकायाः तत्कथकं प्रति नागतोद्य प्रेयानिति
एकस्यैव वक्तुर्वैरप्यस्यति तत्तत्प्रकरणवशादेवमादिरनवधिर्व्यंग्योर्थः प्रकाश्यते वाच्यस्तु सर्वान्प्रति
विशिष्ट एव ननु नैतद्वाच्यवैधर्म्यं नानार्थसैंधवादिपदे नानार्थावगतेर्दर्शनादिति चेन्न एकवाक्यवर्ति
नस्तस्याप्यर्थैकनियमात् यदप्येवमति लक्षणीयार्थस्य नानात्वेप्यनेकार्थपदाभिधेयवन्नियतत्वमे
वेति तथापि यत्र लवणयूथिकाविणः प्रति सकलस्वामिनः सैंधवमानयेति पदप्रयोगः तत्रानिय
तत्वं दुर्वारमेवेति चेन्न तत्राप्ययोग्यतानात् न यत्र सर्वैर्वाच्यैः समं सर्वव्यंग्यानां भेदः प्रतिपाद्यते किंतु गतो

का॰प्र॰
वृ॰
16

स्नमर्कइत्यस्यवाच्यव्यंग्ययोः तथाचतद्वाच्यार्थस्यार्थो नियतत्वंतदर्थपुरस्कारेणैवसर्वेषांव्यंग्यस्यापि
प्रतीतेः तदर्थेनियततानियतत्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गोभिहितः एवंविलक्षणस्वरूपकालादिभेदो
पिभेदकोद्रष्टव्यः वैधर्म्यसत्वेपियद्यभेदःस्यात् तदानीलानीलादेरपिकश्चिद्भेदःस्यात् वैधर्म्यस्या
विशेषात् यदुक्तं अयमेवहिभेदोभेदहेतुर्वायद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति स्वप्रसिद्धश्चत
त्रस्वरूपभेदेर्थभेदः तत्रनिःशेषेत्यादौ डोमान्तर्येत्यार्थविचार्यकार्यमार्यास्समर्यादमुदाहर
न्तु सेव्यानितम्बाः किमभूधराणामुतस्मरस्मेरविलासिनीनाम् इत्यादौ कथमवनिपदर्पोयन्नि
शातासिधाराटलनगलितमूर्धाविद्विषांस्वीकृतालक्ष्मीः ननुतवनिहतारेरप्यसौकिंननीतात्रिदिव
मपगताङ्गैर्वल्लभाकीर्तिरेभिः इत्यादौचस्वरूपभेदः प्रथमेहिवाच्योनिषेधरूपोव्यंग्यस्तुविधिरूप
द्वितीयेवाच्यः संशयरूपः प्रतीयमानस्तुशान्तेशृंगारिणिवावक्तरितद्वितैककोटिनिश्चयः तृ
तीयवाच्योनिंदारूपः प्रतीयमानस्तुतिरूपः कालभेदस्तुसर्वत्रपूर्वंहिवाच्यःप्रतीयतेपश्चाद्व्यं
ग्यइतिवाच्यस्यशब्दमात्रमाश्रयः प्रतीयमानस्यतुपदशब्दैकदेशीभूतकाक्वादिनदर्थवर्णसंघ
टनाद्याश्रयभेदः वाच्यस्यकाव्यव्याकरणकोशादिमात्रेणावगमः प्रतीयमानस्यतुप्रतिभानैः

मंल्लेनापिग्रथिकेनेतिज्ञापकभेदः वाच्येनवस्तुमात्रस्यप्रतीतिमात्रम् अन्येनतुविदग्धपदवा
च्यस्यसहृदयस्यचमत्कृतिरितिकार्यभेदः गतोस्तमर्कइत्यादौदर्शितनयेनवाच्यएकः प्रतीयऽ
मानस्तुनानेतिसंख्याभेदः ॥ कस्सवणहोइरोसोदिट्ठूणपिआइसव्वणंअहरं सभमरपउमग्घाइऽ
णिवारिअवामेसहसुइह्निंःण ॥ इत्यादौवाच्यार्थस्यसमन्वोध्यासखोविषयः तत्रवाच्योर्थःश्रोत्रऽ
र्ध्ववतिष्ठतेप्रतीयमानस्यतुभ्रमरेणस्याग्रपरः त्वेडितोनत्रूपपत्तिनेतिनत्कोतः ममैवंवैदग्ध्य
मित्यस्यप्रतिवेशिनी इदंसयास्यसमाहितेपुनरेवंनयानविधेयइत्यस्योपपत्तिः एवंसपत्न्याऽ
दिर्विषयोधीतिविषयस्यभेदः एवंस्वरूपादिभेदादवश्यमंगीकर्तव्योवाच्यव्यंग्ययोर्भेदः किंचऽ
वाचकव्यंजकयोरपिवैधर्म्यादेवकव्यः यतोवाचकस्यसंकेतितार्थापेहारसंकेतितएवसर्थे
भिधाप्रवर्तनेनत्वेवंव्यंजकः अन्यत्रापिव्यंजनायाःप्रवर्तननात् यस्त्वोक्तं तात्पर्यविषयेशाह्नः
प्रमाणमितितदितोप्यनुपपन्नंयतोव्यंग्यस्यवाच्यताभ्युपगमेपिनानार्थन्यायेनतात्पर्यविषयो
व्यंग्योर्थः कथंप्रतीयेतयत्परःशब्दइत्युक्तमनेनतुस्तनराम् एतेनतात्पर्यमेवव्यंग्यप्रतीतौव्यापारऽ
इत्यपिनिरस्तं तस्मात्तात्पर्यमभिधावानप्रतीयमानेर्थेव्यापारः ननुस्तुलक्षणानहिवाच्यवहृहे

का॰प्र॰
प्र॰
17

पिव्यवस्थितो विशेषव्यपदेशहेतुर्वा यतो रामोऽस्मि सर्वं सहे इत्यत्र रामपदेशेन सर्वदुःखभा
जनत्वं प्रत्याख्यानरूपेषत्यत्र कातरत्वं रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामित्यत्र च
रहूषणादिहन्तृत्वं च लक्ष्यते अतो रामपदस्य लक्ष्य एवानेको भवति अर्थान्तरसंक्रमितवाच्या
दिविशेषाव्यपदेशहेतुश्च भवति एवमन्यत्रापि स्यात् तदुक्तं भाक्तमाहुस्तमन्ये इति लक्ष
णीयविशेषावगमश्च प्रकरणादिसापेक्षेणशक्त्यार्थेन स्यात् ततो नास्य पतिरिक्तः प्रतीयमानो
नाममैवंलक्षणीयस्य नानात्वेऽपि हि नानासैंधवादिपदाभिधेयस्येव नियतत्वमेव न खलु नि
यतसंबंधो मुख्येनार्थेन लक्षयितुं शक्यते प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषेण नियतसंबंधो
नियतसंबंधः संबद्धसंबंधश्चेति तत्स्वरूपं सोदाहरणमग्रे प्रदर्शयिष्यते किं च ॐ अत्तापत्थ
णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोअम मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए मह णिमज्जहिसि ॥ इत्यादौ
विवक्षितान्यपरवाच्ये कथं लक्षणा मुख्यार्थबाधाभावात् ननु तत्रापि तात्पर्याथानात्वपप
त्तिः छत्रिणो यान्तीत्यत्रेवेति चेन्न लक्षणायां प्रयोजननियमात् तस्य च व्यापारान्तरागम्यत्वा
त् तदर्थं व्यंजनास्वीकारे किं प्रथमयापि लक्षणया अथ निरूढलक्षणायामिवान्यत्राप्यस्तु

प्रयोजनानपेक्षेति चेन्न लक्षणायां प्रयोजननियमात् तस्य च व्यापारान्तरागम्यत्वात् तदर्थं
व्यंजनास्वीकारे किं प्रथमयापि लक्षणया अथ निरूढलक्षणयामिवान्यत्रापि स्वप्रयोज
नानपेक्षेति चेत् न हि यथा हि संकेतग्रहसापेक्षाभिधा तथा मुख्यार्थबाधतद्योगरूढिप्र
योजनान्यतरस्य मुख्यार्थसंकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा न कथं रूढेः प्रयोजनस्य भावो
भवेत् यतः संकेतग्रहसापेक्षा सात्र तएवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः किं च न लक्षणाव्यंजना
नयोरभेदः लक्षणामनुपजीवित दर्शनात् नापि लक्षणानुगतमेव तद्ध्वननमिति ध्वनेर्लक्ष
क्षणमिति वाच्यम् अभिधोपजीवितेनापि भावात् न च लक्षणाभिधोभयानुसार्येव व
र्णमात्रानुसारेणापि हि सा दृश्यते रसादिव्यंजनानां च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा नापि शक्या
नुसार्येव विकसन्नीलकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि प्रसिद्धः तस्मादभिधालक्षणा
तात्पर्यविलक्षणस्तुरीयः ध्वननव्यंजनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय
एव तत्रापि पर्यालि सज्जइ इत्यादौ व्यंग्यार्थे नियतसंबंधः कस्स व ण होइ रोसो इत्यादावनिय
तसंबंधः नियतसंबंधत्वे च वाच्यव्यंग्यप्रतीत्योः एकविषयतात्मकत्वे प्रथमेतरस्य भावः प

का॰प्र॰
प्र॰
18

थिकत्वरूपैकविषयकत्वात् द्वितीयेन तु तद्वतः सर्वोत्कर्षतादिविषयभेदादिति केचित् तत्रसा
म्यगर्भानि लक्ष्यस्य नियतसंबंधत्वमेव व्यंग्यस्य तु तथात्वमन्यथात्वं चेति पूर्वं प्रतिपादितत्वाद्दृ
ष्टमनुदाहरणमिति लक्ष्यसाधारणनियतसंबंधत्वं वाच्ये न चोक्तं तथा भवति ग्रन्थेन तु प्रथमेन स
र्वेषामेव सत्यताप्रतीतिः द्वितीयेन तु कांतस्यैव सत्यत्वान्येषां त्वसत्यतयेति नियतानियतसंब
धत्वमित्याहुः तदपि न मनोरमं यत एवं वाच्यप्रतीतेरेव सत्यत्वप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्य
मात्रमनुच्यते न तु व्यंग्यप्रतीतिविषयत्वरूपं वैलक्षण्यमात्रमनुच्यते न तु व्यंग्यप्रतीतेः तस्मा
न्नियतसंबंधत्वं तेन व्याख्येन महत्ताप्यत्वरूपसंबंधनियम इति युक्तमुत्पश्यामः ॥ संबंधसंब
धो यथा ॐ विवरीअरपलक्ष्मीवक्ष्मव ‒ णएणाहिकमलहे हरिणोदाहिणणअणं रसाउला
ज्झत्ति ढंकेइ ॥ अत्र हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वेन तन्मीलनेन सूर्यास्तमयाः तेना
पद्मसंकोचः ततो भ्रमरेण स्थगने तस्मिन्सति गोपनीयांगस्यादर्शनेनानियंत्रणं निधुवन
विलासजनमिति संबंधसंबंधानियोत्यंते वेदांतिनस्तु क्रियाकारकादिपुरस्कारेण शाब्दा
नां प्रहतियमिथधर्मिभावमनुपस्थापनसंभवति धर्मधर्मिभावस्य प्रपंचगोचरत्वात् आगो

वरो वानाद्यः प्रपंचस्य बाध्यत्वात् नोत्यः ब्रह्मणोपर्मैः सूक्ष्मत्वात् अतः पदपदार्थविभागमे
न वैणेव समस्तं विज्ञानमित्यादिवाक्यमखंडमेवाखंडवाचकमित्यातिष्ठते अतस्तन्मतान्
सारेण प्रतीयमानेपि वाक्यस्य शक्तिरेवैन्यपि न वाच्यं यतो व्यवहारमार्गे तैरपि पदपदा
र्थकल्पनावश्यमंगीकर्तव्या व्यवहारे तेषामहनयस्वीकारात् यदि च पदार्थकल्पना
अविद्यावस्थायामपि नांगीक्रियते कुतस्तर्हि श्रुतसन्त्राच्छुत्पन्नव्यवहारः वाक्यार्थ एव वाक्यस
संकेतग्रहमाश्रित्येति चेन्न वाक्यार्थस्यापूर्ववादानेन्याश्रुतत्र संकेतग्रहस्याशक्यत्वात् अवि
द्यामार्गेतिरस्कारे च कथमखंडयोरपि वाच्यवाचकभावः परमार्थैकभेदाभावात् तस्मान्न
मतेपि विद्यादिव्यंग्य एव महास्तेन तावदसंबंध एव वाक्यात्प्रतीयते सर्वस्मात्सर्वोपलब्धिप्र
संगात् संबंधाश्च व्यंग्यव्यंजकभावो भवन्नानियताद्भवतीति प्रतिबन्धरूपादेव भवतीत्युपेयं
संबद्धोप्यर्थो न स्वाधिकरणेनाज्ञातो व्यंग्यं प्रतिपादयति सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसंगात् एवं व्यं
ग्यव्यंजकभावो न मेयानुमापकभावरूप एव सन्नः यतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिष्ठेन न चा
सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वलक्षणरूपत्रयवतो लिंगाल्लिंगिज्ञानमेवानुमानं तदेतदुक्तमनंयत्र

नुमा

का॰प्र॰
प्र॰
19

रूपइतितैरनुमानेनानुमित्यारूप्यते नन्वतिविक्रयायाव्यक्तोति हि तस्यार्थः एवमनुमानादेव
व्यंग्यप्रतीतिः तथा हि भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण । गोलाणईकच्छकुडंगवा
सिणा दरिअसीहेण ॥ संकेतनिकेतनीभूतं गोदावरीतीरनिकुञ्जं पुष्पावचयादिहेतोः कदाचि
त्संचरतो धार्मिकस्य निवारणया विनयवत्या इयमुक्तिः तदत्र निकुञ्जवासिसिंहहतया श्वा
निहत्या गृहे भ्रमणविधिर्वाच्यः स एव निकुञ्जे भ्रमनायोग्यतानुमितेः प्रभवति यद्यद्भीरुभ्रम
णं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकं निकुञ्जे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ
पर्यवसानात् भ्रमणस्य व्यापिका भयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीता न हि रुद्ध यद्भयकारणं त
दुपलब्धिः यथा नात्र तुषारस्पर्शोऽग्नेरनुमाने चैवं गोदावरीतीरे भीरुभ्रमणायोग्यं सिंहव
त्त्वात् अत्रोच्यते भीरोरपि वीरस्वभावस्य भ्रमणयोग्यत्वमत्र सामर्थ्याद्वीरस्वभावस्य वा विशेषोदा
सीन्येन न तत्सामान्यस्यैव वा ग्राह्ये व्यभिचारः तादृशस्यापि प्रभोर्गुरोर्निदेशेन प्रियानुरागेण नि
पिलाभादिपंकया वा तादृशस्यापि भ्रमणस्य तद्दर्शनात् अत एव नांसोपि मध्यमेन विरोध
स्पर्शादिशंकया अपौरुषेयतया वा स्वतो विभ्यतोपि मृगयादिकुतूहलेन सिंहवद्देशे वीरस्य

प्रमाणदर्शनात् किं वा व्यपदेसिद्धसद्भावो न मतान्तरेणावधारितः किंतु प्रत्यक्षलोकव्यवहारादवगा-
तः न च तद्वचनं निष्पादकं अर्थेन संबन्धानियमादित्यनिश्चयरूपासिद्धिः एवं निश्चेयकत्वेतत्या
टीवंदनव्यवनादीन्युपभोगव्यंजकतयोपपन्नानि न वचनानि तद्व्याख्यानि कारणान्तरेणापि सं-
भवात् अत एव तत्स्नानकार्यत्वेनोपात्तानि अतो नैकान्तिकात्कथमनुमितिः स्यात् ननु व्या-
प्तिरपि कथं नैरितिचेत् अथ मपदसाहित्यादिति ब्रूमः अस्माकमपि तत्साहित्येनानैकान्ति-
कत्ताव्यतिरेकश्चेति चेत् भवेदप्येवं यद्यत्तमतं प्रमाणादवधारितं भवेत् नत्वेवमस्ति व्याप्तिर-
पि कथं तादृशाद्भवेदिति चेत् धिङ्मूर्ख व्यंजनायां न व्याप्तेनापि पतत्पर्मनाया निर्धारणमेतं
किंतु संभावितादप्येवंविधार्थः प्रतीयत इति सूक्ष्मभव॥ ॥इतिश्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्र-
दीपे ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यसंकीर्णयोर्वर्णनं पंचम उल्लासः ॥५॥ ॥एवं गुणीभूतव्यंग्य(भेदे)रूपनिरूपि-
ते चित्रभेदं दर्शयितुमवसरस्तत्र यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपभेदद्वयं प्रथमोल्लास एव दर्शनेन तस्य
भेदाश्चालंकारप्रभेदे प्रदर्शनेनैव दर्शिता भविष्यतीति न किंचिदस्ति तत्र प्रदर्शनीयं तथापि
प्रदर्शितभेदद्वयमेवतावदनुपपन्नं शब्दार्थालंकारयोरन्योन्यं नैरपेक्षेणानुपलंभात् उपल-

का·प्र·
प्र·
९०

भेपि चोभयसद्भावेन तेषां भेदप्रसंगादिति तदुपपादयति ॥ शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वय
मुदाहृतम् गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः ॥ ७८ ॥ शब्दार्थालंकारयोरेकैक
मात्रावस्थानपुरस्कारेण नायं विभागः किंतु प्राधान्यपुरस्कारेण तथा च न काचिदनुपप
त्तिरिति भावः ननु तथापि विभागोनुपपन्न एव यतः केचिच्छब्दालंकारमात्रं नत्वर्थसमा
न्तमाश्रित्य विभाग इति चेत् सत्यमेव केचिदुभयांगीकारेण तथा चोक्तं रूपकादिरलंका
रस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः न कांतमपि निर्भूषं विभाति वनितामुखम् ॥ रूपकादिमलंकारं
बाह्यमाचक्षते परे सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वांछंत्यलंकृतिम् ॥ २ ॥ तदेतदाहुः सौशब्द्यं ना-
र्थव्युत्पत्तिरीदृशी शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥ ३ ॥ इत्यस्यार्थः अर्थमेव विभा
वादिरूपत्वेन रसव्यंजकत्वात् तन्निष्ठो रूपकादिरेवालंकारः कैश्चिदुक्तः केचित्तु काव्यस्या
लंकारो वाच्यः काव्यं वक्रविक्रमं शब्दरूपमेवेति तदाश्रितानां सुपां तिङां च विशिष्टोत्पत्तिरलं
कारः रूपकादिस्त्वर्थाश्रितो लंकारो बाह्यः अलंकरपरप्रयोगास्तु न तु गौणा वनिवाञ्छ
तिर्व्युत्पत्तिरेव वक्रत्वेनार्थालंकार इत्यत आह तदेतदाहुरित्यादि शब्दाभिधेयेति शब्दवदर्थ

स्यापिकविसंरंभजत्वाप्यत्वमर्थस्येवशब्दस्यापिरसपरिपुष्ट्युपयोगित्वमतउभयस्थितोप्युभय
यालंकारइति तत्रशब्द विज्ञेयथा ॐप्रथममरुणछायस्तावत्ततःकनकप्रभस्तदनुविरो
हतीस्यत्ववेोकपोलतद्युतिः उदयतिततोध्वांतध्वंसक्षमःक्षणदामुखेसरसबिसिनीकंदच्छेद
छविर्मृगलांछनः॥१॥ अत्रार्थालंकारउपमागुणीभूताशब्दालंकारस्त्वनुप्रासःप्रधानं
अनुप्रासमात्रिकवेत्तत्रैवसंरंभात् प्राधान्यस्यकविविवक्षामात्रनिबंधनत्वात् अर्थविज्ञेयथा ते
दृष्टिमात्रपतिताअपिकस्यनात्रक्षोभायपक्ष्मलदृशामलकाःखलाश्च नीचाःसदैवसविला
सममलीकलग्नायेकालतांकुटिलतामिवनत्यजंति अत्रशब्दालंकारोनुप्रासःसगुणीभू
तः अर्थालंकारस्तुसमुच्चयःप्रधानं आरंभादासमाप्तितन्निर्वाहात् यथात्रकिंचिद्व्यपस
र्ह्वेप्यिमेथमकाव्यत्वेतथोक्तंप्रथमोल्लासएव एतद्भेदाश्चालंकारभेदाद्भवतीतिलंकारनिर्ण
येनैवतेनिर्णीयंते॥ ॥ ॥इतिश्रीगोविंदठक्कुरकृतेकाव्यप्रदीपेशब्दार्थचित्रनिरू
पणंनामषष्ठउल्लासः॥ ॥ ॥६॥ ॥ ॥शुभम् ॥भद्रम्॥ मंगलम् ॥ कल्याण
मस्तु॥ ॥ शुभमस्तुसर्वजगतांपरहितनिरतो॥ ॥ ॥ ॥

21

किं परानभिप्रेतक्रियाफले मा भूदित्येवोक्तं ननु कर्त्रभिप्रेतक्रिया फलत्वाभाव इति वोक्तं न वा
त्रपराभिप्रेतक्रियाफलत्वं चोक्तं किन्तु कर्त्रभिप्रेतक्रियाफलयोगनमात्रमिति न साधुत्वं एवं बहुष्व
हुवचनमित्येतत्त्रितयं बहुषु वचनं नियमयति द्वेकयोरुपस्थितयोस्तन्निषेध इति न तु बहुत्वाविवक्ष
मात्रे हरणामित्यत्र वचनहीनेन वाक्ये विवक्षितेन येनासाधुत्वं स्यात् किन्तु बहुत्वाविवक्षामात्रमित्यनर्थकं ते
वेति युक्तैः स्वप्रणामः एतेनार्थकत्वाभिप्रायेण न साधुत्वमेवेति च एडीदासमतमनादेयं अवाचकं
यथा चापो वीर्यस्य प्रविजयी कान्तवीर्यो विजेयः शस्त्रव्यस्तस्मदनमदयिष्यरियं हतकारः अत्रैवेतवि
मद्भुतवतारेण काकाण्ठवाचो बहुस्यावेस्तत्र पद्मनालजातेवन्दुहासः अत्र विजय इति यत्प्रत्ययः
कृत्प्रत्ययार्थे प्रयुक्तस्तत्र वाचकः अश्लीलं पुनर्व्रीडादायि यथा अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतर
मुदाहरति शठः परमार्थतः सहृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव अत्र पेलेति पेलवशब्दैकदेश
गुह्याङ्गस्मारकतया व्रीडादायी जुगुप्सादायी यथा यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थस्नानेन शास्त्र
परिशीलनकीलनेन सोऽजन्यमान्यजनितैः जिनमूर्तितातो सोऽयं हृष्णः पतितकस्यविदेव पुंसः अ
त्रपूयेति पूयवाचकं जननत्वाज्जुगुप्सावहं अमङ्गल्यं यथा विनयप्रनयेककेतनं सततं योऽभवदङ्गता

का॰ प्र॰
९॰

हरणः कथमयमतद्रूढीत्यतोहदमेवतमदंममगतः ग्रहेणेति भोगोमेगव्यस्मारकः सन्दिग्ध
यथा कस्मिन्कर्मणिसामर्थ्यमस्यनोत्पद्यतेपरम् अयंसाधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह अत्रचर
भागोभूतपूर्वेचरडितिचरट्प्रत्ययोवाचरेष्ट इतिटोनस्वरथानैवेति सन्देहः सर्वेसाधुरितिवासाधु
श्चरतीति वार्थइतिसन्देहः नेयार्थंयथा किन्नव्यतेस्यभूपालमौलिमालामहामणेः सुड
लेभंवचोवाणीस्तेजोयस्यविभाव्यते अत्रवचोवाणग्रहणेगीर्वाणाविवक्षिताः नत्रतत्रसमर्थः
गीर्वाणशब्दयोरेवसमस्तयोस्तदर्थेढेनेनतत्पर्यायान्तराणाम् अतएवगीःप्राणादिशब्देष्वपितत्रास
मर्थः पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वात् तस्माद्वचःप्राणनगीःप्राणोलक्ष्यतेनवतत्रार्थसिद्धिः प्रयोजनेवतितेने
यार्थता एवंजलध्यादिशब्देष्वपिपदपरिवर्तनेदूषणं परंतत्रोत्तरपदमेवपरिवृत्तिसहम् वडवा
नलादौतुपूर्वपदमेवेतिदन्यपदपरिवर्तनेप्यदोषः नन्वसमर्थत्वंविवक्षितार्थप्रतीतिसामर्थ्यविर
हएवोच्यतेतस्यचप्रसिद्ध्यभावात्समयाद्यभावाद्धेत्वप्रयुक्तावाचकनिहतार्थादयोपिसमर्थभेदाभवि
तुमर्हन्तीति किमतिपृथङ्निर्दिष्टा इतिचेन्नुच्यमार्थं एवंतन्यैरालंकारिकैर्भेदेनदर्शिताइतितेपृथ
वनिर्दिष्टाः किंचैवंजात्याभावेपि शिष्यव्युत्पत्त्यैवप्रायायतनत्रभेदावकृष्याएवंतत्तापिविभज्योक्ताइति

अथवाक्यमात्रदोषलक्षणमाह प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसंधि हतवृत्तम् न्यूनाधिक
कथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ५३ अर्थान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्
अपदस्थपदसमासं संकीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ५४ भग्नप्रक्रममक्रममतपरार्थं च वाक्यमे
व तथा ॥ ॥ अत्रापि यथायोगाभ्यामर्थद्वयोपस्थितौ लक्ष्यलक्षणवाक्योपपत्तिः वाक्यमेव तथा प्र
तिकूलवर्णत्वादिकं वाक्यएव दोषा न तु पदादिष्वपीत्यर्थः तत्र प्रतिकूलवर्णं विवक्षितरसादेः प्रति
कूलास्त्वननुगुणा वर्णा यत्र तत् अननुगुणत्वं वर्णानां गुणाविवेचनावसरे विवक्ष्यते शृङ्गारे यथा अकुण्ठो
त्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि मां कंबुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर अत्र टवर्गः
शृङ्गारप्रतिकूलः अटवर्गो ऽन्यादिनानिषेधात् रौद्रे यथा देशः सो ऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन्ह्र
दाः पूरिताः क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहात् तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भा
स्वन्ति मे यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः अत्र मृदवो वर्णाः प्रतिकूलाः ओजस्विनि वि
कटवर्णतत्पदीर्घसमासवत्त्वस्यानुगुणत्वात् यथा प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविधाविर्भव
त्क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात् उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि

का·प्र·
७·

येनानेनजगत्सुखण्डपरशुर्देवोहरःख्याप्यते इत्यत्र यत्तुतत्तनक्रोधस्थानर्थंपादे तत्राशिथिलएवत्रयो
गः अपकृष्टस्यापिरौद्रादिविरोधितयामतस्फाति कट्ट भेदत्वं नवस्फातिकठोरेतद्विषिएवं तस्यमहत्त्व
योगेप्यात्मलाभात् असमत्ववाक्यव्यापित्वेन अतएवास्यनपददोषत्वं एकेन तादृशावर्णं प्रयोगमात्र
माविरचितत्वं दोषत्वबीजमण्यस्यरसस्याविरोधितमेव अ तएव नित्यदोषोयं नीरसाथावात्मलाभाभा
वात् स्फातिकठोरत्वनीरसादावात्मलाभादनित्यत्वमितिमहान्भेदः इदंतुचिंत्यं रौद्रादिरसेश्लोकपर्यं
तसमासेनैकपदेस्पृष्टवर्णप्रायेस्यतकथंपददोषत्वमिति अथान्यासमादितेनदोषत्वंवाक्यदोषत्वं नि
रूपदत्वदोषत्वंतत्पददोषत्वमितिचेत् एवंक्लिष्टादावपिपददोषत्वंनस्यात् किंतुद्रष्टव्यायाहृशाविवक्षया
क्लिष्टत्वं पददोषत्वेनोक्तंतथा इदमपि ज्ञेयमित्यस्तुनःपददोषविभागः उपहतलुप्तविसर्गं उपह
तविसर्गंलुप्तविसर्गंचेतिद्वयमित्यर्थः उपहतोओत्वंप्राप्तोलुप्तोवाविसर्गोयत्रेतिबहुवचनान्तोविग्र
हः एकविसर्गस्य तथात्वेवैरस्यात् उपगतत्वतोत्वप्राप्तिः उपघातानन्तरमेवदोषान्तरप्रवेशात् तेन
तेचनैयोऽणोत्वंप्राप्तबहुविसर्गत्वं तथालुप्तबहुविसर्गत्वंचलक्षणेद्वयोरेकमुदाहरणं यथा धीरोवि
नीतोनिपुणोवराकारोन्नृपोत्रसः यस्यभृत्याबलोत्सिक्ताभक्ताबुद्धिप्रभाविताः हृष्टकताबीजत्वंच

हृष्यणमहद्दोषहेतुः अतएवायंनित्यः अत्रापीविंत्य अयोमद्दीयोत्तियणोविस्य घतउत्पोदोकयंनपदा
दोषित्वमस्यैतिविसंधिः विरूपः संधिर्यस्मात्रिकवैधायते देवेऽत्थ्यं वत्रिथा विश्लेषअश्लीलत्वेकष्टत्वंचविश्लेष
त्वग्रामस्यश्लेषस्यसंहिताकार्यस्याभावः सचान्यत्र विभाववेतिवचनादाक्षिकः आनुग्रामातिकश्च न
दोषः अयमहाआदिनाअर्धवेत्रामिदमित्यादिनाविसर्गादिलोपासिद्धेवाहिविधिः तेषाद्यः सकृदपिवोनु
मानेदोषाय उक्तानिवंधनेनेनाशाक्तिस्ववकतया अयमतएवसहृदयोद्वेजनत्वात् अन्योसमह
दानणासनीकतेनाशाक्यतन्नतापकतयांवुधास्तैषौवतयोदोषते तथ्यासकृत्प्रयोजकएव नतै
त्वध्यवतामनगमस्यान्यतमेवेन अश्लीषवत्रामार्थे नमेववा एवंविप्रकटेपिविश्लेषआयप्रकटद्वये
यथा राजानिभातिभवतश्चारिनानिनानि इदोयातिदंयानियानिरसानलेत्रः थीदोवलेअतिततेत
विनार्थेहली आनन्वतीविजयसंपदमेत्यभातः अन्योयथा ततनदिततदारपहार हारयातितष्य
रुदयावलादिविंडः निजवंशानदानकांतकांतिवोनमज्ज्ञामगोव स्वकास्यनद्यैः हृषकताबी
जीममस्योक्तं अश्लीलत्वंयथा वेगाद्वीयगगनंचलत्ग्रामवेणीहितः अयमतएते पद्योततोवे
वरुविंद्रुरु अत्रविंद्रारितश्लीले कष्टत्वंयथा तव्यसावत्रतवोलीमवंत्रेचावेवास्थितः नात्रस्वंधेज

र

का॰ प्र॰

प्र॰

3

नेगतं णिरोन मयतन्मनाक् अत्रैदोषकताक्षीनंपददोषप्रस्तावेनक्रमिति अत्रापीदंचिंत्यं समा
सेनैकपदेऽश्लीलकष्टत्वानिबंधनविश्लेषाणामश्लीलकष्टमाधुर्यमयमपि यथावेणापिलोपामिद्धिनिर्वंध
नविश्लेषस्यपदेपिसद्भावात्कथमसमानपददोषत्वं यथा भयतन्वेमं हृतहानयमणनदाररति व
यंतुतन्मकयामः सकलप्रभेदभिन्नाणेनैदेषाणामनेकसंकीर्णा वाक्यप्रवेतितिवाकौमवतयेतितिव
मार्थः अतएवनपददोषविभागन्ययनतापितात्हृषासैवपदवृत्तेस्तत्रविभागादिति हृतवृत्तम् हते
वृत्तेयत्रतत् हृतंवाश्रव्यंवंगुरुकार्यालमपदत्र लघुवर्णत्वप्रकृतरसाननुगुणत्वंवा अत्र
नमेत्वेनेष्टमनागमाः अश्रव्यत्वंवलत्वाणानवगमात् यतिभंगात् स्थानविशेषगणविशेषयो
गाश्च यडाहृत नमश्रव्यत्वमेव तन्न श्रवोदितिरुक्कापलत्वाणानवगमात् यति भंगात्स्थानविशे
षगणाविशेषयोगात् पिवेरिणपदावज्ञासलचोगुरुकार्यालमतवात् प्रकृतरसाननुगुणत्वाच्च
तत्राद्यंयथा यास्मिन्सवजनाआकाशस्थप्रतिष्ठितः नमेवधीरोविनायप्रताङ्कवीनत्वाललणः अत्रश्लो
कोयंवमस्यगरुताश्छेदो भंगः यतिभंगोवर्णवृत्तेयथा अमृतममृतंकः सन्देहोमधून्यपि नान्य
यामधुरमधिके चूतस्यापिप्रसन्नरसंफलम् सकृदपिपुनर्मध्यस्थः सन्नुमात्ररविज्ञनोवदंतयदि
हान्यत्माधुः स्यात्प्रियादिनच्छदात् अत्रहरणीच्छंदसिषष्ठेदशमेवयतिरुचिता चतुर्थेत्वयदिहात

दितपवनतङ्गः मात्राहतेस्यानविशेषणानाविशेषयोगो यथा जंपरिहरतं तेनोर इसणाश्रुभेणसंदरत्ना:
णगुणेन अहणवरंजयस्सदोसोपडिवककेवेहिंपिपडिवणो अत्रार्थायां द्वितीयतृतीयौ सगणभगणौ
नोचनयाविधेयः छन्दः प्रारेणडः सवैनप्रतिपादितो पादांतलयोर्गुरुकार्यो दसमंतं यथा विकसि
तिसहकारतारहारि परिमलगुंजितपुंजितद्विरेफः नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरतिमुनेरपिमा
नसं वसंतः अत्र चापादांतस्य गुरुतापेक्षदोषभंगाभावेपि प्रथमपादांतवर्तिन इकारस्य लघोर्गुरुकार्य
करणादसमंतं इंद्रवज्रादिषु तत्कार्यं वृत्तमतात् दोषः तस्माद्धारिपुष्पदिति सोदाहरणं पठनीयम् नकेवलं प्र
थमतृतीयपादयोरेवायं दोषः किंतु अन्ययोरपि तच्च चतुर्थपादे यथा अन्यास्तावदुणरसाररोहणम
चोपन्यामृदलेप्येव सा सोभाराः स्वल्पेतेन पुनरेवविधिनायैरेष सृष्टा युवा श्रीमतां तनुबाहिर्बाकरतला
लीलाणांनितंबस्थलान्हृदयद्वपनात्रिमूढमनसामस्त्राणीव स्त्राणीव अत्र चस्त्राणपीति पाठे गुरोरेव
संयोगपरतया स्वरदृढोलघुरपिगुरुकार्यकारी संपद्ये एवं द्वितीयपादेप्युह्यम् एषु चास्त्रवृत्तासहृद
योद्वेजनीयत्वतावीजमप्रतीतो नित्यदोषोयम् प्रकृतरसाननुगुणत्वं यथा हालपहाडुयद्वाविबोन्यो:
विप्रसहस्रसमाप्तयदेव मग्यविदग्धसभांतरंगतः कावयंवनवैते उद्दंदयकठोरंतशाका

का॰ प्र॰ न्नगुणं तद्विरयिहास्यव्यंजकत्वात् आस्य च प्रतिकूलवर्णत्वाद्वीजमनीरसे च तास्यान्वलाभ इति
पृ॰ नित्योदेशतान्न्तार्थिकं हतं न्यूनादिकमित्यादि न्यूनपदमधिकपदं कथितपदं चेत्यर्थः तत्र न्यूनप
दं न्यूनपदं वाचकशब्दोपयत्नतः येनकन्यूनतायोन्यानमिहितवाच्यतामित्रिपोषः उदाहरणं तथा
भूतो हस्रात्रूपमदमिर्पावालतनयावन्यायेस्मावक्षविरमिषितं वल्कलयैरेः विराटस्यावासोविष्ठत
मन्विताचेभातिभूतेगुरुः वेदेविन्नमयिभजतिनायापिक्रम्य अत्र पादत्रयमध्ये अस्माभिरिति
खिन्न इत्यस्य एवं मित्यर्थोमिति च पदनास्तित्वावण्यकवतो अन्यथा वान्तरला भादेववाकान्तासंभवा
त् अर्थप्रतीताहण्णवविवक्षित इति शब्दस्यैवायमपराधः यत्र तर्थ एवनताहणोविवक्षात् तत्रार्थ एव दु
ष्ट इति साकांक्षत्वं दोषानरमिति इ एवं विवक्षिता प्रतिपत्तिश्च हृष्कता वीजमतो रुटिति आक्षेपादेत
त्तत्रोभवत्तु विद्दसादेपरिपोषत्वात्तन वा दोषत्वमित्यनित्योयं अधिकपदं यथा स्फुटिकाकृतिनिर्म
लः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः अविरुद्धसमूहितो लिङ्गाद्धिः प्रतिमलास्तमयोदयः स
कोपि अत्र स्फुटिकमेवेनिमेलतायानपमानं विवक्षितम्नपानत्वमाहृतिपदे यथा कथं चित्त्रिनेवो
पमितिपर्यवमानादित्याहृतिपदमधिकं तत्त्वार्थेनादपुणार्थेन संकर इति वक्तृतेन केवलं समास

एवपदार्थकोपि किं तु समासेपि यथा इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरस्वपि मान्मथा विकाराः यद
पि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा अत्र कृतमित्यर्थिकं पूर्वार्धे नैव प्रतीति
पर्यवसानात् कृते अस्तु न प्रक्रमभंगमावहतीति पूर्वार्धैकरणात् तथा च यदपि च नकुरंगलोचना
नामि तिपठतीयं निष्ठुवोजनस्यादृष्टवचनेष्वानेतैवं सङ्ख्ये रूपकताबीजमतो हर्षादावभिव्यंग्ये न
दोषत्वे काप्यनपदं यथा अयि करतलनलिनकाल्पितस्वापलीलापरिमलननिमीलन्नोडिमागण
पाली सततनुकथ्यस्य व्यंजयन्संजनैव स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् अत्र लीलापदं वारद्वय
सपाते रूपकताबीजं च कवेरप्राज्ञितयैनेनस्यानेवैं सङ्ख्यमेतोलाजान्प्रासादावदोषत्वे अशक्यत्व
नयात् इदं तु चिंते समासे सत्येकस्मिन्नपि पदे व्यवस्थानाल्लाजान्प्रासविरहेपि संभवात्कथं न पददो
षमिति पतत्प्रकर्षं अलंकारस्य बंधकृतस्य वा प्रकर्षस्य पश्चानैराल्यपातोनिकर्षः यथा कः कु
त्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत्सूकरः कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः के के
कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः सिंहस्नेहविलासबद्धवसतिः पंचाननो वर्तते अत्र स्व
कराभिधानेपि विकटबंधकृतोनुप्रासकृतश्च प्रकर्षः सिंहाभिधानेपतितः रूपकताबीजं चाशक्या।

का॰प्र॰ त्वयनेनष्टोत्तवैरस्यंरसान्त गुणतयानन्यानेपिनदोषः समासप्तनशान्ते समासेतसप्तनशान्ते वाक्यसमा
प्र॰ सपुनस्तदन्वयिशेषोपादानेयत्रेत्यर्थः यत्तसमासेवाक्ये विशेषविशेषवियाप्य विशेषणान्तरोपाद
5 नवत्वं तल्लक्षणमिति तत्र शरशरामेत्यादिवाक्यान्तरारंभे विशेषणान्तरानुपादानेन तत्त्वेनाविर
हेण तत्रानित्यदोषत्वमुत्पादनविरोधात् [illegible]हाहरणं झंकारःस्मरकार्मुकस्यसुरतक्रीडापिकीनां र
वो झंकरोरतिमंजरीमधुलिहांलीलावकोरीध्वनिः तन्व्याकंचुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खलत्कं
कणाक्वाणः प्रेमतनोतुवो नववयोलास्यायवेणुस्वनः अत्रतन्वोतुवसमासमेववाक्यंनववय
अस्यादिविशेषणेनोपात्तं विराकात्तंव हफकनाबीजंअत्रनत्वानित्यदोषोयेवाक्यान्तरारंभे न
दभावात् सर्वोन्तैरेकवाक्यं द्वितीयार्धगतमप्रधानदेनायर्थकमेववाक्यंयत्र तत यथा म
हणावरणया नेगम्यतांम्भः मदभो विरवयमवयान्ते मार्धियत्तमः कठोरः तदितिजनकपुत्रोलो
वैनरत्नावष्टणैः पाशियायिकवधूभिर्वीतितान्धिणित्तिताव अत्रभस्मदर्भोनतमस्तृजवरणपातंगम्य
तामित्यवाक्यं तत्रवत्वंदित्यर्थान्तरगतं अत्रवनिराकांक्षततान्वोयित्वेषो स्कतमात्रेसैवमुमदह
तस्यादेवादिनाद्दतनष्वीतः यस्ततकान्त्वादेनेनतया प्रतिपत्तिस्तस्यावेत्तरयादानेपिआन्म

ल्लाभएवनास्ति नन्वभेदेपिवाच्यवाचकयोर्घटनमिति इवोवर्गैनैकवाचकयोर्घटनतरावैयथा वत्सस्यलंभ
ङ्गदस्य कौस्तुभांकंकपर्दिनः चूडालो बालवैडूर्यराजराज्ञूटस्यपात्रवः अभवन्मतयोगम् अभ
वन्मतेतानभिमतेवोवेगायत्र नवाविस्पृष्टविधेयमय्येसंगतभावः उपजीव्यतेन भेदादितिकाचित्
वक्तृनतन्ततत्रपदार्थयोरुपस्थितयोरन्वयोभवत्येवपरंत्वनभिमतेनाप्राधान्यादिनारूपेण।
अत्रत्वसंबन्धवतयोनप्रतीयते इतिमहान्भेदः नन्वेवमभवन्मतयोगामितत्रयोर्मतत्वविशेष
णानर्थक्यमितिचेत्र एकवाक्यस्थपदोपस्थापितनाविरूपस्ययोगस्यसर्वत्रापिसत्वात् मतत्वंवान्व
यबोधविषयत्वमित्यप्रसंगः एतस्य ऊर्ध्वविडिभागिभेदायथा येषांलोनाविदपोमदानमर्दितः पी
ताः एतापोभिर्गिलापानमवस्तु नेदमनरुक्कायास्तैः कालिताः येषांकुक्षतयः हतनामर
पतितेभाः तपाचारिणो किंगैस्तत्परितोषकारि विहितं किंविस्मवाद्यावितम् अत्रयैरितस्यविशे
षतया तपाचारिशाद्वायोविवादितः नचतेनैतैस्तयायोगः प्रतीयते विभक्तिभेदात् अथयैलो
लापानभवः प्रकाल्पितायेषांयैः एतापोभिरित्यादिप्र कारेणपञ्चद्वाभिधेययोरेवतयानयो
स्त किंविशेष्यांतरविवक्षयेतिचेत्र अनवधायानांहिवैधेयैनेवसातात्दन्वयोनतत्रनमनेनभावात्

का॰ प्र॰
प्र॰
6

वाच्यान्तरेणगुणत्वेनाभवत्तत्त्वत्तायाविशेषत्वविनिगमनायाग्रप्रसक्तत्वात् तदेतदुक्तंगुणानांच
परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति अन्यपदार्थत्वेवाहार्यज्ञाप्यंगाद्यात्मोमोमंसकाणानीति आह
एपदीनांपिंगात्मादिभिर्नान्वयो नापि गवा तस्याप्यपिक्रयमाणत्वेनगुणत्वात् विशेषणविभक्ते
र्वैयाग्र्य किन्तक्रयेणैव कथंतेहिथमंतरस्यैरारुणादिभिःक्रय इतिचेत् आरुण्यादीनांगवाताना
मार्थसमानात् नहित दृदेवातात्पार्थेपवसमामेर्भिरत्वितिचेत् भवेदेवं यदितदस्मान्नविभक्तिकत्वं
भवेत् कथंतर्हि भवत्याभिमतोयोगइतिचेत् रूपावाविभिर्भिरतिपाठकार्थं सकलयत्सदतिनिर्दिष्टा
नांतत्पदेनपरामृष्टानांतेषामर्वेषांरूपावारिभावगतेः क्वचित्पनत्वादिनिबंधनोयथा नमेवसेनार
योसवस्वविरतायाः प्रतिचितः कलानांसीमान्ते पुनरिहयुवासिवभजत्यः अयहंदेहिदृष्टान्तादि
तिस्रभंगसंवदतिवामनः शेषंयत्प्राज्ञितमिहतत्तदानीगणितया अत्रमंगलप्रोक्षसंपत्तेगुणानाज
यप्रयोजकतान्वयोविवक्षितः सर्वाहयासंभवति यदितत्पस्यवादित्पार्थकतयानादियदिपदार्थैर्थ
बोधोवत्तयाका तत्पादादित्प्रथमे नात्यंतेनदा वाचकतया द्वितीयंतस्त्वनपदत्वमिति नवत्नत्प
दस्यापि अत्रैवांतर्भावःक्वचित्स्वनपदेपि अय्याहारादिना मतयोगस्संभवेविलंबादेरतुष्टत्वसंभ

वान् कुविदाकांक्षाविरहाद्यथा संग्रामांगनसंकुलेनेनभवतावामसमारोपित्रैदवाकर्णीयेयेन वे
न सहसाप्युद्यत्समासादितम् कोदंडनेनतशरासुरेरति पोर स्तेनापिसमेलं तेनत्वंभवताचकी
र्तिवलोकत्रयम् अत्र प्रबोधनेनतोरार्थस्ययोगाविवक्षितः नवकर्थंचित्संपद्यतेतत्तथाहि अर्थानां
वाक्यार्थेयोगः क्रियायेनकारकेनेनवासंबध्यतेनवाएषांविशेषणतवावाहेलत्वलक्षणत्वादिनावा
तद्वादिना एवंवाक्यार्थमनन्वयवाक्यतशवमाहाकोकवाक्यतयावाभवेत् तत्रकोदंडदेः प्रथम
तृतीयपंचमषष्ठ्यः पतासांद्विशेषणतासंभाविता एव कारकतसमापिकर्मकर्तृभावाभ्यामत्यन्तचके
तत्राकरणत्वेनक्रियायांपदार्थमात्रस्यकर्मत्वेविवक्षितेकोदंडशरानितिद्वितीयास्यात् अथपरस्परान्विता
मिलिताः पदार्थाःकर्मनप्रत्येकं अतोनप्रत्येकवाचकाकोदंडातिशाह्याहिद्वितीयेतिचेत्र तहिंस्वडप्रातिप
दिकार्थमात्रार्थेनाकोदंडःशराइत्यादिप्रथमास्यात् माहिषंदधिसशर्करंपयपद्मत्याद्यवत् अथसमासा
दनात्क्रियायाःकोदंडानीनांकर्तृतयाशरीरादीनांतुकर्मभावेनान्वयइतिचेत्र शरास्समासादितमित्य
न्वयात् किंचयेनयत्समासादितंकोदंडेनशरास्समासादितास्तदाकर्णीये तिपर्यवमानेकोदंडाः कर्म
णोत्सुभेदःप्रतीयतेनवाकाद्ानिवृत्तिःस्यात् अथयच्छेदस्यस्यवृद्धिस्यवाव कर्तयाकोदंडदिपदार्थ

का॰प्र॰ वयस्कात्त्वार्थः तथावयस्कुकार्यस्यक्रियान्वयेकोदंडादीनामनन्वयोजात एवेतिचेत् एवंहिकोदण्डा
प्र॰ दीनां पुनरुपादानं व्यर्थमेवस्यात् तस्मादस्ति काश्चित्प्रकारस्तेनतत्तदर्थयो भेदइति तदेवाक्षि
7 प्त तथायोगः कथंचिदुपपादनीयः एतेनाभिमतत्पदार्थं त्वमपिनिरस्तं अथकर्तृकर्मणोर्विशे
षणिकेदंडादीनिचेत् कोदंडेनशरानस्यमासादितंतदाकर्णयेतिवाक्यार्थपर्यवसानेपुनर्विशे
षान्तराकांक्षया अनिष्टप्रसंगात् शराय दिव्यायतनयबाह्वव्ययप्रसंगाच्च अतएवकोदं
डादिशरादिकत्वकर्मणोर्न द्विषणांन्वयस्कुस्वार्थेऽन्यापिचाउदस्तं अथयेनयदासादित मित्तिसामान्य
तोवगमार्थेनकिमिति विशेष एवकोदंडेनशरासनस्याकृततरस्यासीवाक्यांतराणीतिचेत्र तादृ
शप्रश्नप्रवणात् अयामोघ्रतीयते एवमन्तरालेकारोपलभ्यत इतिचेन्न येनयदासादितेनतदाक
र्णयेति प्रश्नविनापिकोदंडादिति देशसंभवे नतदन्वयनाभिदेः नचोदासादितमित्यस्याक्रिया
पदस्यवचनादिविपरिणामेनान्वयनकोदंडेनशरासस्यमासादितानन्यादिवाक्यांतरारंभकोदोषइ
तिचेत् वाक्यभेदः पूर्वापरार्थयोरन्वयतादवस्थ्यात् लोकानाहृत्य वाक्यभेदेऽपिदोषाभावात्तथाप्र
योगइति चेत्तस्यापिविवक्षितान्वयाभावे स्यावस्यया वापावार्यहिप्रवर्जयीति अत्रैरएकारणवा

याजन्यान्मानिदयाभार्गवस्य योगो विवक्षितः नत्रिंदाप्रकरणात् परशोः स्वाङ्कियापादवेनानिं
दनीयत्वात्सुनवततया प्रतीयते हतवतेति तृतीययापरशुनैवस्वमंयथावगमात् हतवत इति
पाठत्वभोरुवेनिंदायोगः प्रतीयते यदित्वपरशुनिंदातत्रैवविदग्ध्याकर्ण्यापि भार्गवेपिनिंदावगम
त्वदाहतवतस्तनतायोगाद्यावाच्यायोगोदाहरणमेवैतत् तथाहि यथास्यवीयोग्यतामवतय
परशुस्वामिनोमहादेवस्याशीष्टनादीनि विशेषणान्युपन्नानि तथातयोग्यतोपपादनायतस्मै
वकाद्भुदमीवक्रमविन्नशति भार्गवेन हतवतस्तान्ययोविवक्षितोनप्रतीयत इतिदूषणम् एवंवे
दोमस्थाख्यानमनादेयं कुविस्तमासाच्छन्नतयामस्योगाभावोयथा चत्वारोवय मृत्विजःसभ
गवान्कर्मोपदेष्टाहरिः संग्रामाध्वरदीक्षितनरपतिःपत्नीगृहीतव्रता कौरव्याःपशवःप्रियापरि
भवक्लेशोपशान्तिः फलंराजन्योपनिमंत्रणाय रसति स्फीतंयशोदुंदुभिः अत्रसंग्रामाध्वरस्येति
तिगादिष्वसर्ववादत्वय विवक्षितोनतप्रतीयते समासकन्नवात् कुविरुत्यादिविरोधायथा जंघा
कांडोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयोमंजुमंजी
रभृंगः भर्तुर्नृत्तानुकारेजयतिनिजतनुस्वच्छलावण्यवापीसंभूतांभोजशोभांविदधदभिनवो

का॰प्रा
प्र॰
8

दंडपादोभवाच्यः अत्र तु न पदार्थस्य पारतंत्र्यायोगोभिमतः दंडपादेन प्रतीयते वाक्ये यत्तथात्वे
नैवेति त्रिजगदीपद्यात्मनः इषकतावीजंभिहप्रतीतिविरह इतिनिर्दोषोयम् अनभिहित
मित्याचष्टे केणपः तेनाभिहितेवाचकपदातिरिक्तमवष्टंभ्य पदान्यत्र तद्वित्यर्थः वाचकपदान
भिधानेऽन्तरपदत्वव्यवस्थानात् यत्तु अन्नपदप्रतीतिमात्रं अत्र तु विरुद्धप्रतीतिरित्यनयो
र्भेदः प्राकृतस्येति वक्ष्यमाणोदाहरणेन चमत्कृतेयि तेन वीरश्रीभ्रांतिरेव विरुद्धप्रतीति
रितिकस्याविद्याख्यानं तदनभवाविरुद्धम् तथानभवस्याप्रतीतेः इदं वाच्यथा वाच्यस्यान्यथा
भिधानावाशवाचकस्यैयानकादेरणाभिधानाद्वा आद्ये यथा अप्राकृतस्य चरिताश्चयेषु दृष्टे
ष्वपहृतेर्ममहात्मतयापनास्था कोप्येष वीरविशकाकृतेरश्रमो यमाहात्म्यसारमनुदाय
मयापदार्थः ननयमविमृष्टविधेयांश एवेति चेन्न नहि विधेयाविमर्शमात्रमत्र दूषणं किंतु
तथापीत्यस्यांगतिरपि तदनुरोधेन विधेयत्वाभ्युपगमो नतन्नसमाधानात् एतेनावांतरवा
क्ये नविधेयाविमर्श इति समाधानमनादेयं द्रुजाभावात् वर्णमप्यनुक्रमेवांतरवाक्य एव
नद्वदाहरणाद्य अत्रत्वाद्योदाहरणेविधेयाविमर्शः तथापि द्वितीयभेदं तदसंकारमात्रेण

वेदोषेभद्व्यवाच्येनेतिति यथाप्येषो हि समाहितनयासुखपद्यानन्मात्रातः सुरासुरमनोरथ्यहरवती
स्वस्त्रेति हृद्वटनायिगतान्त्रपलक्षीफलामस्तरराजसुतां विधाय अत्र सुराणामपि मनोरथस्य
हरवतीत्यप्यतीवाच्यवाच्यः अन्यथान्यमनोरथ्यविषयत्वं प्रतीयेते अस्मासैष्वेषदोषो यथा त्वयि
निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभंगपराङ्मुखचेतसः कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि
दासजनं यतः अत्र लववमपीत्यर्थो वक्ष्यवाच्यः अन्यथा लववनिषेधे स्थलप्रतीतिप्रसंगात् इषक
नावीजं प्रथमे भिमनाप्रतीतिः अंत्यपोत्थविरुद्धप्रतीतिरित्यनित्यदोषोयं अपदस्थितिति अस्थानस्थ
पदमस्थानस्थसमासं चेति द्वयमित्यर्थः अस्थानत्वं वा योग्यस्थानत्वं तयोराद्यं यथा प्रियेणासंगध्य
विपक्षसंनिदावथा हितां वक्षसि पीवरस्तने स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसंति हि प्रेम्णि गुणा
न वस्तुनि अत्र न काचिद्विजहाविति नयोजनं नहि स्थानं प्रतियोगिसन्निधिविहितयेति नञुक्ते तद्वद्यथाने
पितस्सर्वा एव विजह्नुरिति विरहप्रतीतिप्रसंगादयोग्यस्थाने मनत् विरुद्धप्रतीतिजननादेवावि
वितेनो पयोगमपदस्यापयोगासंभवादपि स्थानस्यायोग्यत्वं यथा लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटाले
भेननिद्रांकः शांतिकं पेंडुणीकलेनांतः कपोलस्थलमप्यर्वेत्यानवलक्षप्रांकितसखीनर्मस्मितव्रीड

का॰ प्र॰ याश्रां हृदः करपल्लवेन कुटिलामग्रस्फुरेः पान्थः अत्र कुटिलानामग्रस्फुरितत्वं लक्ष्मणः का भीज

प्र॰ मिति तत्सर्वमेवप्रयुज्यमानमपयुज्यते नन्वपश्याद्दिनिस्पष्टं हृदि बीजनित्यस्याये अस्थानस्थसमा

१ सं यथा अयापिस्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि स्थातुं वाञ्छति मानएष धिगिति क्रोधादिवालो

हिता प्रोद्यद्दूरतरप्रसारि नयनः कर्षत्ये सौ तत्क्षणात्फुल्लत्कैरवकोषनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी अत्रपूर्वार्धं कदर्थप्राणिनि उक्तमासमत्ययोग्यस्थाने नपुनः कवेरुक्तार्थमित्यस्थानसमासता

न वक्तृतिक्रतलत्वान्तर्भावः समासस्यावर्णनोपपत्तात् नापिपतत्प्रकर्षता प्रथम हेतुस्य प्रकर्षस्याथे

त्योगाहितत्वेवा चनैवपरीत्य किंच नेतुमयद्योवितस्सेवप्रकर्षस्याभावेनतत्सम्भवः अत्रैतेकतरैवैव

समासोचित्यमित्यदूषकतावीजं सहृदयैवमाख्येसंकीर्णवाक्यान्तरपदेनमिश्रयथा किमिति नपश्य

सि कोपं पादगते वदत्युपंगृहाणमम् ननुमेव हृदयनाथे कण्ठे मनमस्तमोत्पम् अत्रपादग

ते हृदयनाथे किमिति नपश्यसि इमं कण्ठे गृहाण कोपं मे वेति वाक्यद्वयेन्योन्यावाक्यस्यपदमादा

याभिन्नं प्रतीयते इदमेव वकृदुष्टबीजं वनीतिविलम्भो वाप्रवाकोल्लेखवमेपितित्ततोभेदः गर्भित

तालंभे अतः स्थितवावयान्तरवाक्यमित्यर्थः नत्ववाक्यकुविन्त्यभावनपद्यपकंकुविन्नवाको

कवाक्यान्तर्यापकीभूतं तत्राद्यं यथा परापकारनिरतैर्दुर्जनैस्सह संगतिः वदामि भवतस्तत्त्वं नवि
धेया कदाचन अत्र वदामि भवतस्तत्त्वमिति वाक्यान्तरं प्रथमवाक्यस्यांतः द्वितीयं यथा लग्नं रागावृ
ताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्यारिकण्ठे मातंगानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतंती तत्सक्तो
यं न किंचिद्गणयति विदितं तेस्तु तेनास्मि दत्ता भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यंबुधिं यस्य
कीर्तिः अत्र तत्सक्तोयं न किंचिद्गणयति तेन भृत्येभ्यो दत्तास्मीति वाक्ये एकवाक्यमध्ये विदि
तं तेस्त्विति वाक्यान्तरं प्रविष्टं प्रस्तुतलक्ष्मीसक्तेनोपसर्पतेति विरुद्धमतिकारिता यथा हृदंतं प्रतीति
विष्कंदोच्चडाहिवीजे अनेनात्र वृत्तीति विशिष्यते तत्र नायं दोषः प्रसिद्धो हतं मंजीरादिषु र
णितप्रायं पक्षिषु कूजितप्रभृति स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् इति प्रसि
द्धिमतिक्रान्तं यथा महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तकप्रचंडघनगर्जितप्रतिरवानुकारी
मुहुः रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकंदरः कुतोद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः रवो मण्डूका
दिशब्दे कविप्रसिद्धोनर्थः विशेषे सिंहनादेन वा वाचकसंकरः तत्स्यैनेव चरमेणामवयवप्राप्ति
मतेन वक्तैवं वक्तृविप्रयोगनियमात् अत एवायं वाक्यदोषः विशेषसंनिधानेनाविशेषपरत्वादि

का॰प्र॰
९॰

ति भग्नप्रक्रमं भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यो विशेषयत्र तत्तत् तस्मादेकया धावाच्यं वाच्येतं तत्र प्रकृतेः
प्रकृतमभंगो यथा नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हंत निशापि याता कुलांगनानां हि
दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समस्ति अत्रास्तंगतेन गमेः प्रकृतेः प्रस्तावे यातेति यातेः प्रयोगे
प्रकृतिभंगः भिन्नाभ्यामपशब्दाभ्यामभिन्नवद्भवतीति कुलांगनानां स्वामिसहगमावश्यप्रतीति
र्न भवतीति तस्माद्गतानिशापीति युक्तः पाठः ननु नैकं पदं द्विःप्रयोज्यं प्रायेणेति वामनसूत्रं अ
त्रापि कथितपदं दुष्टमनुपपदमेवोक्तं तथा च पुनर्गमेः प्रयोगे पिदुष्ट एव स्यादिति चेन्न उद्दे
श्यप्रतिदेश्यातिरिक्तं हि एकपदं द्विःप्रयोगनिषेधविषयः तादृशे तु विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य
सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः यथा उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च संपत्तौ च विपत्तौ
च महतामेकरूपता उदेति सविता ताम्र इति पद्ये रक्त एवास्तमेति चेति यदि क्रियेत तदा प
दांतरप्रतिपाद्यमानः स एवार्थो भिन्न इव प्रतीयमानः प्रतीतिमवधीत् प्रत्ययस्य यथा यशोऽधिग
न्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवांक
मुपैति सिद्धिः अत्र त्वमनः क्रमेण समभिधानमेकरूपप्रक्रान्तप्रतीतिं स्थगयति सुखमीहितुं वेति

युक्तः पाठः सर्वनाम्नोयथानेहिमालयसामंप्रभुतः श्वेतवश्मालिनम् सिंहवास्मैतिवैयार्थ्यंनाहि
स्पष्टाः स्वमस्यः अत्रास्मैइतिइदमाप्रक्रमानहिस्पष्टा इत्यत्राप्यनेनविस्पष्टाइतिवाच्यं नचानेदं
दमोर्थ्याभेदइदमाप्रक्रनप्रथैकयोरामर्षकत्वात्तदप्रत्यक्षपरामर्शकत्वात् अन्यथानयोपर्या
यतापत्तेः पर्यायस्यप्रथा महीभृतः प्रभवतोपिहिमालयस्मिन्नपदेत्रपत्येननगमनाद्भिम् अनंतप्र
भवस्यमयोहिवृतेनाद्विरेफमालासविशेषमेत्ता अत्रापत्येप्रबहुशप्रसन्तापितास्मिन्नपत्येस्तेहति
प्रायविवक्षणादपत्यशोयेविवक्षणादपत्यशोहे प्रयुक्तेप्यप्रभवशोहप्रयोगानन्वयाय क्रमभंगः
केचित्तु प्रभवस्तनायांस्तेहेयुक्तः तस्यतत्स्यापिप्रभवेतत्स्यासीमत्याविवक्षणात्राप्रयोदपाप्रतीति
रितिसमादधिरे तदयुक्तम् अनंतप्रभवस्यमधोहि इतइति इष्टान्तवैषम्यप्रसंगात् तत्रवसमा
न्यविशेषाभावेनोपावनाद्दृष्टांति केनचैवाविन्यात् तस्मादपत्यवतोपीतियुक्तः पाठान्तवाप्रा
पिबहुमालाभात् दृष्टांतवैषम्यं अपत्यान्यस्वसंतीति बहुर्थैमतपोपाविधानात् एतेनसाधुरेव
प्रभवतइतिपाठेइत्यतः केचिदित्यनेनसांप्रदायिकाइत्यर्थे केनहितिहृतोत्रान्नमतिरेवतिवं डी
वासमतमनादेयं अथापत्यप्रभवशब्दयोः कथंपर्यायता तत्रकेचिदपत्यपदस्यापिप्रभवशब्दः अ

का॰प्र॰

प्र॰

न्यथाप्रतीत्यवस्रीप्रत्ययस्यकृत्वानवयद्दत्वाड्डः तदुक्तं तथासत्यदोषस्यैवाप्रसंगात् अप्रत्यायक
त्वाविशेषात् तस्मात्पर्यायत्वमेकार्थप्रत्यायकत्वमेवनतु कथंकारप्रतीतिजनकत्वमपीति
अनयैवलघुतासपक्रमस्यागरीयान् नित्यउक्तामपिपर्यायप्रक्रमभंग उच्यते यथा विपदोभिभवंत्य
विक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः नियतालघुतानिरायते रगरीयानपदं नृपश्रियः अत्रैववावि
पदापदोरुपसर्गप्रक्रमभंगोपिद्रष्टव्यः उदाभिभवः उत्कृतेनिरायतिंलघुतांभजतेनिरायः
तिर्लघुतामागपदंनृपश्रियामितियुक्तोयदिनछंदोभंगः काचित्कीर्णारजोभिर्दिवमनुवि
दधौमंदवक्त्रेंदुलक्ष्मीरश्रीकाः काश्चिदंतर्दिशइवदधिरेदाहमुद्भ्रांतसत्वाः भ्रेमुर्वात्याइवान्याः
प्रतिपदमपराभूमिवत्कंपमानाः प्रस्थानेपार्थिवानामशिवमितिपुरोभाविनार्यः शशंसुः अ
त्रकाचिदितिनप्रक्रमस्यकाश्चिदितिवचनप्रक्रमभंगः तस्मात्काश्चित्कीर्णारजोभिर्दिवमनु
विदधुर्मंदवक्त्रेंदुशोभानिःश्रीकाः इतिपठनीयम् प्रत्ययशानचोरंगीभूतक्रियांतराभिधा-
यकत्वानियमात् नचात्रक्रियांतरंप्रधानमस्ति आख्यातप्रक्रमभंगप्रसंगाच्च गाहंतांम
हिषानिपानसलिलंशृंगैर्मुहुस्ताडितं छायाबद्धकदंबकंमृगकुलंरोमंथमभ्यसतु

विम्रवैः क्रियतां वा गृहपतिभिरन्नलाद्वातिपलले विम्रान्निलभतामिदं वा श्राद्धयिलम्पा बथ
मस्मदुक्तः अत्र गृह्णातामिति कर्तृकारकेवाचकतिर्यः प्रक्रमेक्रियतामिति कर्मकारकवाच
कस्यविहलारचयनत्नकरवगाउत्पद्रुहम् अकिलिततपस्लिनोवीर्येप्राथिक्रियप्राग्नेथावावि
नयमदायानेरोषादोषावभिधावति अभिनवाविद्यादर्पणमायवकर्मणेस्गुर्वत्रिमभमान्याः
णेपादेपसंग्रहणायच अत्रतेजोवीर्यरोषाक्रमेणापक्रमातद्भेभावाविनयोः पादेपसंग्रहण
वग्रहणयोः पौर्वापर्यंयोज्य यथासंख्यामनुदेशः समानामित्यन्यायादित्यतदन्याकरणेप्रक्र
मभंगः एवमप्युद्दे अत्रसर्वत्रकारूपप्रहृतायाः प्रतीतेः स्पष्टतमपगतोवाहृषकताबीजम् य
दुक्तोप्रक्रमस्यानन्यानेनप्रतीतोप्रस्खलद्गतो ह्लादःस्मृत्वेनास्वादोयत्रह्लानेनमस्कनेदोषः
प्रक्रमभंगाख्यः शङ्का नोचित्यमश्रस इति अनएवातिन्यदोषोयं अक्रमम् अविद्यमानःक्रमोय
त्रतत् यत्पदानन्तरंयत्पदोपादानमुचितं ततोन्यत्रतत्पदोपादानंयत्रेत्यर्थः यथा हृदयंगत
संप्रीतिणावनीयतांसमागमप्रार्थनयाकपालिनः कालावमाकांतिमतीकलावतस्तमस्य
लोकस्यवनेत्रकौमुदी अत्रलोकस्यचेति चकारस्तत्पदोपादानानन्तरंयुक्तः तेन हृसेवशोच्यता॥

का० प्र०
प्रः

यातमप्युपस्थापनीयत्वात् लोकपदार्थसमन्वयाभावात् यथा पदस्य पदादस्यकोभेदः
तत्रप्रतीत्यंतरमत्रैमेवप्रतीतिः किंतु विलंबिनेतिकाचित् नत्र ऊढिलाताम्रक्चविरितिदाहृते
पदस्य पदेप्रतीत्यंतराभावा वयेत्तभ्रमः अव्यवधानेनत्वयत्राभिमतप्रतीतिजननसामर्थ्यंतत्तदे
नस्य विषयः पुनर्वित्यसवादीनांवाव्यवहितपदार्थैर्वसमन्वयादित्यानवाता यदुक्तंमहिल
भंगेन अतएवाविवहितेव्यवधानेसंकुनिशादिभिः संबंधोंनेहिस्वांशशाक्रिमपदस्फुरत्वंनत्वेत्रानि न
च नत्तेभोऽभ्युर्विहितस्यैव तथात्मेनः स्वजेनकात्त्विहिजहावित्यादिकमप्यक्रमभेदः स्यादेवा
वं नाखुलनखलवाणः सन्निपातिनाग्रुमभित्रिन्पादेव्यवधानेपिप्रतीतिविरोधाभावात् नवाय
वादिपदेष्वदोषः किंतथमादिपदेष्वपियथा प्राक्तिनिविष्णुजेयं तवभुजयुगलेनाथदोषाक
रश्रीवक्रेपार्श्वेतथैषाप्रतिवसतिमहाकूटनीखड्गयष्टिः आतेयंसर्वगानेविलसतिपुरतः किं
मयाकृष्टयानेशोभाप्रेप्सयेयंत्रकोयाप्सकोशीकरमितयायस्यकीर्त्या प्रयातम् अत्रश्रर्थप्राव्येवेति
वाव्यम् इर्थशाहस्याव्यवहितपरामर्शकत्वात् मादत्रयस्यैवपरामर्शनीयत्वात् एवंलक्ष्मगाण
तांगपन्यादावपि इतिश्रीनियोगादितिवाच्यम् श्रेपरापितत्वल्पत्वात् इष्टवान्नाबीजोवोद्देश्यप्रती

तिविरह इति नित्योयं असमस्तपरार्थे असमस्तः परार्थो द्वितीयार्थो यस्य तत् असमस्तश्च ज्ञेयौ शृंगारवीभत्सौ
तथा वीरभयानकौ रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः इत्यादौ यथोक्तादिशा प्रकृतरसवि
रुद्धरसव्यंजकत्वं यथा राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी गंधवद्रुधिरचंदनोक्षिता
जीवितेशवसतिं जगाम सा अत्र प्रकृतस्य वीभत्सस्य विरोधी शृंगारस्तस्य व्यंजको द्वितीयोर्थः ताह
ग्राम्योपस्थित्या रसापकर्षकत्वात् दोषत्वमतो नित्यदोषोयं यस्य वचनपदमात्रे संभव इति वाक्य एवायं
दोषः नीरसे स्वात्मलाभस्यैवाभावात् अर्थदोषलक्षणान्याह अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदु
ष्क्रमग्राम्याः ५५ संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशे
ष परिवृत्ताः ५६ साकांक्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वी
कृतोऽश्लीलः ५७ पददोषलक्षणानां तत्रस्थत्वमिति पदलिंगविपरिणामेन संबध्यते तत्रापुष्टः पुष्ट
दभिन्नः पुष्टेऽविवक्षितार्थे वाच्ये प्रयोजकानुपादानत्वं नाह विरहस्तु द्विधा अप्रयोजकत्वात्प्रयोजना
कत्वेप्यनुपलभ्यमानात्तु यथेमं व्यर्थमाह गतार्थं यथा च स्यात् अप्रयोजनमित्यनेन भोजराजेन व्यर्थ
माह अनेनैव प्रकारेणाकारोपि अत्रातिवितताद्योनुपादानेपि प्रतीयमानत्वं ज्ञानवायं नत्वेवाह

का·प्र·

13

नन्वप्रयोजकमेवेति उदाहरणं अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानंदः मरुदुल्ल
सितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति अत्रातिविततेति निरवलंबे व्योम्नि अविश्राममगमनादितरा
प्रकाशकमलप्रकाशनाद्रवेरुत्कर्षोऽविवक्षितः तत्रातिविततं गगनस्यार्थादेवावगम्यते अत्रैरिवी
सा सरणिं मरुदुल्लसितसौरभत्वं चाप्रयोजकमेवेत्यपुष्टार्थत्वेनेष्टो अपुष्टार्थमिदं परं त्वत्रातिवि
ततेति पुनरुक्तः गगनपदादेव तदुपस्थितेः मरुदुल्लसितसौरभेति विरुद्धं विश्रामत्वे सौरभाभा
वेन तत्र हि मा हिमसमये णाप्रकाशनादिति नायमर्थोऽस्तीति वेत्र अगगनपदं नाविततत्वेनाक्रम अर्थे
लभ्यते च न पुनरुक्ताय यदुक्तं भोजराजेन कांक्षातिशयमाद्दावाकालडुस्पर्णां सामान्यवाङ्गणेन मेघो
न रुन्नायेति परं त्वपुष्टत्वमेव नापि विरुद्धं सौरभाभ्युपलक्षणत्वात् यद्वा विवृद्धेनत्पुरस्कारणाप्र
वभावाभिधानात् अथाधिकपदस्य को भेदः अप्रयोजके प्रयोजनाभाव इतीतोऽपि भेदो न संभवति
अत्र केचित् तत्र पदान्वयसमकाले उपस्थितिभास इह तु तदनंतरमिति विशेष इति तत्रापि स
मीचीनं तथा नियमे प्रमाणाभावात् एतावतानावविशेषेण न शब्ददोषत्वमेकस्यापरस्यार्थदोषत्वमि
ति विभागानुपपत्तेश्च विरुद्धमतिकृन्मतपरार्थदोषे नयप्रत्ययोत्तरमेवदुपस्थितिभासानवयंत्वपर्था

मः यत्रविवक्षितएवार्थोन्यथाभिधीयते इत्ययंदोषः अनन्तरमदोषमिवगुणहृद्दोषश्चेति विवे
कः तथाचयत्राविवक्षितोप्यर्थः कथंचिदविततयाभिधीयते तत्राधिकपदत्वंतत्पदेनाविनापितद्वि
वाहात् यत्रतुसोर्थोविवक्षितएवपरंतत्प्रयोजकत्वान्यलभ्यत्वाभ्यांतगुणहृन्नोपात्तम हत्त्वात्तुशेषं
स्फाटिकाहृत्तीत्यत्रतनाहृतपदार्थेतत्पनात्वेनाविवक्षितः तत्तत्क्वापितव्यतिरेकात्प्रवोर्थेनथवोपक्रा
मात् किंतुस्फुरदोन्नरोधादिनाह्रयमधिकथंविदवितत्वेनोपात्तमित्यधिकपदत्वमितिविततेत्यादौच
श्रीतिवितत्वादिकंवज्रविवक्षितमेवपरंतद्येलभ्यत्वादिना नोपादानाहमित्युदुष्टमव्याघ्रंच श्चेवंस्पष्ट
हृदोषत्वमनन्तरस्यवार्थदोषत्वमिति इष्टकनाद्वीजंवाच्यमाक्षेपनयते नभ्रान्तैवेमत्यमतएवयमकादौ
दोषता तत्रालंकारारंभेनाक्षेपत्वयनात् कर्णावतंसादिपदेवविशेषणोचितकत्वयानष्टपादानेनाक्षेप
त्वायकमित्युद्दिष्टत्वमित्यएवाविशेषणदानार्थविशेष्यप्रयोगेदृष्टाभावः कष्टः प्रतीतिक्लेशवान् इत्यर्थ
हश्यपर्थः यथा सदामध्येयासामियममृतनिष्यंदसरसासरस्वत्युद्दामावहतिबहुमार्गांपरिमलम्
प्रसादंताएताघनपरिचिताःकंनमहतांमहाकाव्यव्योम्निस्फुरितेनमधुरायांतुरुचयः अत्रयाः
संकविरत्नीनीमध्येसकुमारविचित्रमध्यात्मकमार्गत्रयवतीभारतीचमत्कारंवहत्यनागंभीरा

काव्येचनपरिचिताः कथमिवनवकाव्यवत्प्रसन्नाभवंतुयथायासामादित्यप्रभालोमध्येविपर
का॰प्र॰ थगानदीसेवंयंबहतितामेवपरिचिताः कथंप्रसन्नाभवंतीत्यर्थोविवक्षितः सत्वशब्दान्तरेण
प्र॰ प्रिज्ञेशनैवप्रतीयतेऽन्यर्थपवायंदुष्टः क्लिष्टत्वादिकेनशब्ददोषोघटनोनन्तरेणार्थस्यसत्वे
१५ नैवप्रतीतेः सम्यक्प्रतीतिविरहस्वरूपकतावीजं अतोनित्योयं दोषः आहतः तत्कर्षोवा
प्रकर्षोवाप्रागिस्थितेनगण्यते तस्यैवायमनवदनाद्वे व्याहतोर्थमदाभवेदित्युपलालितोविरुद्धत्व
वान् यथाजगतिजयिनस्तेतेभावानवेंदुकलादयः प्रकृतिमधुराःसंत्येवान्येमनोमदयंति
ये ममतुयदियंयाता लोकेविलोचनचंद्रिकानयनविषयजन्मन्येकः सएवमहोदयः अत्रप्र
थितैर्साधारणचंद्रिकाचंद्रकलाः स्वप्रत्यासारत्रयाप्रतिपादिताः तेनोचोत्तराथचंद्रिकात्मसत्कर्षो
याज्यते इतिव्याघातोदूषकतावीजं एवंव्याघातार्थाप्रतीतिरयंनित्यदोषः पुनरुक्तः शब्देनप्रति
पन्नेस्मतिपुनस्तेनैवप्रतिपादितः अर्थेनप्रतिपन्नस्यप्रतिपादनेपुष्टत्वम् यत्तुप्रयोजनंवि
नेतिविशेषणमितितदयुक्तं एवंसत्यस्यानित्यदोषत्वंनस्यात् प्रयोजनस्यैवपुनरुक्तत्वस्येवा
भावप्रसंगात् सवायंद्विधा पदार्थवाक्यार्थभेदात् तयोराद्यंयथा अरेरेअर्जुनार्जुन हातम

त्वमत्र हर्षेवायेरिंदंगरूपान्तकं मनुजमपश्यमिति मर्यादैभवद्भिरुदाहृतैः नरकरिपुणा सार्वैते
षामभीमकिरीटिनामयमहमस्मिंगेदामांसैः करोमि दिक्षु बलिम् अत्राजेनाजेनेति संबोध्यायैभव
द्भिरित्यनेनपरामृश्यन्ते तेषामित्यनेनपरामर्शात् अर्जुनस्यापि प्राग्नःसंबीमकिरीटिनामिति किरी
टिपदार्थः पुनरुक्तः नवप्राधान्यप्रतिपत्तये पुनरुपादानमित्यदोषता संबोधनत्वेनैव तद्गोभात् वा
कार्यस्यपुनरुक्ता नयथा अत्रजालावलीव्यप्रतिबलजलधरंतरैवायमाणेमेनानाथस्यिते
स्मिन्ममपिनरिपुवीरसर्वेधन्वीभ्रणाणाम् कणालंसंभ्रमेणाव्रजकृपसमरेसंवहादिजर्षकांतानते
वापहितो येवहातिरणपुरंकोभयस्यावकाशः अत्रालंसंभ्रमेणाकभयस्यावकाशइत्यभिप्रायो
नववक्तारौद्रस्माविहितसमाधानमाशंकनीयं वीरस्यायुक्तकारित्ववर्णनात् हर्षकताबीजव
निष्प्रयोजनाभिधानेनपुष्टत्वैमत्वम् अतएवप्रयोजनमत्रेनादोषत्वादनित्योयंदोषः केचित्तु
ग्रामस्यापिवचनेपुनरुक्तता तदुदाहरणमश्वत्थामेति अत्रायजकाभिधानमात्रस्थलेतन्नदृष्टार्थं
इत्याहुः इत्थमोहस्यक्रमः इष्टंनवकसमलोकशास्त्रविरुद्धत्वं तत्राद्यंयथा भूपालवन्तीनिर्दत्त
प्रदानप्राथितोत्सव विप्राणयन्तरंगमेमातंगवामदालमम अत्रन्तरंगभार्यर्थेप्रतिमातंगेदाहि

का॰ प्र॰
प्र॰
15

त्वंगवेत्ति लौकिकक्रमः। गुरुदानाणोर्ज्ञौलब्धदानौचित्यात् वत्साभ्युग्रयाग्रास्यितएवक्रमोविवाहि
तत्त्वार्थदोषएवायं द्वितीयेषु कावारिर्थणाक्वनवंगामलोमज्ञिर्यजणाजेमिजत्र णाक्वंतितिहिवारे
जोऽयमित्र्यंप्राक्षिदोवालिदो हषकतावीजंविशेषेनप्रतीतिः सहृदयोहिगोवेत्तिनित्यएवायं ग्राम्या
ग्रामोसंभवः अविदग्धोक्तिप्रतिपादितोविभ्रमादिषु यदुक्तं सभ्राम्यायोविभ्रमादिः पामरैर्यत्रक
थ्यते वैदग्ध्यवाङ्मिसबलोद्दिमेववनितादिषुइतियथा स्वपितियावदयंनिकटेजनः स्वपिमि
तावदहं किमपैतिते तदपिसाम्प्रतमाहरकूर्परं स्फारितमुरुमदानयजाविततम् अत्रनिकटेतावद
हं स्वपिमीतिविदग्धस्फुटविभ्रमोक्तिः एवमन्यत् हषकतावाश्लीलवत् किंचैताहशोक्तिकाठिलत
विभावादिरूपोर्थोनरसायपर्याप्यतेभृष्टमिवबीजमंकुरायेति संदिग्धः संदेहविषयस्तत्प्रयोज
कत्वपवानितिवाचात् यथामत्स्यमुक्तायेत्यादिग्रंथप्रथरानितस्यानोवामेवामंतंकञ्जनयाप्रति
पिमिदयिषितं द्वितीयेनसंदेहत्वप्रकाराणामभावात् यत्रवक्तृविशेषसंदेहइतिव्याख्यानं सव
मान्यानां ज्ञातंज्ञानतयाविलक्षितं वक्तुः पदवाक्यार्थताभावेननतत्संदेहस्यार्थदोषत्वाभावात् अत
एवहतिहतावक्तृविशेषनिश्चयः संदेहाभावाप्रयोजकत्वेनोक्तः ततिश्चयेपक्वतरतस्वानितव

स्यैसेवत्वानिर्णयेनास्मेदेहात् वंध्यामित्यो दोहितीयामस्यंततन्मापदएवस्मेदेहत्वनुपदानामस्ते
दिग्यत्वमेतेव्वस्त्विति पदस्मेदिग्भुवाद्वेदः हृषकत्ताबीजेचोहेश्यानिष्ठाविरहः यत्रत्वरत्स्मेदेहएवोहे
श्यस्त्वत्राद्येषत्वमेवेति निर्हेतुः निष्क्रांतोहेतुर्यस्मात् यथागृहीतेयेनाग्नीः परिभवभयाद्वाचितमपि
प्रभावाद्यस्यामीतत्वेलत्वकाश्चिन्नविषयः परित्यक्तेनेनत्वमांसस्वतप्रोकानत्वभयाद्विमीत्यस्याश्च
नामहमपियतःस्वाल्लिभवते अत्रखण्डन्यागेहनैपात्रः नव्हेतुविनाप्रतीतिः पर्यवमानेन
वा आयेदोषाभावः अत्येमाकारइतिअत्रकाश्चित नपातस्यपरेणाननयेमाकावतं अनुपादेने
निर्हेतुत्वमितिविशेषइतित्र साकान्वोदाहरणेतपदितुमित्याकांक्षतीत्यनेनेत्रषान साकांक्ष
तायाएव हेतोप्रदर्शनात् तस्मादेकत्रद्विवत्रसंबकाततयाहयोर्भेदइत्येवन्पायः यद्दवाप्रती
तिमात्रे तत्रनविरुद्धाप्रतीतिः स्त्रीरत्नएवामणेप्रतेरितिविशेषः दुष्टिबीजचोदेशप्रतीतिविरह
अतएवप्रसिद्धान्तमाणनेपिनदोषः प्रसिद्धवर्देलोकस्यककेपायात्राथेनप्रसिद्धिः यथाउदेते
केनोनेकययकमलानंकवदनेयदेतास्मिन्हस्तः कटकाणीतियत्नेवल्लयियम उदेतह्रःसाथ
क्रमणापरमास्वंस्स्तिभवानव पीत्पावक्रकरोकमलस्लेविनिहितम् अत्रकामस्यवक्रंलो

का॰प्र॰ केकविमार्गेवानप्रसिद्धमितिप्रसिद्धिविरुद्धः यत्रलोकस्यकवेश्चप्रसिद्धेरुल्लंघनम् तथाचलोक
प्र॰ विरुद्धेपिकवीनांयत्रसमयस्तत्रनदोषः यथा सुसितवसनालंकारायांकदाचनकौमुदीमहि
५ 16 सिसुदृशिस्वैरंयान्त्यांगतोस्तमभूद्विधुः तदनुभवतःकीर्तिःकेनाप्यगीयतयेनसाप्रियगृहम
गान्मुक्ताशंकक्वनासिशुभप्रदः अत्रकीर्तेर्हेतुत्वेनज्योत्स्नावत्प्रकाशतालोकेविरुद्धेत्रापिकवि
समयसिद्धत्वन्नदोषः एवमकीर्त्यादेर्मालिन्यादिद्रष्टव्यम् यत्तुनपारिपार्श्वमरामितिपद्येकविस
मयसिद्धोदाहरणंतदयुक्तम् वरुणस्यामेनापाशोवांकुशोरङ्गमस्य कवीनामपिसम्मतेः पृथ्व्या
ङ्गम एवतेषांसमयात् दूषकताबीजविरोधादत्र प्रतीतिरतितत्पादादिनातत्सत्त्वेतावद्दो
षः विद्याविरोधवात् सचायंशास्त्रभेदाद्बहुधातत्रधर्मशास्त्रविरुद्धोयथा सदास्नानानिषी
विद्धांसकलंकामसेवुरः नानाविधानिशास्त्राण्यव्याचष्टचपुराणानिच अहोपरागविनाशोत्रो
स्त्रानंधर्मशास्त्रेणप्रतिषिद्धमितितद्विरुद्धोयमर्थः अर्थशास्त्रविरुद्धोयथाअनन्यसहायस्य
बलेवाङ्गोस्समीव्ययतेषांडुन्यनक्षत्रासत्त्वमानिष्प्रयोजनो अत्रमहाबलस्यापिसंख्यादि
बहुगणानुसरणमर्थशास्त्रेणविहितमितिविरोधः कामशास्त्रविरुद्धोयथाविधायदूरेकेयुर

मतंगगणामंगना उभावकांतेनहृताकरसेलालवमालिकाम् अत्रकेचित्पदनत्वेतेकामशास्त्रे
विरुद्धम् बाह्यमैलावविशेषेतस्यविधानादर्शनः। प्रोषेष्वप्रतिषेधात् योगशास्त्रविरुद्धंयथा
अष्टांगयोगपरिशीलनकौशलेननडः सायिसिद्धिमविंधविदर्थहिहरे आसादयत्रभिमतामथ
नाविवेकख्यातिमसाधिदनमौलिमणिंविमत्रः अत्रमालिसमीपस्यमसंप्रज्ञातयोगमनपे
दैवमेदो योगशास्त्रविरुद्धः विवेकख्यातिः प्रकृतिपुरुषयोर्भिन्नत्वतानेरूपा ततो वितर्कवि
चारानंदास्मितारूपः संप्रज्ञातयोगः पश्चात्पुरुषमात्रावलंबनस्वरूपोऽसंप्रज्ञातयोगः ततोमुक्तिः
न तु विवेकख्यातिमात्रेणैवेति योगशास्त्रं एवं नगरादेशास्त्रविरोधोऽप्यूहनीयः अभिमतप्राप्ती
ति विरहोहर्षवतावीजं अनवीकृतः भगवतेरणायत्रववंतत्रप्रतिपादितः एकमंगीतिदिष्टेनेका
र्थेत्रुत्पर्थः यथा ग्रामाः स्त्रियः सकलकामदुगात्ततः किंदत्तंपदंशिरसिविहितंततः किम् सं
तर्पिताः प्रणयिनोविभवैस्ततः किंकल्पंस्थितंतनुभृतांतनुभिस्ततः किम् अत्रसर्वेषुषष्ठेषुत
तः किमित्येकैवभंगीः अथैषकथितपदएवांतर्भवतीतिचेत्र पर्यायांतरप्रयोगभंगेरेकरूपतायां
मसोकथितं अथनवीकृतोकीदृगितिवेदीहगीत्याह यदिदहस्तनलोत्रकिमेंदुतंयेदिवेगोरा

का॰प्र॰ वमहिम्बुकिंननः लवणामंबुसंदैवहोदये प्रकाशितेवमननामविषादिना अत्रहिमननामविषादिना
प्र॰ स्वामाशौकीमिलाश्रुयो यथानलादिदीहकमादीतिविवक्षितं नत्ववततः किमित्यादिनाकिमङ्गनमि
त्यादिनकृते पिहपेषणादिन्यायेननयाह येणाशाकिप्रकाशेनेन गवामस्यदयोहिजनकत्वेह षकनावी।
17 जमितितिनित्यायंमनियमादिभिश्चत्वर्मिः परिहृत्यपदानयात्मनियमपरिहृतादिवक्तत्वयलभ्यते प
रिहृतिस्मानियमानियमयोविशेषाविशेषयोश्चाविशेषस्मामान्यम् नत्रमनियमपरिहृतः मनियम
तेनवक्रमविनानियमवेनाक्तः नवन्यनपदेनानभिहितवाच्येनवानुप्रवेशः नाहशेर्थेवंवालेनया
ववकाशात् अविवक्षितत्वेनतस्माराम् अतएवायमर्थदोषः विवक्षितमात्रस्यपदेनतेनाम्युपाहि
तोतस्यनादवस्थ्यात् एवमितवेण्वप्रत्ययमवनर्थेनेनविषयुणांसमाथनमितितत्रान्यनपदादिगुवि
गुविद्यानांमंकरग्रमंगात् वंडीदमस्थशाहोपूरणांनंतवेमवयस्यप्रतिभासः मशाहदोषः यस्य
नर्थप्रत्ययानंतवंसार्थदोषः अतएवानभिहितवाच्याद्धिदितत्यपाह नत्त्वायुक्तंगूढ्स्यानेपुत्र
भिवाताङ्कदार्थविभागस्मामंगतात् उदा यत्रान्नलिविनार्थेमवनिर्विनिमाणामेनहेयरूपकर्षत्र
तिकल्पनमपिन्यक्कारकादिः परा यातः प्राणमत्तामनारयगनीहलव्ययन्तपदनस्याभासमणी

हृतापमस्मरणे रसमन्त्रे वीचितम् अत्रान्यापदेशस्य भासमाप्तेर्णामणी कृते रसस्वात्त्विवाच्यम् गुणे
नरव्यावर्त्तनेन निंदातिशयप्रतीतेः अनियमेन तु नानिंदनीयानां गुणानां रव्यापकं दप्रत्ययः तस्मा
स्कायामात्रस्मणी हृतापमस्मस्मनेत्रस्यापमेते वीचितपठनीयम् अनुत्पत्तु नयनेनेवेमप्याताय
कत्वमेवडुहिबीजमितिनित्यदोषीयं अनियमपरिवृत्तोयथा वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा
शोणएवाधरस्तेबाहुः काकुस्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्तेसमुद्रः वाहिन्यापार्श्वमेताः कथ
मपिभवतोनैवमुंचत्यभीक्ष्णं स्वच्छेऽन्तर्मानसेस्मिन्कथमवनिपतेस्तेंऽबुपानाभिलाषः अत्रशोणएव
ति नियमो न वाच्यः वैवर्ण्यात् प्रस्तुतान्यजलाशयानात्मकत्वप्रतीतोपिपासाशोणवित्यातिशया
प्रतीतेः अधिकपदमोदोहृषकताबीजंवपुर्वेत विशेषपरिवृत्तोयथा श्यामांश्यामलिमानमा
नयतभोःसांद्रैर्मषीकूर्चकैर्मंत्रंतंत्रमथप्रयुज्यहरतश्वेतोत्पलानांश्रियं चंद्रंचूर्णयतक्षणाच्च
कणशःकृत्वाशिलापट्टकेयेनद्रष्टुमहंक्षमेदशदिशस्तद्वक्त्रमुद्रांकिताः अत्रश्यामांश्यामिमितिर्वि
विशेषोवाच्यः अपरविशेषस्यस्वतएवश्यामत्वात्तत्राकोलाविरहात् इदमेवहृषकताबीजं अ
नत्रविरोधादिकमपि इष्टिबीजं द्रष्टव्यं विशेषनियामकप्रकरणादि सत्वेतद्दोषत्वमसामान्य

का·प्र·
१·
18

परिच्छेनो यथा कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारे रत्नान्यमूनि मकरालय मावमंस्थाः किं कौस्तु
भेन भवितो विहितो न नाम याञ्चाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽत्र कौस्तुभेनेति विशेषणो रत्नव
वनेनो वित्तं कौस्तुभमात्रं तस्योपकारकत्वेनान्यावमाननिषेधायोपात्तम् एकेन किं न भवतो विहि
तो न नामेति पाठे तु विभेदानवगमात् विवक्षितनिर्वाहः अत्र विवक्षितानिर्वाहादिकं च रूपक
ता बीजमिति नित्य एवायं साकांक्षः महाकांक्षनयावर्तते तु तत्पदार्थान्वयाव विशेषणसाकां
क्ष इत्यर्थः निर्हेतुभेदस्तु तद्द्रूपं दाणरथ्यविरुद्धवर्तितो युक्तस्तया कन्यया नन्वर्थैव परस्य
स्मानयशसो विसंमनं वात्मनः स्त्रीरत्नं व जगत्पति देशमुखो देवः कथं मृष्यते अत्र स्त्रीरत्न
मित्यस्यार्थे न पतित्यक्तामित्यस्यार्थे साकांक्षेति अन्यथा कथं मृष्यत इत्यनेनामर्षार्थकेनान्व
याप्रसंगः न हि स्त्रीरत्न एवामर्शः किं तु तत्रापेक्षायाम् न च परस्येत्यदं नयोत्तिवाक्यं तस्पग
नितान्वयभावेन नो निराकांक्षत्वात् न वानुषंगः असंबन्धव्यवायेन हि वैषम्यानानुषज्यत इत्यु
पगमात् न वा भवन्मतयोगसंगतः वक्तुः विवक्षितयोगस्याज्ञासनात् परं तु विवक्षित एवार्थः
साकांक्षतया दुष्टः अत्र एव नन्तु न पदत्वेन भावः रूपकता बीजं चाभिधानापर्यवमानम्

अतोनित्यमेवायं काश्चित्तस्यैवरत्नसमहेष्यतेऽत्यनेनवाक्यमाकाङ्क्षं तदार्थान्वयस्य प
वस्येत्यन्तर्भावमेवं भवतितत्त्वजनितान्वयबोधेन निराकाङ्क्षमिति दूषणार्थः अन्वय
प्रयोगकारूपवत्त्वेनोपस्थितत्वे सत्यपर्यवसितार्थो हृयन्तंवलक्षणमनोभवत्यन्तयोगा
द्भेदः तत्रान्वयप्रयोजकरूपेणानुपस्थितेः समासगुणीभूतविशेषणस्यापर्यवसानमि
हत्वविशिष्टस्येतिततोभेदइत्याह नहीतिविरोधादितियस्तु अपदयुक्तः अपदेस्थानेयु
क्तः यत्रतद्योगेप्रकृतविरुद्धप्रतीतिः उदाहः आत्ताप्राकृतिस्वामाणिप्रणविनीशास्त्रा
णिवत्सभवंभजतिभूतमेनोपिनाकिनिपदंलेकेतिदिव्याप्तरी तत्पतिद्रविहिणान्वयेव
तदेह नेहमवलोलभ्यतेस्यात्स्वदेशनरावणः कुतनप्रनःसर्वत्रसर्वेगुणाः अत्रजग
दाक्रन्दनदानारावणस्यत्याज्यतेविवाक्षितंतथाचस्यात्स्वदेशनरावणाऽत्यत्र कुतनवि
त्यादिवाजितंसमाधानेपर्यवसंतीतितदेतत्पतिद्रहिणान्वयेवेत्यत्रयदियोज्यतेतदा।

का·प्र·
प्र·
19

विवक्षितसिद्धिरेवेत्यपदस्थपदत्वदस्यदोषत्वे नचप्रकाशितविरुद्धांतर्भावः स्थानविशेष
योगमपनेपेद्यतस्यप्रवृत्तेः ङ्कष्टबीजेवविरुद्धप्रतीतिः अतोनित्यएवायंकेचित्त्वपदस्थक
इतिपठित्वाव्याचक्षते अपदस्थक्तः पदेस्थानेयोनयुक्तः आत्ताशकेत्यादौ वस्तोर्ब्रदेशान
रावणइत्येतावताविच्छेदकापिकांक्षिरनुभवसिद्धानीवन्यहारावणइतिवत्सायमर्थोत्र
वेत्रत्यज्यते कुपनहित्यादिनाविस्तार्यनेतनद मध्यप्रवेशेनामयमर्थो ल
क्षितप्रायस्यचमत्कारं नावहतीति अनुभवसिद्धमितिसहचरभिन्नः सह
चरविजातीयः वैजात्यंचोत्कृष्टत्वाभ्यां उदा श्रुतेनबुद्धिर्व्यसनेनमूर्खता
देननारीसलिलेननिम्नगा निशाशशांकेनधृतिस्समाधिनानयेनचा
लंक्रियतेनरेंद्रता ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ अत्रश्रुतनयाद्यादिनत्कृष्टेभ्यः समा
धिव्याहृतेभ्योव्योमसनमूर्खत्वयोनिकृष्टयोविजातीयत्वमुभयोरप्यादेवनंवाप्रतीयतइति
हृष

कर्ताबीजे नित्यश्चायं प्रकाशितविरुद्धः प्रकाशितो विवक्षितार्थस्याविरुद्धोर्थो येन वाक्यार्थेन सतथ
महेश्वराभिन्नपदार्थस्यैवतथात्वमितिततोभेदः तदालंबनागाहृतांगेति अत्रविदितेनेत्स्लानिवाक्य
स्यार्थोलक्ष्मीस्तनोपसर्पतीतिविरुद्धंप्रकाशयतेदमेवचहर्षकर्ताबीजमितिनित्यदोषोयं विध्यनु
क्तः अयुक्तविधिरित्यर्थः अयुक्तत्वंचविधेयविधेयस्यैवविधेयत्वेनवाप्रयुक्तक्रमतयावा तत्राद्ययथा
प्रयत्नापरिबोधितः स्तुतिभिरयमशेषैर्निशामकेशवमपाण्डवेभुवनमध्यतिः सोमकस्य इयंपरिस
माप्तेरणाणकयाद्यदोस्रालिनामैपेत्तुरिप्रकाननातिगुरुस्यमोगेभव: अत्रपाण्डवभयेनाद्यावधि
नवनिद्रातास्मृदेव अयत्नमयाशमितेशुतेशुतिस्रकतयानिद्राणस्त्वंप्रयत्नेनबोध्यसे इतितात्पर्यं त
यावमर्यतिस्त्वंप्रयत्नेनबोधयमयातिविधियुक्तोनतुशेषे इतिशयनस्य अविमृष्टविधेयांशेनयुक्तस्ये
वाविधिः पर्यंत्वविमर्शमात्रं अत्रत्वयुक्तस्यैवविधिरित्येदः विवक्षितानिर्वाहेत्रहर्षकर्ताबीजे द्वितीया
यथा वातावातततयाजगद्विषयैरेगम्यास्यनिक्षेपितेतयत्ताः पुनरवन्नतौर्वाहिभिः तेपिकुरवमस्त
वमेवमनैर्नीताः दयेलज्ञकेदमस्यस्फुरितंविदनपिजनोजाल्मोगुणानीहते अत्रमृगावमेवस
नेमेवात्रियकर्णिकापानेवायुभवनाणीवेत्यरोनवंतीव्रमितितत्क्रमेणविधियुक्तः लोकप्रसिद्धक्रम

का॰प्र॰
प्र॰
20

लंघनेनप्रोक्तरहंगोतुंडःहिबीजमित्यनित्यदोषोयं अनुवादायुक्तः अयुक्तानवादः अयुक्तत्वंचात्रविधि
नन्नगुणत्वम् यथा अरेरामाहस्ताभरणभसलश्रेणिशरणस्मरक्रीडाव्रीडाशमनविरहिप्राणदमन स
रोहंसोत्तंसप्रचलदलनीलोत्पल सखेसखेदोहंमोहंश्लथयकथयक्वेंदुवदना अत्रविरहिप्राणदम
नेत्यनुवादः कथयक्वेंदुवदनेतिविधिविरुद्धः तदेवंहेष कर्ताबीजमितिनित्यदोषोयं त्यक्तःपुनः
स्वीकृतः एवंत्यक्तेनैतंपुनःस्वीकृतत्वपातः तस्मिन्नेववाक्येविशेषणान्तरोपादानेसमाप्तपुनरात्तम्
अत्रत्वन्यएववाक्यार्थइतिभेदः तदालयशगागाहृतांगेति अत्रविदितेतेनास्त्वितितत्पर्यसंह्याततिरजदोष
स्तेनास्मिदत्ताभूतेभ्यइतिनावतापुनरुक्तपातः सचाप्रयोजकः तत्रैवलाया उपसंहृतेनैवनिर्वाहात्
श्रीनियोगामिकंतद्धमेव अन्यथावाक्यैकवाक्यैकवाक्यतोच्छेदापत्तः इयकर्ताबीजंतत्प्रयोजकः
तसहृदयावैरस्यापादनंवालोकेपिहितिक्रमस्यभंगादिः पुनरुपादानवैरस्यमावहतिइतिनित्यदो
षोयम् अश्लीलव्रीडादिसमर्पकार्थः यथाहंतमेवप्रहृतस्यतस्यविवरैषिणः यथास्तजायते
पातेनानतयापुनरुन्नतिः ॥ शाहांतरेणाप्युपादीयमानोयमर्थः पुंव्यंजनादिमायावत्यनुत्रतीतेव्रीडा
दीयेनतदाहरणेश्लेषकिमुदाहृताएवदोषाः तयामन्यललक्षणानांनेषुदर्शनादतिव्याप्तिः अथ

तत्र दोषान्तराण्यपि तर्हि किमिति न प्रकाशितानीति चेत् अप्रकृतत्वादिति अथैतेषां यथायथमदोषत्व
प्रतिपादयितुं द्वैधे दोषाणां सन्निधानात्त्रयमसमर्थे दोषस्यैवं तत्प्रतिपादइति कर्णावतंसादिपदे कर्ण
दिश्रुतिनिमित्तः सन्निधानादिविवोधार्थे अवतंसादिपदैस्त्वादिपरिस्कारेण कर्णाभरणादीन्यवोच्यन्ते इत्य
र्थतः आसां कर्णपदादीनां यच्चप्रयुक्तार्थत्वं तत्र नरूक्षत्वं वा पुनरुक्तेन तथापि कविकर्णावतंसइत्यादिष्वप्र
त्वाक्तविलक्षणादिनावकर्णस्थित्यादिरूपस्याधिकस्य विवक्षितार्थस्य प्रतिपदैर्देहेरदोषत्वं यथा तस्याः
कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् तथैव शोभतेत्यर्थमस्याः श्रवणकुंडलम् अत्रावतंसस्य कर्णस्थित
वस्याकर्णपदोपादनेनावगम्येत तदवगत्या किं प्रयोजनमित्यपेचेत् वर्णनीयोत्कर्षः कथमिति चेत्
तस्य तद्रूपतोस्य विभूषणजेतृत्वे किं तत्र तत्कर्णावस्थितेरिति पर्यवसानात् एवं श्रवणकुंडलपदेप्ययं न
केवलं कर्णश्रवणपदयोरेवायं महिमा किन्त्वन्येषामपि यथा अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः
आययुर्भृंगमुखराः शिरःशेखरशालिनः अत्रापि शिरःपदादानेन शेखरसाम्यमात्रं लभ्यते न तत्र दलकु
तत्वं तथा च तत्र प्रतीतिरदोषत्वं विदीर्णाभिमुखारातिकराले संगरान्तरे धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दो
ष्णा विस्फुरितं तव अत्र धनुर्ज्याशब्दोऽन्यथा आर्थं प्रतीतिप्रयोजनं नास्ति तत्र पदः शब्दोपादानम

का॰सू॰
३॰

पि यथा ज्याबंधनिस्पंदभुजेन यस्य विनिश्वसद्वक्त्रपरंपरेण कारागृहे निर्जितवासवदशानने
नाषितमाप्रसादात् इति पद्ये ग्रीवाग्रपरिभंगविभ्रमप्रतिपत्तिभिः मुक्ताहारेण लसता हसतीव
स्तनद्वयम् अत्रापि हारग्रहणस्य मुक्तासंदर्भप्रापकत्वेपि न मुक्तावहुत्वे यथेमन्यस्तामिश्रनप्रति
पादनेनोत्सिद्धायमप्रयोगात् सोऽस्यं संपन्नाशणं यस्मात्तेनैव विभ्रमाः पंपटानुषुष्पमालेवका
न्तकर्षतिमामिव अत्रापद्येमालाशब्देऽपि पुष्पस्येवमात्रिणाज्ञास्तथापि नपुष्पपदमप्रयोज्यम्
लक्षणायव्याप्ततिपादकत्वात् एवमेवकरिहृदित्यायः न नमालाशब्दस्यपुष्पत्वमात्रप्र
ज्ञात्वामित्यसम्यक् रत्नमालेत्यादिप्रयोगदर्शनादिति चेत् निरूपपदस्यतथावात् विशेषितसम
र्थनम् महाकविप्रयुक्तेषु वंससंदानेनत्वस्थिकया कर्णावतंसादिपदवत् जघनकांचादिकविक
लभवत् नष्टकलभादिवोप्रयोक्तव्ये वामनस्तु पदस्यापि तात्पर्यावनमवितथतद्विशेष्येन प्र
न्यायाकृतत्वविशेषणानवकाशः स्यात् यथा जगाद विपदां वाचं मधुरां वनपालिनीमित्यादौ अत्र वाचह
मित्युक्तोपादानेमधुरत्वादिना तद्विशेषणानयः कृप्तेनातम् अत आह तत्रयुक्तमुदाहृतं विशदं
जगादित्यादिविशेषणत्वेनैवसमीहितसिद्धेर्व्यापाद्यत्वनक्रियाविशेषणत्वेयोग्ये तदुदाहरणे १
यं यथा वक्त्रपरित्राणरहिताभ्यामपिद्रुतम् पदाम्भोरुहमधानं व्रजजनापिनाविद्यते गतेहिवर

णेत्यादिपादे विशेषणं न क्रियाविशेषणमिति प्रकाशकृत् तदपि न युक्तमुदाहृतमिति वयं
कर्तृविशेषणत्वेनैवोपपत्तेः तस्मान्मदीयमत्रोदाहरणीयं यथा तिष्ठन् पक्ष्मोदरसोदराया
भ्यां विलोचनाभ्यामवलोकयन्तौ न केवलं हन्त निमेषमपि व्यनक्ति कोऽपि त्वत्प्रसादः प्रभावम् अत्रेति
ष्ठन्तं पक्ष्मोदरसोदरादीतीवं कर्तृविशेषणत्वेनोपपत्तिरित्येवेत्यन्यपरत्वादिपदोपादानमपेक्ष्यैव
किं च सोदरत्वमात्रे नान्यविशेषणीभवितुमर्हति यथा मधुरत्ववर्णादिपरित्राणरहितत्व ख्याति
थैर्निर्हेतोरदूषिता यथा चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् उमामुखं तु
प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः रात्रौ चन्द्रगतायाः पद्मगुणानुपभोगे पद्मसंको
चो हेतुः दिवा च पद्माश्रितायाश्चन्द्रगुणानुपभोगे चन्द्रस्यानिष्प्रभत्वं कारणं तेन चातिप्रसिद्धैरेवाव
गम्येति न तत्तदुपादानापेक्षेत्यदोषः अथ पदादिदोषाणामपि दोषत्वं कुत्र विदित्याह न करणेन
सर्वेषाम् प्रतिपादितहृद्यकताबीजभावात् न त्वेवं रसाभावस्यानुविकल्पेन तदतिरिक्तस्य ल
घवदोष त्वविवक्षितेवा यथा मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादिकथयत्ययम् पर्यायेषु वगावित्याह
सज्ञामणं यजेतेति च अत्राह्राहंतेगोमन्त्रामपदाति इत्याद्यन्तसंहृत्य प्रयुज्यते अन्त करणे वे

का॰प्र॰
७॰
२२

षामदोषत्वबीजं प्रतिपादितं तद्वदन्यत्राप्यूह्यम् वक्तृप्रतिपादितव्यवाच्यप्रकरणादिमहिम्ना दोष
स्यापि क्वचिद्दोषत्वाभावमात्रम् क्वचित्तु भोक्तागुणत्वमेव अरोपीत्याह वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोपि
गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ ५२ नोभौ न गुणो न दोषः तत्र वैयाकरणं प्रतिपादयितैव वक्तरि कष्टत्वं
गुणः प्रतिपाद्यस्य तेनातिशयेन प्रतीतेर्दोषत्वाभावः प्रतिपादित एव यथा दीधीवेवीसमः कश्चि
द्गुणवृद्ध्योरभाजनम् क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद्यत्र सन्निहिते न ते वैयाकरणे दोषप्रतिपाद्ये वक्तस्य
गुणत्वं तद्भावनाभावितस्य तत्कवर्णनश्रीत्वप्रत्ययात् यदा तामहमद्राक्षं पदाविवाविवादम्
उमायाये तदास्मार्षं समसत्तां तव समस्तदम् शंजस्वितिरोद्वादारमेध्यगवतस्य गुणात्वं कथितमेव
स्यतत्वनकत्वात् तत्रैभमत्सेयथा अत्रप्रतदहस्वपालनलक्तत्वत्वनर्कंवाणप्रायेप्रविततश्री
भूषणरैवरोवोषयत्प्रमरम् पीतकुम्भदिनवक्रवद्धेमवनप्राग्भारोरगगेलमध्यालोलललनमट
भैरववप्रदर्यांदृतंथावति शंजस्विति सिंहादेर्वाच्येपि तस्य गुणत्वं यतोमस्तृणप्रायहृप्रयोगे ऊर्जि ३ १
उप्ययोम्हडवस्त्रात्सते ऊर्जितप्रायहृप्रयोगेन तरणाद्वारावोजितेन तदास्मानगाः किमहंहिते॥
किमफलैराजंवैरेजंस्वकाः मांगामहिषामर्दव्रजन्तकिंस्वन्येषुस्वरानके कोमाट्वैप सङ्गवार्क

टमसाकोटीरिभारे: पुर:स्थित धानिमिहं कृतस्फरावियत्न दुर्लिंगर्जितं अथेसिंहोवाच्य: प्रहतवि
शेषवगणनं वक्रवैयाकरणानामायभावेपि कोपादिप्रस्तावेन हतन्तगुणणत्वात् यथा रक्षोवाक्य
श्रोदीकनगनात्पक्वावरक्तेजनं नोहपेतिमदेववालयसिकिंवानाभिमतेविर: उत्कणटाचटमानष
पटचटासंवेटादहपक्कहूलत्पादाहहेतेमंतरेणभवत:पुष्पान्नमोयंकृत: अत्रमिथ्यामिरोवधुननकोपक
रणेनवास्य कंगणवप्रवेश:कोपसम्बर्थोनादितिवाक्यं वक्राद्वितिरिक्तस्यानीयस्यावश्यपदेनोपादाना
द्वलीवर्दन्यायात् दोषत्वाभावेप्रेतपुष्पोन:स्फुटएव कुविनुनदोषत्वंनवागुणत्वंयत्ररसोनवाप्रतिपाद्य
वितयम् अथनीरसेपोयदिविधानाभावादस्यदोषत्वंतदान्येषामपिस्यात् तथावतीरसेदोषोदाहरणं वि
रुद्धेतेतिवत्र तस्यापलक्षणत्वाद्दोषपर्यायमात्रायतत्वाद्दा शीर्णघ्राणांघ्रिपाणीन्व्रणिभिरपघनैर्घर्घरा
व्यक्त घोषान्दीर्घाघ्रातानघौघै: पुनरपिघटयत्येकउल्लाघयन्य: घर्मांशोस्तस्यवोन्तर्द्विगुणघन घृणानि
घ्ननिर्विघ्नवृत्तेर्दत्तार्घा: सिद्धसंघैर्विदधतु घृणय: शीघ्रमंहोविघातम् नीरसत्वंचात्रानुप्रासमात्रमय
त्नायाससनात्पयोभावात् नचात्रप्रासस्यैकत्वैवगुणत्वंसोप्येष वेदानित्यादौ अपि उदाएतेगति
नवपकषवर्णेवत्वमनुप्रासेप्रयोजकंयेनतट्टकत्वाद्दोषत्वंस्यात् अत्रापृष्कृतानिहताघोंस्त्रेषयमका

का० प्र०
प्र०
23

दावदुष्टाविति प्रतिपादितं प्राक् यदि च प्रयोजनात् सन्ध्यानव्यग्रनाड्हिवीजं ऽप्याप्यवनदोषता न
दलंकारस्य प्रयोजनप्रतीतेरुग्रताभावात् यथा येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजंगहारवलयो गंगां च यो धारयत् यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात्स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदो माधवः अत्र माधवपक्षे राधाशशिमत्पदमप्रयुक्तं क्षयपदं
गृहे निहतार्थं न च श्लेषस्यालंकारप्रयोजकतया गुणत्वमपि वाणाकनीयं न तस्य तत्राप्रयोजकत्वा
त् एवमन्येष्वपि प्रतीतिविलम्बवत्स्वयमूह्यम् अश्लीलत्वं क्वचिद्गुणो यथा सुरतारम्भगोष्ठ्यां तांबूल
दानविधिनाविसृजेद्वयस्यां द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु इति कामशास्त्रस्थितौ दोषत्वाभावा
त् उत्पत्तिप्रकटनात् यथा करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते उपसर्पन्ध्वजः पुंसः साधनान्तर्वि
राजते अत्र संबाधादिपदानि शमकथास्वश्लीलत्वेन गुणत्वेनानुपाधकत्वात् उदा उत्तानोच्छूनमण्डू
कपाटितोदरसन्निभे क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते स्त्रवन्त्यविशेषि यथा निर्वाणवैर
दहनाः प्रशमादरीणां नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भ
वन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः अत्र प्रशमादिति सस्याद्यनिवमरणार्थकत्वादश्लीलत्वेऽपि भाव्यमंगलसू

बनाङ्गणः संदिग्धमपि वाच्यमहिम्ना नियतार्थप्रतीतिकारित्वाद्व्याजस्तुतिपर्यवसायितया गुणः
यथा पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सद
नम् अत्र पृथुकार्तस्वरादिशब्दाः पृथुकानामार्तस्वरः पृथुबहुलं कार्तस्वरं वेति संदिग्धार्थाः अ
त्रप्रतीतमपि यत्र प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरपि तज्ज्ञातात्तत्र गुणः अर्थाप्रतीतिरूपबीजाभावेनादोषा
तायां व्युत्पत्तिप्रकटनात् यथा यत्रारामाविहितरतयोनि विकल्पेसमाधौ ज्ञानैकाद्वयपटिमत
मोद्यन्नयः सततनिष्ठाः यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुरा
णम् इयं मेमेसनस्पमहदेवं प्रत्यक्षैः अत्र निर्विकल्पादिशब्दाः आत्ममात्रावलंबनादावसिद्धार्थे यो
गशास्त्रप्रसिद्धाः स्वयं परामर्शवैद्यमेव गुणत्वं यथा षडधिकदशनाडीचक्रमध्यास्थितात्मा हृदि वि
निहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः स जयति परिणद्धः शक्तिभिः
शक्तिनाथः अधमप्रकृतीनां चेटविटविदूषकादीनां हास्यरसप्रधानानां तथैवौचित्याद्दोषत्वाभा
वे ग्राम्यपदेवमायिना ग्राम्यो गुणः यथा फलहारं कमलकरसमं वहंति जे सिंधुवारविडवा मे दव
ज्जेह्यदे णोगालिदस्स माहिसीदहिणो ण विस्मानेकिं वमडविग्गहइलयहणपंजः अत्र कमलमहिषी

का॰ प्र॰
पृ॰
२५

दीपिणद्धाः न्यूनपदमपि क्वचिद्गुणाय यत्रैतेन नयैवाभिमतविशेषसिद्धिः यथा गाढालिंगनवाम
नीकृतकुचप्रोद्भिन्नरोमोद्गमा सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा मा मा मानद मा
ति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्
अत्र मामेति द्वितीयपीडयेति न्यूनं न च दोषः प्रतीतेः स्फुटत्वात् अपि तु गुणः रसातिरेकव्यञ्जकत्वा
त् क्वचित्तु न दोषो नापि गुणः यथा तिष्ठेत्कोपवशात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति स्वर्गायोत्प
तिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं सा चा
त्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः अत्र पिहितेत्यनन्तरं नैतद्युज्यते इत्युक्तं न्यूनम् एवं हि
तीयपादेऽप्यनवात्र गुणत्वं विशेषबुद्धेरनुत्पादनात् नापि दोषत्वं तदुक्त्यतिरेकेणापि दीर्घं न सा कुप्यती
त्यादिनिष्टकोपवशादित्यादिप्रतीतेरबाध्यत्वावगमात् अधिकपदं क्वचिद्गुणाय यत्र विशेषप्रतिप
त्तिः यथा यद्वञ्चनाहितमतिर्बहुचाटुगर्भं कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति तत्साधवो न न ५
विदन्ति विदन्ति किं तु कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति अत्र द्वितीयविदन्तीति पदमन्ययोगव्यव
च्छेदं प्रतिपादयदत्राधिकपदत्वेऽपि दुष्टं यदुक्तं विस्मये च विषादे च दैन्ये चावधारणे प्रसादने

तयाहर्षेवाकोमेकेहिकुप्यते इति एवं हर्षशोकादियुक्तावक्तारिगुणत्वंत्वरादिव्यक्तोहर्षाद्यभिव्यं
जकत्वात् यथा वदवद जितःशत्रुर्नहतोजल्पंश्चतवतवास्मीति चित्रंचित्रमरोदीद्धाहेतिपरंमृ
तेपुत्रे अत्रपादचतुष्टयेक्रमेणहर्षभीतिविस्मयविषादयुक्तावक्तारः एवंपुनरुक्तोपिदृष्टव्यम्
कथितस्यापिलाटानुप्रासेतन्निर्वाहकतया अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यविशेषव्यंजनात् विहितस्य
यत्रानुवाद्यत्वंतत्रवक्ताभिमतानिर्वाहकतयागुणत्वं क्रमेणोदाहरणानि सितकरकररुचिरवि
भाविभाकराकारधरणीधरकीर्तिः पौरुषकमलाकमलासापितवैवास्तिनान्यस्य अत्रलाटानुप्रासः
तालाजायंतिगुणाजादेसहिअएहिंघेप्पंति रविकिरणाणुग्गहिआइंहोंतिकमलाइंकमलाइं अत्र
द्वितीयेकमलपदेसौरभादिमदर्थकतयार्थान्तरसंक्रमितवाच्यं तथाविवक्षितपदत्वमेवप्रयो
जकम् जितेंद्रियत्वंविनयस्यकारणंगुणप्रकर्षोविनयादवाप्यते गुणप्रकर्षेणजनोनुरज्यते
जनानुरागप्रभवाहिसंपदः अत्रकारणमालायांपूर्वोपात्तपदेनैवविनयादिकस्यपादद्वयेपदा
न्तरेणानूद्यमानेनतद्विन्नं नैवप्रतिभाति तथावताहृष्टा लंकारसंपादकतयागुणत्वंदोषाभाव
श्च तद्बीजाभावात् पतत्प्रकर्षमपिक्वचिद्गुणः यथाप्रागप्राप्तेत्यादौ अत्रचतुर्थपादेक्रोधाभावात्

का॰प्र॰
प्र॰
२५

स्रग्जणवर्णमेवपदंयुक्तमितिदोषस्याभावः गुणान्तरंतुविनयप्रकाशकतया समाप्तपुनरात्तंक्वचि
न्नगुणोनदोषः यथाप्रागप्राप्तेत्यादौ अत्रयेनानेनेत्यादिनविशेषणदानमात्रार्थंकिन्तुवाक्यान्त
रमेवविधेयं श्रोतृणांजाभावान्नदोषःनचगुणोविशेषच्छेदकरणात् अपदस्थसमासमपिक्वचि
द्गुणः यथारक्ताश्चकचक्रेनेन तत्स्थानेनतान् अन्यथागुणानांसंभवात् भास्करस्यांगेरसमासस्या
नावित्यादस्थानस्थत्वमित्याह गर्भितमपि क्वचिद्गुणः यथात्वयादिहेतुत्वात् नचदोषःप्रती
तव्यवधानात् यथा हृम्मिश्रवाहिर्थेग्रे हेमारंकमेऽम्बहविशेषे अगहिशावि मिविनेविरसंसि
पुनोपातिहिमंतिणपल्लीमिमि अत्रपतीहीतिदप्रत्ययोत्पादके एवमन्यदपिलक्ष्यं हेहहनी
यं अथमात्रदृष्टमविरोदोषानाह व्यभिचारिरसस्थायिभावानांशब्दवाच्यता कष्टकल्पनयाव्या
क्तिरनुभावविभावयोः ६॰ प्रतिकूलविभावादिग्रहोदीप्तिः पुनःपुनः आकांडेप्रथमच्छेदःवेग
स्याप्यतिविस्तृतिः ६१ अंगिनोननुसंधानंप्रकृतीनांविपर्ययः अनंगस्याभिधानंचरसदोषाःस्यु
रीदृशाः ६२ शब्दवाच्यतामामान्यतोविशेषतोवास्वशब्देनोपादानम् साव्यभिचारिणांयथासव्रीडाद
यितानने सकरुणामातंगचर्मांबरेसत्रासाभुजगेसविस्मयरसाचंद्रेमृतेस्यंदिनि सेर्ष्याजह्नुसुता

वलोकनविषयोदीनाकुपालोदेरपार्वेत्पान वसंगमघ्रुणायिनीह्रष्टिः प्रियायास्तव: अत्रक्रीडादयो
व्यभिचारिभावाः स्वगृहेनपातानत्रस्वगृहेपातेषुविभिचार्यास्वादसंभवोनदृश्यतेकिंतन्नभावादिस
र्वैनेवव्यञ्जेषुतन्मात्रादास्वादानान्यतिदोषतन्वीजमितिसंप्रदायः अत्रेदमवधेयं एतावतागृहेवाचि
तायादोषत्वमेवतावत्त्हलेभद्द्रेरपार्थेवेनहृवत्तेरस्मादात् तथाहि अनुभावादीनामपरिस्थितावियं
रसप्रतिबंधिकाभिमतानादनुपस्थितौवा अत्रकारणाभावादेवास्वादाभावान्नवाच्यत्वकृतः स
त्येवकारणविशेषकार्यानुत्पादस्यप्रतिबंधकताव्यवस्थापकत्वात् तथाचन्यूनपदत्वं अभिहितवा
च्यतावादोषः नन्वियं आद्ये अनुभावादितएवरसव्यक्तिरिति किंतच्छब्देनेति वैयर्थ्यमात्रंदोषः व
यमालोचयामः अनुभावादीनामपरिस्थितावेवभावादीनांशब्देनवाच्यतयस्वादोसंभवात्‌ः प्रतीयतश्र
तितस्यादोषत्वं अतएवोत्साहादीनांशब्देनवाच्यतानदोषः नत्रसत्वादविचारिताप्रतीतेः नत्ववाच्यमेवा
नुभावोमादतिकिमितिनदोषतमिति तदुपादानस्यलेभाषादिशब्देनावैयर्थ्यमपीत्यलंकराभिप्रा
येणतथोदाहरणात् उदाहृतेतत्रनुभावतेपकतयावैयर्थ्यकास्तावत् अत्रैवमत्रेकोदाहरणविरोग

का॰प्र॰

ध्यस्तत्रानुभावात्यत्रमादान्नादिति वाच्यं देवादहमत्रतयेत्यादाविवादेपनते पां प्रतीतेः नहि व्रीडा
दिशब्दैः प्रतिपादिता व्रीडादिनामास्वादितामिवस्वानुभावाद्याक्षेपकतामपि आस्वादयितुमर्ह
माव्रीडाभावात् एवमग्निमोदाहरणेषु स्फुटमितिमिति एवं वास्थितेव्यानस्वादायितानेनेस्फालिता
मातंगनवमोस्त्वेरस्त्रोक्तया भुजंगेनिमेषरहिता वेदस्मृनसंपादिति शीलड्डः स्मरसिंडदर्शनविधानाज्ञाना
कपालोदरे इतिपादत्रयपाठोयुक्तः एवं भवादिशब्देनाप्युपादनेऽदृष्टव्यं रसमप्यसामान्यतोरसपदे
नयथा तामनेगजयमंगलस्त्रियंकिंविडम्ब्य भुजमूलनोत्तितान् नेत्रयोः कृतवतोस्यगोवरेकोपि
जायतरसोनिरंतरः विशेषतः शृंगारपदेनयथा आलोकयंतीमलकपोलतलाभिषिक्तव्यक्ता नु
रागरम्यभगामभिरामरूपाम् पश्येषबालमतिहृतिविवर्तमानः शृंगारसीमनितरंगिनमानोनाति
स्थायिनोविशेषततस्ताहपदेनयथा संप्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम् ठणत्कारैः श्रुतिगतैः
रुत्साहस्तस्यकोप्यभूत् अत्रैवस्थायिभावोस्यकोपादितिवत् यंपादपाठेसामान्यतः शब्दवाच्यादाह
रणंद्रष्टव्यं कष्टकल्पनयापृथङ्गकायत्नसंधेयप्रकरणादिपर्यालोचनयाविलंबेनरसप्रतीतेः नन्वदे
वादहमत्रतयेत्यादाविवस्फुटत्वादेपमहिम्नासा अनुभावस्ययथा कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदि

त्समंडलेणाणीरेरोविषतस्यसुतः लीलागृहेरोमञ्चकनिवेशविशेषश्चास्मिव्यञ्जनलेनात्रविरम्भनैयनावेनो।
सा अत्रेवंद्वय उद्दीपनालम्बनविभावाः शृंगारयोग्याः अनुभावाप्रतीत्यास्वादापर्यवसायि
नः स्थिताः यद्यप्यङ्कनिवेशेनानुभावत्वयोग्यः तथापितस्यस्तनव्यक्तिप्रयोजकत्वेनोपादानाद्दर्शन
कार्याप्रतीनितस्यनानुभावत्वपर्यवसानमिति भावः वस्तुतस्तु प्रतिरूपवत्शृंगारोऽत्रप्रतिपादयि
षतः अस्मिन्नयनावेनोसेत्स्यनेतत्स्यैवालंबनत्वप्रतिपादनात् नवप्रासिकास्त्रिदनुभावउपात्तः न
वविभावेरव्याप्ताविति कष्टकल्पनीयः विभावस्यपथाप्यविहवतिमतैरथैति ल्वनीत सवलतित
रोपरिवर्तितेवम्भ्यः अतिवत्ताविभ्रमादयास्पदेहंपरिभवतिभ्रमसंभ्रमंकिमत्रक्रमेः अत्रकामिनीत्तू
पः शृंगारविभावोभिमतोनतुनत्तपात्रः नवरतिपरिहासादिभिरनुभावेरावेतमपिशङ्क्यते ते
षांकरुणादावपिसंभवादितिकष्टेनकल्पनीयः प्रतिकूलविभावादिग्रहः प्रकृतिरसादेः प्रति
कूलोविरसादिस्तद्विभावानुभावव्यभिचारिणांग्रहः तत्रनाहशाविभावव्यभिचारिणोग्रहोय
था प्रसादेवर्तस्वप्रकटयमुदंसंत्यजरुषंप्रियेशुष्यंत्यंगान्यमृतमिवतेसिंचतुवचः निधानं सौ
ख्यानांक्षणमभिमुखंस्थापयमुखंनमुग्धेप्रत्येतुंप्रभवतिगतःकालहरिणः अत्रप्रकृतेशृंगा

का॰प्र॰
प्र॰
२७

देशतिकालस्यपांतस्यप्रकाश्यमानः कालानियतताद्रूपोविभावः एवप्रकाशीतोतिनिर्वेदद्रूपो
व्यभिचारीविस्फुटमेवदृश्यते नाहशानुभावश्चहीयथाणीकुम्भतरमणास्मिलोश्रणपहास्मिप
उपगुरुलसन्नास्मि सम्भलपरिहारहिग्राम्यालपरिहिवणागमणंवेयमहर्षवह अत्रव्याना
दिकंविनावनागमनेसकलपरिहारस्यशंगतानुभावः नवव्याजः प्रतिपादितइतिश्रृंगारस्यपक्ष
नस्याविच्छित्तिः इथनायानयनव्याजेनसम्भोगार्थंवनयमनेयथकथ्यते तदांशंतानुभावाय
हः पुनःपुनर्दीप्तिरंगवसादिविषयादोषः अंगिनस्तस्यामहाभारतादौणनादेरैवनैवरस्यमाव
हति उदाहरणंकुमारसंभवे अयमोहपरायणोदिना दीप्तमनीतोपिकारणावसापुनरेवेन्ता
दिनापुनर्दीप्तिनीतः उपभुक्तोहिपुनरुपभुज्यमानः परिमानलूवकवडरस्यायकल्पते अ
काण्डेनव सरेप्रथने यथावेनीसंहारेद्वितीयेंकेवीरसंदर्भेप्रवृत्तेभानमत्यासहडयेंथनस्य उ
श्रृंगारवर्णनेने अकाण्डेच्छेदोयथावीरचरिते द्वितीयेंकेरागवभार्गवयोरविच्छिन्नप्रसर
तयाप्रवृत्तेवीररसेकंकनमोचनाययामीतिराघवस्योक्तौ अकाण्डेहितयोवचनेव्याजेनति
रोमप्रतिपादयद्वीरतामावेयदवस्यति अंगस्यात्तेविस्पितितिवप्रधानस्याविलेरणावर्णनम् य

याहयग्रीवस्ययद्यपिप्रकृतिनायकवर्णनेनायकस्यैवोत्कर्षेपर्यवस्यतीतथाप्यतिशयेनप्रख्यामति
रोधायकतयादोषपदवीमवतरति अंगिनाप्रधानस्यानवमत्वानौचित्यारत्नावल्यावत्सस्यैकेवाभ्
भ्यागमनेसागरिकायाविस्मृतिः प्रकृतीनांविपर्ययः यत्प्रकृतौयद्वर्णनमनुचितं तत्रतद्वर्णनं प्र
कृतेयस्तावदिव्या अदिव्यादिव्यादिव्याश्च अत्रादिव्यानन्तसमर्थैकरूपतेमनोनपातालीयदिलेग्रहः
उदाहरणंश्रीमहेश्वरादिः अदिव्यास्तमर्त्यैकरूपतायथामाधवादिः दिव्यादिव्यास्तूभयरूपताय
याश्रीकृष्णादिः त्रिविधाप्यतेवत्सविधामवंति धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तभेदात्
क्रमेणवीररौद्रशृंगारशान्तप्रधानत्वमेषांलक्षणानि श्रीरामभार्गवकृष्णजीमूतवाहना उदाहरणा
नि एतच्चप्रत्येकमुत्तममाधम मध्यमभेदाः अनुकूलादिभेदास्त्वस्थिराः अनुकूलादिहिकदावि
हृदिणादः संपद्यते इतिप्रकृतिभेदेनगणनीयाः एवंभिन्नास्वप्रकृतिषुरतिहासशोकाद्भुतान्यादि
व्यानुमप्रकृतिवदिव्येष्वपिवर्णनीयानिकिंतुसंभोगशृंगाररूपानुमदिव्याविषयानवर्णनीया :
नद्वर्णनेपितृसंभोगवर्णनमिवात्यंतमनुचितं कोपप्रभामंगहरेत्यादि एवोक्तवड्डत्रज्योदिवौजि
नः सद्यःफलदः क्रोधोनाकपातालगमनासमुद्रोल्लंघनादावुत्साहश्चदिव्येष्वेववर्णनीयः अदि

काप्र·
प्र·
२८ २४

भेषुत्तपावेदेवमहत्कर्मेलोकप्रसिद्धमवितंवातावदेवोपनिबध्यनीयं अपिकंतुनिबध्यमानम
सत्यप्रतिभासनयारामादिवदितपतवोमित्यादिदेवोनपर्यंचसेयत दिव्यादिव्येषुपुनरुभयोरप्युः
चितंवर्णनीयं एवमुत्कस्यानुचितस्यदिव्यादीनामप्यन्यथावर्णनंप्रकृतिविपर्ययः अमेत्रणाचित
लंघनेप्यवंनयथातत्रभवंभगवन्निमुत्तमैर्नैवप्रयोक्तव्यंनाथमेननतत्तमे पिम्तनिप्रभृतावेव
नच्चराजादौभट्टारकेतिनराजदावुतमेनविंतदेवादावेव अन्यथाप्रकृतिविपर्ययापतेः केवि
तावंत्नारकेतिराजादावुत्तमेनप्रयोक्तव्यंनतुमदिनेवादौक्षितिहृतेराश्रयमाह्वीतिएवंयत्तदे
शेकालेवयसिजातौवायद्देशाव्यवहारादिसमुचितंतदेवतत्रोपनिबद्धव्यं अन्यथानिबंधनेप्रकृ
तिविपर्ययः यथास्वर्गगमनात्वमानुषेवेशादिरमातलादौमयादिरिति अनेनचस्याभिधानेरसाव
पकारकवर्णनम् यथा कुंभस्मेजदानायिकयास्मात्मनावयहसंतवर्णनंतदनाहत्यंवादेवर्णात
स्यरातः प्रणीमनंडेहणाइत्यनेनोनतत्तकं यदेवंविद्यामनापि अनौचित्यहेतवोमवंतियथानायि
कापादप्रहारादिनायककोपादिवर्णनमित्यादि अनौचित्यंतरसविच्छेदहेतुः यदुक्तं ध्वनिक
ता अनौचित्यादृतेनान्यद्रसभंगस्यकारणम् प्रसिद्धौचित्यबंधस्तुरसस्योपनिषत्परा इति इदा

७

नीमिषांकेषांचित्तुवित्‌ददोषत्वमपीत्याह नदोषःस्वपदेनोक्तावपिसंचारिणःक्वचित् सचारि
णोनत्वरसस्थायिनोरपि क्वचिदिति यत्रैतरविलक्षणेनानुभावः यथा औत्सुक्येनकृतत्वरा।
सहभुवाव्यावर्तमानाह्रियातैस्तैर्बन्धुवधूजनस्यवचनैर्नीताभिमुख्यंपुनः दृष्ट्वाग्रेवरमात्तसाध्व
सरसागौरीनवेसंगमेसंरोहत्पुलकाहरेणहसताश्लिष्टाशिवायास्तुनः अत्रौत्सुक्यशब्दवत्स
हसाध्वसशब्दादिरूपोनुभावोनौत्सुक्यममदिर्यंप्रतिपादयितुंसमीहर्षभयादिसाधारणानाम् अ
तएवहराङ्गत्वेकेत्यादिपद्येव्रीडादीनिविकल्पत्वादिभिरनुदावेस्यपतिबंध्यत्रेवगमिकाणिरे
मणिवस्मरूककविरोधत्रंस्वपदेनेवोपात्तवान् दोषताभावबीजंस्पष्टयितुमित्यवधेयं ननु आदी
नौत्सुक्यादिसाधारणेपिप्रोत्सुक्यादिनास्वकारणेनविशेष्यमाणात्तएवासाधारणसाधोत्स्य:
वरादिवंजयतिइत्याक्षादोदयः नन्वशाद्वदेवतत्स्मृतिपत्याव्यभिचारिणीनांवाच्यतासहत्वपूर्ण
सहृत्वव्युत्पादनात् अतएवात्रनैवैकस्यमपिविशेषणत्वेनोपयोगात् हराङ्गस्पर्शकमित्यादेत
शाहमहिम्नाविशदसैवानुभावस्यकल्पनमितितेनाभिव्यक्तिरितिएवंचव्यवस्थितेनाशङ्कन
तदुपाधिस्थितिंविनानतदनुभावस्यासाधारणंवचनेनविनाव्यक्तिनवाभिव्यक्तिंविनास्वादसे

का॰ प्र॰
पृ॰
२९

भवोनवनेनविभावमध्यप्रवेशेनवतमंतरेणतथाकीर्तनंयुक्तमितिभावस्योकीर्तनमप्यता
हशस्यव्यभिचारिणाशब्दस्यवाच्यतायादिषाभावामादयतोतिप्रक्रमस्तन्यथ्पामः सवायोदवि
रुद्धस्य वाच्यस्योक्तिश्शणवहा ६२ प्रकृतरसविरुद्धव्यभिचार्यादिवदिवाच्येनेवोक्ते तदा
हरेदशायंतंप्रस्तुतप्रकृतरसपरिपोषकतयानुगुणत्वे नतद्व्यभिचारिणायथा क्वाकार्यंशशल
क्ष्मणः क्वचाकुलंभूयोपिदृश्येतसादोषाणांप्रशमायमेश्रुतमहोकोपेपिकांतंमुखम् किंव
क्ष्यंत्यपकल्मषाःकृतधियःस्वप्नेपिसादुर्लभाचेतःस्वास्थ्यमुपैहिकःखलुयुवाधन्योधरंपास्यति ३
त्यादै अत्रवितर्क्यादेर्भुक्तेभागप्रतिपाद्यानांशमांगानांवितर्कशंकामतिधृतेनामन्तरभागप्र
तिपाद्याभिरभिलाषांगभूताभिरौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिंताभिस्तिरस्कारप्रकरसपर्यवसितायामे
वपर्यवसानमितिभावःशांतस्यशृंगारपरिपोषकत्वाद्गुणत्वम् पांडुक्षामंवदनंहृदयंसरसंतवालसं
चवपुः आवेदयतिनितांतंक्षेत्रियरोगंसखिहृदंतः इत्यत्रपांडुतादीनांरोगानुभावतया
विरुद्धत्वेपिविप्रलंभशृंगारेसमारोपादंगभावस्यास्यदोषत्वाभाव इतिध्वनिकारः तदयुक्तंते
षामनुभयसाधारण्याद्विरोधस्यैवासिद्धेः विभावस्यापयथामत्स्यंमनोरमारामः सत्यंवन्ध्याविभूतवः किं

नमस्तोगगनापांगभंगिलोलो हि जीवितम् अत्र पूर्वार्धे शृंगारस्यापरार्थे शान्तस्य विवक्षः अनयो
विरोधेपि पूर्वार्थस्य वाक्यत्वेनैवोक्तं नात्र दोषस्तं प्रस्तुतशान्तपरिपोषांगत्वात् एवं यत्र प्रतीयते सर्वा
रामादयः सत्येव जीवितेन स्माकार्यार्थमनुपादेयाः जीविते चानि भंगुरमिति किंकृतेनेषामनुपादेयत्व
मनारम्येत्वेपि निष्फलतापत्तेरिति ननेवं पूर्वार्थप्रतिपाद्यस्य वाक्यत्वेपि मत्तोगगनापांगभंगेत्यनेनन्न
विरोधपरिहृतः ननु नन्वेवं शृंगारस्य प्रीतिरीतिर्वक्तुं शक्यतदुपादानेन वेगर्थ्यं प्रसंगादिति चे
न्न तत्रस्याप्रतीतेस्तद्व्यंजकानुभावाद्यप्रत्ययात् किमर्थं तर्हि तदुपादानमिति चेत् शान्तपरिपोष
णार्थमेवेति ब्रूमः सएव कथमिति चेत् जीवितस्यातिभंगुरत्वप्रतीतेः सापि कुत इति चेत् जीविता
दपि धिकमपांगस्यास्थैर्यं सकलजनप्रसिद्धम् अतस्तथाविधभंगुरस्यापांगस्योपमानत्वेनोपा
दानात् तदेतदुक्तं जीवितादपि धिकमपांगस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धभंगुरोपमानतयोपात्तेनान
मेव प्रख्याति केचित्तु प्रसिद्धभंगुरोपमानतयोपात्तमेव प्रख्याति केचित्तु प्रसिद्धभंगुरत्वसाधर्म्येण
जीवितोपमानतयोपात्तमिति तद्यावद्वते धनिकादयस्तु भवत्येवात्र शृंगारप्रतीतिः पूर्वत्र तथा
रुणिकटुकान्यायेनावली कुतः विनेयाः शान्तरसे विनेयं तत्र पदोषतायङ्गाकाव्यशोभानिमित्ति

काप्र.
प्र.
30

मेवतदुपादानादोषत्वाभावः नहिविनाशृंगारेणकाव्यशोभातिसमाधत्तेत्रातिमनोरमम् शृंगा
रवतीत्यभ्युपगमेपिशृंगारशांतयोर्नैरंतर्याभावेनप्रथमसमाधेरसंभवात् द्वितीयसमाधिरपित
स्यादित्य रसांतरयोगेनवाकृतंतेनान्वभूयेत्य नैववो किंवरसमात्रेणवाकृतमित्यपिनशक्यतेव
क्तुंप्रागेवशृंगारमाणेति यतोत्रैवकाव्येअलंकारादेववाकृतत्वप्रत्ययः तस्मादत्रशांतरसादन
प्रसमात्रेणवाचहत्वसंभवात्रातरोपिसमाधिरिति अविरोधापायांतरमाह आश्रयैक्येविरुद्धो
यः सकार्योभिन्नसंश्रयः रसांतरेणांतरितोनैरंतर्येवयोरसः १४ योरसइत्यत्रविरुद्धइत्यनुष
ज्यते रसानाविरोधोद्वेधासमानाधिकरणतयानैरंतर्येणवेति तत्रवीरभयानकयोरेकाधिकर
णेपिविरोधइतिभिन्नाधिकरणत्वतिपक्षगानतेनभयानकोवर्णनीयस्तथासत्यहृदयेतस्यदोषत्वप्र
त्युतवीरपरिपोषः यथामम आहृताप्यपदंदयातिनपरोनप्रार्थितापीतितेमाकृतंपरिभाषि
तोपिवृतःशः किंविचवाभाषते आश्लिष्टोपिनसमस्वागातिरवयत्संगातिमत्रासप्रयाकोपोद्भव
वर्णावदेवतत्कृणोपीनिवरेणोद्विषाम् नवात्रशृंगारभयानकयोरपिविरोधः वक्ष्यमाणक्रमे
णोहयोरप्यंतांगत्वात् व्यधिकरणताव यथप्यालंबनभेदेन एकाश्रयावपिवीरभयानकौ

क्वचिदनुभूयेते तथापि न तयावैगित इति भिन्नाश्रयत्वेनैव निबन्धनीयौ एवमन्येषामप्यूह्यम्
यस्तु तृतीयेन रसेन नैरन्तर्येण विरोधः सोऽविरोधिना रसान्तरेणान्तरितो निबद्धव्यः यथा नागा
नन्दे शान्तजीमूतवाहनस्याहो गीतमहो वादित्रमित्यनेनाद्भुतमन्तरा निवेश्य मलयवतीं प्रति शृंगा
रो निबद्धः नैकवलं प्रबन्ध एव रसान्तरव्यवधिना विरोधनिवृत्तिः किन्त्वेकस्मिन्नपि वाक्ये यथा भू
रेणुदिग्धान्नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः गाढं शिवाभिः परिरभ्यमानान्सुराङ्गना
श्लिष्ट भुजान्तरालाः सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् संवीजिता
श्चन्दनवारिसेकाः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः २ विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टता
या तदानीम् निर्दिश्यमानांल्ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ३ अत्राविशिष्टस्य वी
रस्य कृतः सर्ववाक्यान्वयितेन विमानाधिरोहणादिनान्यथे उत्साहश्चतेन वीभत्सशृंगारयोः
अविरोधः यद्यत्र वीर एव प्रधानमन्यावतद्व्यभिचारिणा वृत्तिनाविरोधः तथाप्येवमप्यवि
रोधः तथाप्येवमप्यविरोधः संभवतीत्युदाहृतं अविरोधहेत्वन्तरमाह स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि
साम्येनाथ विवक्षितः अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ६५ तत्र स्मर्यमाणत्वेनावि

का॰प्र॰

प्र॰

31

रोधोयथा अयंसरशनोत्कर्षीपीनस्तनविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शीनीवीविस्रंसनःकरः सम
रभुविपतितंभूरिश्रवसोहस्तमालोक्यतद्वधूनामिदंवचनं तथाचशृंगारांगस्यापिश्रृंगारस्यास्य
र्यमाणजयोद्दीपनविभावत्वेनकरुणपरिपोषकत्वविरोधः साम्याविवक्षयायथा दंतक्षतानिकर
जैस्तुविपाटितानिप्रोद्भिन्नमांसपुलकेभवतःपुरैरिदत्तानिरक्तमनसामृगराजवध्वा जातस्पृहै
र्मुनिभिरप्यवलोकितानिपाटनेखंडनंप्रसवजनितातिबुभुक्षावशेननिजापत्यमेवभोक्तुमारभ
माणायैसिंहवध्वैपरमदयालुजिनेनतत्प्रदत्तायैस्वशरीरदायकेप्रतीयमानाद्भिः अत्रदयावीरस्यानुभा
वविशेषशृंगारत्पमानभावेनागमन् नचादैत्रदयापिविस्मयोपकारकत्वेनागमन् बौद्धानांस्वा
भाविकदयाशीलत्वेनविस्मयाजनकत्वात् एकत्रांगिनिविरुद्धयोरंगत्वंद्वयोस्तुल्यवत्तन्ययोगां
गिभावेनेनवासादात्परस्यांगमासाद्यवा तत्रायेनाविरोधोयथा क्रामंत्यःक्षतकमलांगलिग
लद्वत्तैःसदर्भास्थलीःपादैःपातितयावकैरिवपतद्बाष्पांबुधौताननाः भीताभर्तृकरावलंबितक
रास्त्वद्वैरिनार्योधुनादावाग्निंपरितोभ्रमंतिपुनरप्युद्यद्विवाहाइव अत्रवाङ्केयानोजविषयार
तिल्लक्षकरुणश्रृंगाराभ्युभावपिसामान्यादेगमिनितत्तन्निर्वाहेणैवदयाऊलयोस्तयोरेकराजकार्येदि

तयोरिवभटयोसहजातोपिविरोधोनदोषाय यथा एहिगच्छपतोत्तिष्ठवदमौनंसमाचर एव
माशाग्रहग्रस्तैः क्रीडंतिधनिनोर्थिभिः अत्रप्रधानेक्रीडायामंगभावेनभावाभावयोरपि नविरोधः
एहीति क्रीडंति गच्छेतिक्रीडंतीप्रकारेणतयोरंगत्वात् तस्माद्विधेययोरेवविरोधोदोषायनत्वनूद्य
मानयोरपीतिपरमार्थः प्रकृतउदाहरणेच पुनरप्यस्यद्विवाहश्चेत्यनुश्रित्यतेनएहिगच्छेतिवा
त्प्रतापितयोरपिप्रसादादेवांगत्वम् नाहशोचप्रभावोयेनास्यापुनर्विवाहतनस्थलेति इतिप्रतीतिप
र्यवसानात् शृंगारांगभावेनपरांगतयाविरोधोयथा क्षिप्तोहस्तावलग्नःप्रसभमभिहतोप्याददानो
ंशुकांतंगृह्णन्केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितोनेक्षितःसंभ्रमेण आलिंगन्योवधूतस्त्रिपुरयुवति
भिःसाश्रुनेत्रोत्पलाभिःकामीवार्द्रापराधःसदहतुदुरितंशांभवोवःशराग्निः अत्रत्रिपुररिपुप्र
भवातिशयस्यकरुणोंगम् तस्यतुशृंगारः ननुएवंकरुणस्यप्राधान्येनतत्रैवविश्रांतेनतयोरंग
त्वासंभवकथमुदाहरणत्वमितिनवाच्यं शृंगारापेक्षयाहितस्यप्राधान्येपिनतत्रैवविश्रांतिरिति
तस्यापिप्रसंगेनैवायतः यथाकामुकाः पूर्वकरालंबनादिकमकार्षीत् तथा संप्रतिशरा
ग्निरित्युपमानतयाशृंगारपरिपोषितेनकरुणेनप्रभवातिशयएवप्रकर्षमानीयते नवांगग

का॰ प्र॰
प्र॰
३२

सा कथमसंगतत्वमिति तदुपकृतसंयोगस्योपकारो विशेषाधायकतयान्तस्याप्युपकारकत्वात्
यदुक्तं गुणाः खल्वात्मसंस्काराः प्रधानं प्रतिपद्यन्ते प्रधानस्योपकारो हि तथा भूयसि वर्तते इ
ति नच प्राक्प्रतिपादितरूपवैयर्थ्यं तत्र रसेऽपकर्षकत्वस्यानुभवसम्पन्नरसंप्रतीतेरणविरोधानामप्यंगांगिभाव
इत्याद्यवबोधमेवोक्तत्वात्सर्वमिति दिक् न रसपदेनात्र प्रकरणे स्थायिभावस्याभिधानात् रस्यत इ
ति व्युत्पत्तेः इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे उल्लासस्सप्तमस्समाप्तः ७ एवं दोषे
निरूपिते गुणालंकारयोः सामान्यावसरात्तत्रापि गुणस्यान्तरंगतया प्राथम्यस्य विप्रतिपत्तेरेकवि
षगुणालंकारयोर्भेदः किंच सामान्यतो लक्षितेन विशेषलक्षणं सुवचमिति कारिकाद्वयेन त
योस्वरूपदर्शनमुखेन भेदकलक्षणमाह ये रसस्यांगिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः तत्कर्ष
हेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ६६ अंगिनः शरीरेणात्मनइवत्काव्ये प्राधान्येनास्थितस्य रसस्य
धर्माः साक्षात्तदाश्रिता इत्यर्थः अचलस्थितय इत्यस्यार्थः अव्यभिचारिस्थितय इति
यावत् अव्यभिचारस्तु रसेन तदुपकारेण वर्तनरसं विनापि नावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमाना वा
वश्यं रससमुत्कर्षं कुर्वन्तीत्यर्थः अत एवानयोर्व्यतिरेकमलंकारे वक्ष्यति एवंच रसोत्कर्षहेतुत्वे

रतिरसधर्मत्वं तथात्वे सति रसाव्यभिचारित्वमिति चेन्न। अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं वे
तिलक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम्। अलंकारमात्रभेदकं तत्सत्त्वे तद्भागादिमत्त्वमिदमेव ग्राह्यम् अन्य
थाविशेषणवैयर्थ्यात्। चेदेवमस्तु रसधर्मत्वमात्रं लक्षणं तत्र च हेतुत्वं तु गुणानां वृत्तिबीज
मित्याह। तद्धर्मत्वं शृङ्गारत्वादौ धर्मे नित्याद्येः। ननु रसधर्मत्वमेषामसिद्धं कथमन्यथा नीरसेऽपि दृ
ढबन्धादिवर्णानामिति मधुरत्वादिव्यवहारो रसवत्यपि रहस्यवर्णाभावात् मधुरादिव्यवहार इति
उच्यते शौर्यादयस्तावदात्मन एव धर्मा इत्यविवादं दृश्यते तु क्वचिदशूरेऽपि आकारमहत्त्वादि
योगिनि शूरव्यवहारः शूरेऽप्याकारलाघवादियोगिन्यशूरव्यवहारस्तु तत्कस्य हेतोः। अयथार्थवि
शूरव्यवहारस्तु तत्कस्य हेतोः। अयथार्थविशूरव्यवहारविषये वितादृशाकृतिदर्शनादाकार एवा
त्मधर्म इत्यारोप्य औपचारिकव्यवहाराद्बाह्याभियुक्तानामाकारमेतादृशं शूरपदवाच्यम् इति विप
र्यासाद् दृश्यदर्शनं तथा व्यवहरन्ति। तत्तत्तात्त्विकाविदुपचारात् इति वक्तव्यं हन्तैवं मधुरादिर
सयोगिनि स्वरूपमात्रादिवर्णाद्युक्ते मधुरादिव्यवहारादृशा एवायं मधुरादिरीतौ पचारिकव्य
पदेशाद्बाह्याभियुक्तानां वर्ण एव तादृशो माधुर्यभागीति विपर्यासादसमर्थानां वर्णोऽपि हि बद्धविषु

५२ का॰प्र॰ ५॰ 33

रात्मवद्धरंति ततालोविनस्त्रकुडयपवाराद्दितिद्धल्पमेतत् नन्वेवोयोदेशात्मद्दृतित्तवंदधव
मादीनां रसहृत्तित्वं वास्थितावेवंस्यात्तेवत्वसिद्धाविनिगमकाभावादिति चेन्नेवं भवत्वं
विनिगमकाभावे यदित्वयावर्णमात्राश्रयाश्रणा इति स्वीकृतं श्रुत्वा तेनत्वेवम् श्रावियोषेण
रचनायामपिनदंग्गुणगमात् तथावरममात्रहृत्तिनेलाघवंवर्णतवोनमवहात्तिनेनगौर
वं यत्नस्त्रैवमतएवमाधुर्यादयोरसधर्माः समुचितैर्वर्णादिभिर्व्यज्यंते इत्येवसम्यक् वंज
कत्वैवैषां यथा तयोदाहरिष्यते तेन नातिप्रसंगः ॥ उपकुर्वंतितं संतं येंगद्वारेण जातुचित्
हारादिवदलंकारास्तेनुप्रासोपमादयः ॥६७॥ अंगिनो रसस्यांगभूतो तत्द्वारेण तदतिशयाधा
नमुखेन यो धर्मो रसस्योपकुर्वंति तेलंकाराः तत्राशब्दद्वारेणानुप्रासादयः अर्थद्वारेणोप ७३
मादयः यथा कंठस्यांगोत्कर्षद्वारेणशरीरिणोप्युपकारका हारादयः संतमितियत्ररसः संभवत
त्रैवोपकुर्वंति यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनो इति भावः जातुचित् नतु नि
यमेन तथा च संतमपिरसं कुर्वंतोपकुर्वंतीत्यर्थः एतावता रसोपहृतित्वं वलात्स्थितिमेव दर्शितं तथा
वरमोपकारकत्वेमतित दद्दृष्टितंतयातेसतिरसव्याप्तिवातिमनियमेन रसोपकारकत्वं सामा

न्यलक्षणत्रयमलंकाराणां गुणमात्रभेदकं तमन्यभागाहितं तद्वेदितव्यं अन्यथा व्यर्थवि
शेषणमात्रं न च शब्दहारिणा रसोपकारकत्वं यथा अपसारय घनसारं कुरु हारं दूरएव किं कम
लैः अलमलमालिमृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला अत्रैरफानुप्रासः शब्दमलंकुर्वंस्त
दुपकरोतीतिरेफस्य शृंगारव्यंजकत्वात् अर्थं शब्दालंकारेण यथा मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्य
विरतं प्रमाथी निर्धूमो ज्वलति विधुतः पावक इव हिनस्ति प्रत्यंगं ज्वर इव गरीयान न इतो
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चांब न भवती अत्र विषमिवेत्यादिरूपमावशेन विसर्पणादेरतिश
यप्राप्त्या विप्रलंभोत्कर्षात् रसं विनाप्यलंकारसंभवो यथा स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छेत्यादि चित्र
भेदे सत्यपि रसेन तदनुपकारकत्वं शब्दालंकारस्य यथा चिन्ते विहुंटदिगाखुटदिमासुगणाभुसे
णाइलोंडःदिवसंडःदिदिस्सहस्स वोलस्सिवडःदिपअट्टदीपकउंवेधवाणाणंहदिविरत
गुणीभरंगी अत्रानुप्रासेन शब्दमात्रमलंक्रियते न तु सत्रापि विप्रलंभः शृंगारः टवर्गस्य
तत्प्रतिकूलत्वात् अत्र च प्रतिकूलवर्णत्वं न दोषः प्राकृतस्यौजोगुणस्य प्रधानत्वात् अस्य
वक्तृदम्भव्यंजकत्वादिति काश्चित् वस्तुतस्तु सत्यपि प्रतिकूलवर्णोऽति रसस्य नानन्त्यात्ति

का॰प्र॰
३५

रेव अनन्वयविरोधः किंतदपकर्षमात्रे नवापक्षेऽपिविधिमानेतस्मिन्नटवगीनप्रासंभा
प्रकारेतिभावे सत्यपितस्मात्तदन्यप्रकारकत्वमर्थालंकारस्यपथा भिन्नेष्वपिगतेमरोरुहेव
नेवक्त्रानने नस्याति कंदत्वमेरेष्वुवीत्यदयितामसंगुरस्मारमम वक्राहरणवियोगिनाब
सलतानास्वादितानोज्झिता वत्रेकेवलमंगलेवनिहितप्राणस्यनिर्गच्छतः अत्रोपमाल
कारः नवामावहतनस्यशृंगारस्योपकारिकाविरलंवेहिजीवनिर्गमोपिवर्णयिते नइकेष
थावकत्वादितिनविरोधहेतूपादानमनन्वितेप्रयुक्तत्वेहाभावेपर्यवसनेन नदेतदुक्तं अत्र
विमलताजीवनिरोद्धुमशक्तेतिप्रकृतानन्वयेणोपमेति अप्रकृतंवानन्वितत्वमितिभावः
वस्तुतस्तुतदन्यवाख्याविषयम् विमलताजीवैरोद्धुमशक्तेत्युपमाप्रकृतानन्वयणप्रकृतेनावि
षयेअनन्वयणारहिता उपमायामनन्वयणांयत्साहश्यं नप्रकृत्यातस्मादत्रोपमानालंकारः किं
थ्येवेता नवनस्यामापि नहेषतादवस्यंसंभावितेनापिसाहश्येननत्पवहेतोः नह्युपमावहल
मतेयेव जीवनरोधकत्वं तूपमासाहश्यमप्युत्प्रेक्षणीयकटाक्षेववानरमणम् यथोक्तनिरोधकमिव
निहतमितिनहिकथंप्रकृतोदाहरणमितिचेत् नप्रेक्षातीरसातिवयाप्रतीतेः प्रस्तुतमाह

शोत्स्थितयातपमोक्षन्यायेनापकर्षपर्यवसानादिति एवमेवं गुणालंकाराविभागो विचारसिद्धो ना
न्यः तदेवं गुणालंकारयोर्भेदव्यवस्थिते यत्काश्चिदुक्तं लौकिकयोर्गुणालंकारयोः शौर्यादिहारादयः
संमवेतनमेयोगिताभ्यां भेदसंभवति अलौकिकयोस्तु माधुर्योपमादयोस्तूभयोरपि समवे
तत्वादनुपपन्नो भेदस्तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गतलिप्रवाहन्यायेन तथाहि गड्डुलिकामेषीकावि
देकाकिनाविद्धेनापुरोगगच्छति इतरास्तु विनैवनिमित्तविचारं तामनुगच्छंति तथाकेनाप्या
लंकारिकेण गुणालंकाराकेनाविदभिप्रायेणाभिन्नतयोक्तौ इतरैस्तुविचारं विनैवतदनुसारेणत
द्भेदवदंतीतितदसम्यग्वादितव्यं यदप्युक्तं वामनेन काव्यशोभाव्यवहारनिमित्तं काश्चिद्दतिणायः
तदेतत्वेगुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराश्चेति तयोर्भेदश्चेति तदपियुक्तम् यतः शोभाहेतवो गुणा
इत्युक्तं तत्किं समग्रैर्गुणैः काव्यशोभोत्पाद्यते उत येनकेनापि आद्ये पांचालीगौडीयावृत्तीः कथं
काव्यस्यात्मा माधुर्यादिभावेन समस्तगुणाभावात्तच्छोभानुत्पत्तेः अन्तेग्राह्यादावत्रप्रज्वालतयाग्निरत्रै
ग्राम्याप्रायेनलसमस्तेष्वधर्मश्रुत्यादावोजः प्रसादगुणसत्ताकाव्यव्यवहारप्रसंगः तद्दिमन्मतए
वतन्मतेपितद्व्यवहारे अलंकारापवादानेन गुणमात्रेणैवकाव्यव्यवहारस्येकारात् यदापि गुणा

का॰ पृ॰ हेतुकशोभातिशयहेतवोलंकारा इति तदापि युक्तं स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वेनैव वेदे हेतुकवर्णितौ नो अस्मादद
पृ॰ त्कृष्टरसोपनितरां स्वथात् यस्मादपूर्ववीर्थेरनेनमानसपदेहेनैव वर्वर्णान्येवस्वावप्राप्तिरित्यर्थे विशे
35 षोक्तिरेकगुणहानिकल्पनयाप्रायगुणदार्ढ्यकल्पनाविशेषोक्तिरिति वामनलक्षणात् उत्तरव
व्यतिरेकाः उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं व्यतिरेक इति तल्लक्षणात् एतौ च गुणौ मनेपदेष्वेव काव्यव्य
वहारशोभाजनकावेव मन्तव्याश्युत्तम नन्वत्रापि प्रमादादेवेत्तमानमानार्थगुणानपेक्षानमले
कारयोः किंविनिगुणात्वेकथंतत्रैयकाव्यव्यवहारः सगुणत्वविशेषाभावादिति चेत् अस्तिवात्रगुणास्त
यास्तानेवपरंतत्किंविद्गुणानस्य शोभाहेतुत्वेनेति प्रसंगात् समस्तगुणवत्तेनयावत्तत्वेनवात्रनतस्मा ९८
सगुम नयावगुणजन्यशोभामनपेक्षैवालंकाराणांशोभामस्यातिरिति तात्पर्यं इदानीं गुणानाम
लंकारभेदमिद्धे दर्शयितव्यमिदमायतनेदमाह साधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्तेनपुनर्दश वि
भागक्रमेणैवालक्षमाह आह्लादकत्वं माधुर्यं शृंगारे द्रुतिकारणम् ६८ आह्लादकत्वं यदानंद
हेतुत्वं तद्धि नश्शृंगारस्यापितस्यैव रसात्मकत्वेननजानकात्वात् आनंदरूपत्वे चेतद्धि सर्वेषामे
व रसानामित्यत आह द्रुतिकारणमिति द्रुतिश्चित्तस्यागलिततमपि हेषादिजन्यकाठिन्याभावः त

याव यद्दर्पणेनश्रोतुर्निर्मनस्कतेवोसंपद्यते तदाह्लादकत्वंवस्तुरूपंमाधुर्यमित्यर्थः यदुक्तं ग
लितत्वमिवाह्लादपदव्याहृदयेददात् माधुर्यनामशृङ्गारोपशेहेंगाहहनेगुणइति कामावित्यत
त्राह शृंगारइति शृंगारपदंसंभोगपरंविप्रलंभेतिशयमसुवक्ष्यतीति भास्करत्वं प्रथमत्वंमाधु
र्यस्यलक्षणंत्राह तदयुक्तंउजःप्रसादयोरपितयाविनातिव्याप्तेः शब्देनइत्ताश्रुताकिसंभोगप
रमाधुर्यमेनत्याह करुणविप्रलंभेनशक्रातेवातिशयातितम् संभोगात्करुणतस्माद्विप्रलंभेत
तोपिशांतेतिशयितंमाधुर्यं हास्यादेरुपगमेनातिद्रुतिस्फूर्तिहेतुत्वात् इयांस्तुविशेषः संभोगवि
प्रलंभयोरन्त्रत्रिस्मपत्वंशांतेतत्वमप्यायनयावैजोदेलेशानविद्दीप्यान्तस्याविस्तृतेहेतुरोजोदी
रागरसस्थितिः ६९ दीप्तिस्वरूपायामनसोविस्मृतिर्मेलितत्वमिव तथाव यदुक्तांज्वलितमिवम
नोजायतेतदोजइत्यर्थः कृदामित्यातिश्रह वीररसस्थितोतिः अस्यायिकरणांतरमाह बीभत्स
रौद्ररसोयत्तस्याधिक्यंक्रमेणात वीरबीभत्सतोपितातिद्रविन्दीप्तः काव्ययाः सातिशयतयाका
रणमजाः क्रमेणात्कर्षवत्तदेतद्वीररौद्रयोः निष्प्रतिपत्तम् बीभत्सेतुमाधुर्यलवानविद्धमिति
पत्तम् बीभत्सेतुमाधुर्यलवानविद्धमितिविशेषः घ्यायान्येनमाधुर्यौजसोरेकैकविधानमत्र प्रको

का·प्र·
प्र·
36

तमतो हास्याद्भुतभयनकेष्वनाक्षि विद्विहितेन सभयनकत्वगाह्यात् शृङ्गारेयेनाद्भुतत्वशृङ्गे
नवत्सहमेवय: ८१ उभयाश्रोत्यत्त्वप्रसादो मो सर्वत्रविहितास्थितिः ओजसिवीररौद्रादिरसे
शृङ्गारेयुनादिवत् माधुर्यंशृङ्गारकरुणादिरसेत्वशृङ्गारकेरावस्त्रादिसंबंधि जलवद्यो गुणो।
त्र्याप्यविते गाटिस्येवरसेनव्याप्नोतिसप्रसादः करुणस्यापिस्यान्तेत्र विवक्षितवाऽश्नितिनि।
दोषः प्रयंचसर्वेष्वरसेषुयायेयनयासर्वौसद्भवनाम्रत्वाऽगितवास्थितश्चतितंत्रेणाहसवत्र
विहितास्थितिरिति कथंतर्हितत्तद्वैदिनामपिशब्दार्थयोर्माधुर्यादिव्यवहार इत्यतआह गुणवृ
त्यापुनस्तेषांवृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ८१ गुणाहत्यरूपचारःप्राकारेणार्थस्यवव्यंजकेसुकुमार
वर्णादौतडुपचारइत्यर्थः तेषांगुणानाम् ननुकलक्षणेप्रघाटयोपिदर्शितरूपत्वाल्लक्ष
तत्वेवनपुनेदमहर्षोऽपिदर्शितमत आह केचिदं तभेवत्यस्यदोषत्यागात्परेश्रिताः अन्येत्वम
जेतेदोषत्वंजत्रावितनोदश ८२ एभमडुक्कलदोषेमाधुर्यादिषुउद्देवोपलक्षणमलंकार
धुन्यारण्यंतभविस्यदर्शयिष्यमानत्वात् उक्तानभावादिहेतुत्वेयोपादानमप्युपलक्षणंवैचि
त्र्यमात्रपर्यवसायि दर्शयिष्यमाणत्वात् दोषत्यागादितिदोषाभावरूपत्वाद्व्यापकतयाव ०८

दोषोक्तं ऊर्जावि देतिदोषस्वभावस्यगुणस्वभावानौचित्यात् स्वभावभंगप्रसंगात् तथाहि
श्लेषस्तावत्मतेबहूनामपिपदानामेकवद्भासनंसमाधिस्तारोहावरोहयोः क्रमः सर्वोत्कर्षा
पकर्षौयोवैरस्यानादायकोविन्यासः उदारत्वंविकटादित्वं तत्स्वन्तीतिविपदेयाघटना
तत्वं प्रसादेऽयोजोमिश्रत्वंशैथिल्यस्यदोषत्वात् तदेतत्कृतहेमौजस्तत्समतम् यद्यपिदीप्ति
जनकत्वरूपेरसानिष्ठेओजसिनेषामंतर्भावः तथापि तद्धोक्तीतितद्व्यंजकवर्गाद्बंधलत्वाण
तदंतर्भावश्चन्वर्थः एवमर्थेपिपृथक्पदत्वरूपंमाधुर्यमग्राम्यत्वादेवोपात्तम् यथोक्तमाधुर्ये
व्यंजकत्वेनासमासस्यविधानात् अर्थव्यक्तिःस्फुटहित्यर्थसमर्पकता यासाच प्रसादपद
पदैनैवोपात्तायथोक्तं प्रसादस्यैवोतव्यपत्वात् समतानानावृत्तवैदर्भ्यादिमार्गोपरित्यागःसा
वक्रत्वदोषएवयथामातंगाःकिंमवेलितेरित्यादौप्रारब्धस्यमसृणवर्णत्वस्यपरित्यागाभिधा
नेप्यत्यागोदोषायततत्परित्यागस्तद्वत्यतगुणानतदुक्तम् नचदोषस्वभावस्यगुणत्वं स्वभा
वभंगप्रसंगात् सुकुमारतानिष्ठुराक्षरप्रायत्वंतत्स्वकष्टत्वरूपदोषाभावपर्यवसत्वम् कांति
स्यउज्ज्वलतातदुज्ज्वलत्वंतद्ग्राम्यपदाघटितत्वमितिसापिग्राम्यत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नैवपा

का. प्र.
प्र. १
३७

एवंदणाशब्दगुणानां पृथगुपक्रान्ताः अर्थेगुणा अप्येवम् तथाहि अर्थस्यौजः प्रौढिः साचप
पदार्थे वाक्यवचनं वाक्यार्थे च पदाभिदा प्रौढिर्व्यासःसमासौ च साभिप्रायत्वमस्य चेति प्रतिपा
दितपंचप्रभेदाः तेषादिवत्पृथगङ्गीकृतेवैचित्र्यमात्रं न गुणाभिव्यक्तिकाव्यव्यवहारान्माधुर्या
दिनिरपेक्षेणैवतेनतद्व्यवहारोत्प्रवर्तनात् अतस्तस्मिन्देशेऽपार्थत्वपदोषाभावपर्यवसन्नः
एवंप्रसादोऽर्थवैमल्यप्रयोजकमात्रपरिग्रहइतियावत् सोऽपिधिकपदत्वपदोषपरित्यागादे
वान्यथासिद्धमनियमायुक्तं त्रूयथैवविवितंनवीहितनत्वपापाभावरूपमोक्षमार्य पुनरपारुष्य
परुषेष्वपैपरषग्राम्याभिधानमितियावत् तच्चामंगलरूपाश्लीलत्वपरित्यागेनैवसिद्ध्यति
उदाहृतानर्थस्याग्राम्यत्व तच्चग्राम्यत्वरूपदेशाभावएवेति अर्थव्यक्तिस्तवस्तुस्वभावस्य
स्फुटता साचस्वभावोक्त्यंतर्भूताकान्तिस्तुदीप्तर सत्वंसाचरसध्वनेरमवदंकामेगुणीभूत ०७
व्यंग्यं वातच्युता अस्यार्थः क्रमकौटिल्यमतिक्रमस्तस्यानुल्वणत्वमस्फुटतात्वोपपादितो
युक्तिस्तस्यायोगइति यथा हे हे कामेनेत्यादि अत्रापिहितनयनामतिक्रम्यान्याऽवुंभनादति
क्रमत्वस्यास्फुटत्वमनयादर्शनात् तत्रोपपत्तिरेवम् अनयाक्ष्णातवामिति केचित्तमको

टिल्यंक्रमस्यातिक्रमः स वा उव्यक्त एव वएक्तदै वोभयान्वेनेनानस एव स्लेषउक्तैवोचिउमानं
न गुणः अनन्यसाधारणत्वमोपकारित्वातिशयविरहात् प्रसन्नतयान्वमेधानेनरसव्यक्त्यानसं
भवात् समतावैशस्याभावोर्थस्य सम्यक्क्रमाभेदरूपदोषाभावएव दोषत्वं नह्यतिरेकस्य कथमिति
वे यथैनानवल्पन्नसैतान्प्रसादेवन्यूद्शिप्वहेशनि समाधिः पुनरर्थदर्शनं नवासौ गुणः काव्य
शरीरत्वात् स्वयंहृष्टस्यान्यच्छायासिद्धिस्वार्थस्य वा यदि न दर्शनं कथं तर्हि काव्यशरीरतिष्यतिः
असाधारणशोभाधायकोहि गुणः प्रभृति न च काविशरीरनिवर्तकमिति उक्तयुक्त्यौत्रिह्मस्पीकत्या
ह तेना नार्थगुणा वाच्याः ये वैयंग्योहृताः तेभावात्रगुणाः प्रत्ययाद्वक्रमहाः श्रोत्रावशब्दादय
सुये वर्णाः समासो रचनास्तेषां व्यञ्जकतामिता ७३ येवंरूयनयवारणान्येः शाब्दगुणाश्रोक्ता
वस्तेनोरसगुणा एव वर्णादयस्तेषां व्यञ्जकत्वंगताः के कस्य व्यञ्जका इत्याकांक्षायामाह मूर्ध्नि
वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ७४ माधुर्ये व्यङ्ग्ये टवर्ग
वर्जिताः कादिमान्ताः रेफणकारौ वेतिवर्णायुक्ताः इत्यर्थः कादयो मूर्ध्नि स्ववर्गान्त्यवर्णागताः
यथा अङ्कुर इत्यादि रेफणकारौ तु ह्रस्वस्वरान्तरितौ वृत्तिः समासस्तस्याभावमध्यमतावा इति स

काव्य. मू. 38

२८ मात्मः चटनातेर्येतिसौकुमार्यवतीपदानत्रयोगेनवचनावेति वर्णसौकुमार्यवतीरचना
वर्णसौकुमार्यादेवलब्धेतिपदानत्रयोगेसौकुमार्येत्नाभावघटनातर्थेत्सुरुक्त मिति उदाह
रणं नंगरंगप्रातिमंनरंगभंगीभिरंगी कृतमानतोगणाः कुर्वंतियेनांसहमाययेत्नाः स्वांता
निष्पांतापरवितननानि ॥ ॥ योगश्चाद्यनतृतीयाभ्यामंत्ययोरेणतुल्ययोः आदिः शेषोहृति
देर्मंगयतत्रश्च ओजस्य ७५ ओजसिद्वयोगवर्गप्रथमतृतीयाभ्यांमहतदंत्ययोर्द्वितीयचतुर्थयो
योगः यथावज्रार्कानिर्ह्रादादयः तथातुल्ययोः कयोर्वियोगोयथावित्तविरादोतथाजा
दिवनवर्यश योवेतिवर्णाः समासस्तु दीर्घः गेम्भारचनासावोड्डतविकटतिति उ
दाहरणंस्फुरन्महन्तकटेति ॥ ॥ ॥प्रतीतिमात्रेणवर्णनोयेनार्थेप्रत्ययोभवेत् सा
धारणः समयागांसप्रसादोगुणःस्मृतः ७६ ॥ येनशब्देनसमासेनवाथयथचचनया
वाहृतिमात्रेणशब्दादर्थप्रत्ययः ॥ ॥ सप्रसादाविजनक इत्यर्थः उदाहरणे परि
म्लानं पीनस्तनजघनसंगादुभयतस्तनोर्मध्यस्यांतः परिमिलनमप्राप्य हरितम्
इदंव्यस्तन्यासंश्लथभुजलताक्षेपवलनैः कृशांग्याः संतापंवदतिबिसिनीपत्रपायै ७३

यनम् अन्येषांतुवर्णानामुदासीनत्वमितितदुपादानेनगुणापकर्षायेत्युक्तेनैवैवंमधुर्यादौतद
न्नादयोरवानायाः सर्वत्रविरुद्धः स्मिरितिवाच्यःयत्नोयद्यपिगुणपरतंत्रारचनादयस्तथापि वक्तृ
वाच्यप्रबन्धानामौचित्येनक्वचित्क्वचित्रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥ अन्यथात्वंगु
णपारतंत्र्याभावः वक्तृवाच्यप्रबन्धौचित्यविरहएवगुणपारतंत्र्यस्वीकारात् तत्रापिवक्त्रौ
यांगव्यक्ताबुपयोगात् क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षयावक्त्रौचित्यादेवरचनादयः यथा मन्थाय
स्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरःकोणाघातेषुगर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचं
डः कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातःकेनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितस
खोदुन्दुभिस्ताडितोयम् अत्रनवाच्यंक्रोधादिदीप्तरसव्यंजकंप्रबन्धस्वरूपमात् प्रबन्धेचनाटकाद
वभिनेयइतिदीर्घसमासत्वंप्रतिकूलंयद्यपि तथापिवक्ताभीमसेनइतितदौचित्यादुद्धतारचना 23
त्रस्तत्समडुद्धतादिव्यक्तैवेवोपयुज्यते क्वचिद्वक्तृप्रबन्धौचित्यानपेक्षयावाच्यौचित्यादेवरचना
दयः यथाप्राक्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सोहिकेयोपघातत्रासाहृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविर
थे नारुणेनेक्ष्यमाणम् कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिवमरुतांकंधरारंध्रभाजांभांकारैर्भीममेतन्निप

का० प्र०
प्र०
39

ततिवियत्तः कुंभकर्णोत्तमांगम् अत्र वक्ता वैतालिकः प्रबंधश्चाभिनेयात्मेति दीर्घसमासा नो
चित्येपि वाच्यस्य कुंभकर्णोत्तमांगस्याभिनीतौ नीजाक्षितात्ड्डतारचनादयः अविहद्भावाख्यानयोग्याः प्रबं
धोचितात्र वर्णरचनादयः तथा हि आख्यायिकायां हि शृंगारेपि दीर्घसमासनाड्डनेवक्रविरणानि मसृणवर्णादयः
श्रृंगारे तेव कटबंधेनैव प्रक्षायावतात् विप्रलंभकरुणयोस्तत्रापि दीर्घसमासपरिहारस्तयोरगतेसाकुमार्यात् व
थायांते रौद्रेपि नात्यंतमुद्धता वर्णादयः वर्णनीयमहापुरुषस्य समर्पणस्योद्धत्वात् नाटकादावभिनेयत्व
रौद्रेपि न दीर्घसमासादयः विच्छेदेनाभिनयसौकर्यात् एवं मुक्तकावोचित्यमनुसरणीयं तथा हि एकैकस्मिंदमि
वाक्यसमाप्तिर्मुक्तकमुच्यते संदानितकमादिविशेषकम् चतुष्कं कालापकम् पंचादिचतुर्दशांतेषु कुलकम् तत्रै
मुक्तकेषु कवे रसबंधाभिनिवेशिनस्तस्मादृश्यमेवौचित्य यथाप्रबंधस्येमहामित्यादौ रसानिवेशाभावेत्कामचारः प्रबंधादि
तकादिषु काव्यमकाव्यसमाप्तेरेकरूपम् दीर्घमध्यसमासता चत्रमंथगतेषु प्रबोधितेष्व वरवर्यइतिसेयं इति श्रीम
न्महोपाध्यायगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे गुणालंकारभेदनियतगुणनिर्णयो नामाष्टम उल्लासः एवं गुणे विवेचि
ते लंकारा विवेचनीयास्तत्र सामान्यलक्षणं गुणविवेचन एवोक्तं शब्दालंकारार्थालंकारोभयालंकारत्व
पविशेषलक्षणं चार्थलभ्यमिति तेषां विशेषलक्षणं वक्तव्यं तत्र काव्यलक्षणे शब्दस्य प्रथमोपादानाच्छब्दालंकारावि
क्रियेतीति हेयेत्यायः प्रेशाप्तद्दियाथ समंगयदोर्भगपदद्धतत्वसमंगस्त्रेयाणग्रयथानारीनामंतकुलमावररिवेरा
नासिकग्रंथनेवामानोदितमादधातिहितकृते वा वलानां वचनप्रज्ञांके हितकतनं नबलावाचकस्य ग्रात्मनः सामर्थ्यमव ०७

तितिसोत्साऽसौर्थेनत्रपिनावात्य यमानंतानीतेन वनायकव्यापारनिव्यतयेनयाभिधानंतत्रतस्याःसाम
र्थ्यातदुक्तइति धीरोदात्तस्यातिगूढाहंकारत्वमेव चितेतोत्साऽऽशात्माप्रकाशने ऽहंकारस्यागूढत्वात्प्रकृ
तिविपर्ययदोषःस्यात्तएतत्त्वप्रासंगिके किं चपादंतानेदेधनित्वसंभवेनत्यागेनोविनश्यतिभावः इति
सुबुद्धिमिश्रटीकायां यत्ससद्भदित्यात्युक्तोदाहरणत्रयेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य तथात्यन्ततिर
स्कृतवाच्यस्य तथात्र्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्याऽगूढतादर्शिता ॥ अपरस्यांगमिति ॥ रसादे
रिति। रसभावतदाभावशांत्यादेरंगिनः। अथवा यत्रवाक्यार्थीभूतस्य वाच्यस्य वस्त्वलंकाररूपःअं
गिनःअनुरणनरूपं वस्त्वलंकाररूपं वांगे भवति तत्रापि गुणीभूतव्यंग्यतैव ॥ रसोरसस्यांगयथा
अयसरशनोत्कर्षीति ॥ समरभुवि छिन्नं भूरिश्रवसो हस्तं पतितं विलोक्य तद्वधूनां प्रलापः। अ
त्र शृंगारभूतसंभोगाद्युतीनः स्मर्यमाणः सन्निदानीमनिष्टत्वेन शोकविभावत्वं प्रतिपद्यते। तत
स्तत्र वाक्यार्थीभूतस्यांगिनः रसस्य करुणस्यांगभूतो विप्रलंभः शृंगारः पोषणेनतत्स्योपक
रकत्वात्। तथा चोक्तं ध्वनिकारेण। प्रकृतिरमणीयाः पदार्थाः प्रागवस्थाभाविभिः स्मर्यमाणा विलासे
रधिकतरं शोकावेगमुपजनयंति ॥ रसभावतत्प्रकाशमानेनतत्संधेः रसवद्वत्प्रेयस्विऊर्जस्विसमाहि

60

ॐश्रीगणेशायनमः शब्दालंकारान्विविच्यक्रमशोमानर्थालंकारानाह । उपमानन्वयस्तद्वदुप
मानोपमानतः तस्योल्लेखश्चसंदेहोरूपकापह्नुतीतथाश्लेषस्तथासमासोक्तिःप्रोक्ताचैवनि-
दर्शनाअप्रस्तुतप्रशंसातिशयोक्तीपरिकीर्तितेप्रतिवस्तूपमातद्वद्दृष्टान्तोदीपकंतथातुल्य
योगितयाचैवव्यतिरेकःप्रकीर्तितः आक्षेपोविभावनाचविशेषोक्तिस्तथैवच यथासंख्य-
मर्थान्तरन्यासःस्यात्ततोविरोधवत् स्वभावोक्तिस्तथाव्याजस्तुतिःप्रोक्तासहोक्तिवत् विनोक्तिप
रिवृत्तीचभाविकंकाव्यलिंगवत् पर्यायोक्तमुदात्तंचसमुच्चयमुदीरितः पर्यायश्चानुमानंच
प्रोक्तःपरिकरस्तथाव्याजोक्तिपरिसंख्येचविशेषवहेतुमालया अन्योन्यमुत्तरंसूक्ष्मंसारस्तद्वद
संगतिःसमाधिश्चसमेनस्याद्विषमस्त्वधिकेनच प्रत्यनीकंमीलितंचस्यान्नामैकावलीद्विधा
भ्रान्तिमांस्तुप्रतीपेनसामान्यंचविशेषवत् तद्गुणातद्गुणौचैवव्याघातःपरिकीर्तितः संसृष्टि
संकरौचैवमेकषष्टिरुदीरिताः तेषुसर्वालंकारमूलभूतत्वेनोपमायातिशयाच्चप्रधान-
भूतामुपमांतावल्लक्षयति साधर्म्यमिति भेदेसतियत्साधर्म्यंसमासमानोधर्मोययोस्तमुपमे
यानयोर्भावःसाधर्म्यंसाधर्म्येत्रयःप्रकाराः भेदप्राधान्यंव्यतिरेकवत् अभेदप्राधान्यंरूपकवत्

का॰
टी॰

द्वयोस्तुल्यत्वं यथासंख्यं यदाहुः यत्र किंचित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषस्स विषयस्सदृशतायाः इत्यु
पमैव प्रकारवैचित्र्येणानेकालंकारवीजभूतेति प्रथमं निर्दिष्टा उपमानोपमेययोरेवेति प्रसि
द्धमुपमानं चन्द्रादि अप्रसिद्धमुपमानतुल्यमुपमेयं वदनादि उपमसीयमीयते तेनेत्यते स्व
साहश्यपरिज्ञापणादुपमेयं प्रसिद्धाप्रसिद्धी च कविविवक्षावशादेव कार्यात्कारणादिक
योरिति अनयोः साधर्म्यस्यासंभवात् आयुर्घृतमित्यादिवत् तयोरेवेति उपमानोपमेययोः
समानेन धर्मेण सम्बन्धे उपमाने साधर्म्यं च देशादि भिन्नानां गुणक्रियादीनां साधारणधर्म
त्वमित्याह भेदग्रहणमिति एकस्यैवोपमानोपमेयत्वे ऽनन्वयो वक्ष्यते इति भेदग्रह
णमनन्वयनिरासाय यदुक्तं इववद्वादयः शब्दाः समाननिभसन्निभाः तुल्यसंकाशनी
काशसरूपकाः प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीकविरोधिनः सदृक्सदृशसंवादिसजातीयानु
वादिनः प्रतिबिंबप्रतिच्छंदसमसरूपसमप्रभाः सलक्षणसदृक्षाभसपक्षोपमितोपमाः
कल्पदेशीयदेश्यादिप्रतिनिधी अपि सवर्णतुलितौ शब्दौ ये च तुल्यार्थवादिनः समा
सश्च बहुव्रीहिः शशांकवदनादिषु स्पर्धते जयति द्वेष्टि द्रुह्यति प्रतिगर्जति आक्रोशत्यव

ध-८५

जानाति कदर्थयति निंदति विडंबयति सन्त्यन्ते हसतीर्ष्यति स्पर्धते तस्य मुष्णाति सौभाग्यं
तस्य कांतिं विलुम्पति तेन सार्धं विगृह्णाति तुलां तेनाधिरोहति तत्पदव्यां पदं धत्ते तस्य क
क्ष्यां विगाहते तमन्वेत्यनुबध्नाति तच्छीलं तन्निषेधति तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्य
वाचकाः ॥ पूर्णा लुप्ता चेति उपमानस्योपमेयस्य साधारणो धर्मो मनोज्ञत्वादिकः उपमाप्र
तिपादका इवादिशब्दाः एतच्चतुष्टयमपि यत्रोपनिबध्यते सा पूर्णोपमेत्यर्थः एतच्चतुष्ट
यमध्यादेकं द्वितीयं तृतीयं वा उपनिबद्धं न भवति सा लुप्तोपमा इत्यर्थः सेति सा च त्रिधा पू
र्णोपमा वाक्ये तथा समासे तथा तद्धिते श्रौती आर्थी च भवति तत्र वाक्ये श्रौती पूर्णोपमा
समासे श्रौती पूर्णोपमा तद्धिते श्रौती पूर्णोपमा तथा वाक्य आर्थी पूर्णोपमा समासे आर्थी
पूर्णोपमा तद्धिते वा आर्थी पूर्णोपमा इत्येवं षड्भेदाः पूर्णोपमायाः । यथेववाशब्दा इति यथाश
ब्दश्च इवशब्दश्च वाशब्दश्च यथेववाशब्दाः यत्पराः यदि स्यात्तदेवोपमानमिति यथाद्य
पमानस्यैवं द्वारे विशेषणाभूता अपि ते यथेववादयः तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना षष्ठ्यादिसाम
र्थ्यं न कृत्यैवाभिधाव्यापारेणैव षष्ठीवत् यथा षष्ठी विभक्तिर्यत्रोत्तरानन्तरं वा विशिनष्टि अन्येवो

क॰ प्र॰ टी॰ २

भयाश्रितसंबन्धमभिधत्तेनत्थैवाग्रं यथेववादिरुपमानोपमेययोरेकतरस्मिन्नप्यविश्रान्तःश्रौते
तद्रूपेणोभयाधारत्वमुपमानोपमेयभावंद्योतयतीतिश्रौतीतत्सद्भावेनतथैवतिश्रौतीत्यर्थः तत्र
तस्येवेत्यनेनतत्रेणार्थेवतेर्विहितत्वादिवशब्दवच्छ्रौतेनतद्रूपेणोभयाश्रितोपमानोपमेयभा
वावगतिः। आर्थीमाहतेनचेत्यादि तेनतुल्यंमुखमितितत्रेदंबिंबंतत्तुल्यंमुखमिदंचेति इदंच
मुखं तच्चंद्रबिंबंउभयत्रापीति उपमेउपमानेच अस्य तस्योपमेयस्यवोपमानस्यवाविशेषणेन
चविश्रान्तिरित्यर्थः साम्येतिसममिवसाम्यंसाधारणोधर्मः तस्यपर्यालोचनात् सादृश्यात्तस्य
तावप्रतीतिः नतुल्यादिशब्दादेवयतस्तुल्यादिपदानामार्थत्वादुपमायेउपमानेवाविश्रान्तिः
अन्यत्रतस्मात्सादृश्यपर्यालोचनयातत्सम्बन्धिनावगतिः तेनाआर्थीवाक्येसमासेवातद्धितेवा
र्थीत्यर्थः तत्रसमासोपमाश्रौतीकथंस्यात् नहिइवेनसमासोघटतेइत्याशंक्याह इवेनसह
समासप्रतीपादकऊगमितिप्रादयइतिहृत्याश्रित्येवक्रमआह वृत्तिकारः इवेनेतिसमासगा
इति समासेश्रौती स्वमेपीति अत्रविजयश्रीरित्युपमेयंस्वाधीनपतिकेत्युपमानंप्रभावप्रभ
वमितिसाधारणोधर्मः यथाइतिशब्दः उपमावाचकः राजपदेप्रभावोविक्रमः कांतपदेस

कृष्टोभावःप्रभावोनरागः नस्यप्रभवनन्त्वनिश्चानंप्रभावप्रभवंउपमानोपमेयसाधारणध
र्मोपमावाचकयथाशब्दलक्षणावतःषष्ठ्योपादानात्पूर्णात्वंतथाउपमावाचकोपमानोपमे
यमाहात्म्यसंबन्धप्रतिपादकयथाशब्दसद्भावाच्छ्रौतत्वं तथास्वप्नेपीत्येतत्सकलवाक्यमन्त-
रेणपूर्णोपमायाअभावाद्वाक्यगतत्वंवाक्येआर्थीपूर्णोपमायथाचकितइति अत्रपमपदे
नहरिणाहरिणेतनानाविसर्पिणीमनोहताकांतिर्यस्यानेनपदेनहरिणाहरिणवतीवादीप्यमाना
हारिणीकांतिः यस्यनसहरिणाहरिणानारहारकांतिअत्रोपमेयरूपेवदने उपमानरूपेसरसिजे
नहरिणानहरिणानारहारिकांति घुतिलक्षणसमानधर्मोपमावाचकसमशब्दलक्षणवतःषष्ठ्यो
पादानात्पूर्णात्वंचकितेत्यादिसकलवाक्यमन्तरेणपूर्णोपमाअसंभवाद्वाक्यगतत्वंसमशब्दश्चात्र
उपमानोपमेयविश्रान्तः तेनोभयत्रविश्रान्तेनाप्युपमानोपमेययोरेकतरस्यसादृश्यमर्थादेव
गम्यते इत्यार्थत्वंसमासेश्रौतीपूर्णोपमायथा अत्यायतैरिति अत्रोपायैःसामदानभेददंडरू
पायपदेअत्यायतैःसर्वत्रप्रसरणशीलैः नद्धतानांवैरिणांनियमकारिभिर्लक्ष्मीविलासभव
नैःसकलसंपत्क्रीडास्थानभूतैःप्रभाभिर्दिव्यैरहूवैरनपायमयैर्निमैःभुजपदेअत्यायतैराजा

का॰ प्र॰ टी॰
3

त्वविलं बिभिरुद्धनानादैत्यानां नियमकारिभिर्मार्गणशीलैर्दिक्षु लोकोत्तरैरनपायमयैर्निर्वि
नाशैर्लक्ष्मीः कमला अत्र च अनपायत्वेन नियमकारिभिर्दिक्षु रनपायमयैर्लक्ष्मीविलासभवैर्
विनिविष्टो बाणपञ्चकं क्षिप्तं अत्रोपायद्वयोपमेयोपमानत्वं पश्यन् तथा रणे लक्षणसाधार
णधर्मोपमावाचक इवादिवत्तद्वाचकानां सर्वत्वेन तथा भूतैरिवेत्यत्रेवेन विभक्त्यलोप इ
त्यादिना नित्यसमासः सादृश्यसंबन्धप्रतिपादकोपमावाचक इव सञ्ज्ञावाक्योक्तत्वेन तद्वे
न नित्यसमासेनेक्षुरिति नेत्रवाक्योपमेय ॥ समासे श्रौती यथा अत्र राजपदे अवि
तथमनोरथपथप्रथनेषु समस्तमनोरथसार्थत्वेन भुवनानां च गरिमागीनां जगद्वयछौ
कितमाहात्म्याश्रीर्यस्य सगुणा गरिमगीतश्रीः स्मरतनूपद्मसकलमनोरथप्रदानभुवनगुणे
यौ गरिमा गुरुत्वं तेन गीता श्रीर्यस्य अत्र भवानित्युपमेयः स्मरतरुरित्युपमानं अभिलषि
णीयत्वलक्षणसाधारणधर्मः सदृश इत्युपमाद्योतकवत्तद्वाचकानां नामानां स्मरत
रुणा सदृश इति सदृशाशब्देनोपमानेन विशेषणेनोपमेयगते सादृश्यप्रत्यक्षकारकेनाभिहिते
उपमाने च सादृश्यस्यार्थे तुल्यतिप्रनिरित्यार्थत्वेन ततोपमेयवृत्तिसादृश्यविचारेणोपमाने

पमेयत्वावगोचः बहुव्रीहावुपमानेविष्णुंनोरुपमागनसाहश्यपर्यालोचनयाउपमेयस्योप
मेयत्वावगतिः ह्वरनरूणासदृश्यइतिसमासगत्वेनतडिनेष्णोस्याष्ण्यैः एणोपमयोरुदाहरण
मेकस्मिन्नवश्लोकेयथा। गांभीर्येनिगंगाभुजंगःसमुद्रः गंगाभुजंगस्येवनस्यस्तुपमेयंगंगा
भुजंगइस्तुपमानेगांभीर्यसाधरणोधर्मःवतिरिस्तुपमावाचकः इतिवन्नष्ण्योपादानात्
एणांवभुजंगवदित्यस्य नत्रतस्येवेत्यनेनविहितत्वाद्दनेतडिनेष्णौनी तडिनेएणाश्राष्णी
यथाइंद्रालोकइस्मादि अंबरत्नश्रीसूर्यःसइस्तुपमेयंअंबररत्नमुपमानेइंद्रालोकत्वलद्द
णः साधारणोधर्मः वदित्युपमाद्योतकपनस्यत्वनष्ण्योपादानात्सूर्णांअंबररत्नश्रीसूर्यःसइ
स्तुपमेयंअंबररत्नमुपमानेइंद्रालोकत्वलद्दणःसाधरणोधर्मःवतिरित्युपमावाचकः इ
तिवन्नष्ण्योपादानात्सूर्णांव भुजंगवदित्यस्यपनत्रतस्येवेत्यनेनविहितत्वात् वनेलाढेनेष्णो
नीअडेनेएणाश्राष्णीयथाइंद्रालोकइस्मादि अंबरत्नश्रीसूर्यःसइत्युपमेयं अंबुरत्नमुप
मानेइंद्रालोकत्वलद्दणःसाधारणोधर्मःवदित्युपमाद्योतकपनस्यत्वनष्ण्योपादानात्सूर्णां
अंबररत्नेननत्स्यइतिनेननत्स्याक्रियावेदमितिरितिसूत्रेणाक्रियावत्स्यवविहितोवतिरुपमेये

का· प्र· टी·
५

शाहोत्पन्नाविश्रान्तः तत्तुल्यपर्यालोचनया श्रीहर्षस्योपमानस्यार्थादुपमानत्वेनगमयतीति
तदितिएणांकार्थीउमाडंणालोकेत्वत्रक्रियासाम्यंभवति: गांभीर्येत्वत्रतुगुणसाम्यंभवतीति·
त्यनयोर्भेदः एवंएणोपमायाबहुभेदाः स्फुटंचेत्प्रतीयमानेनतदागुणीभूतव्यंग्यव्यवहार
इत्युपमेयेनमहत्यशालाधीनपतिकाकांतेनमेभवतितथाजयश्रीलतामनुरक्तासतीजय·
श्रीयत्त्वमेवभर्तेत्यर्थः अलंकारांतरंचेति तदित्यत्रप्रसादिश्लिष्टतरमपि काव्यवद्याभि·
वारितयेवगणपनेनदालंकारांतरेणासहोपमादीनांसंकरसंसृष्टीस्यातामितिकेवलतयै
वैषयोनस्यात् नटलंकारांतरमत्रनदितिसवास्फुटतरोरसादिरर्थः तस्यालंकारांतरंचेति
तत्त्वेसकमनपुंसकेनेति तदितितपुंसकेकशेषः अस्फुटश्चरसादिर्गुणीभूतव्यंग्योगृही
तः इमस्फुटतरोऽत्रगृह्यत इतिस्पष्टपदेनध्वनितं अलंकारा इतिकेवलोपमालंकाराः लुप्तो
पमाह तदर्मेतिधर्मस्येतिधर्मस्यसाधारणलक्षणस्य लोपोस्तीति लुप्तोपमापितद्वत् ए
णोपमावद्भवति तदितिपुनः श्रौतीलुप्तोपमानभवति एणोपमावल्लुप्तोपमापिश्रौतीआ
र्थीचवाक्येसमासेचभवतिश्रौतीवर्ज्यमार्थीतदितेपिभवतीति वाक्येश्रौतीलुप्तोपमायथा

पमेति आह्लादकत्वलक्षणस्य साधारणधर्मस्यानुपादानाल्लोपे सत्युपमा करणीया यथोपमे
येऽग्रस्तनमुपमाने यथा शाहोपादानाङ्कौनीधर्मस्येमादिसकलवाक्यार्थगतत्वेनोपमाया उद्भ
वाद्वाकागतत्वे वाक्ये आर्थी लुप्ता यथा आकृष्टेति आकृष्टकरवालोग्रहीनत्वद्भुः संपराये समर
अत्र प्रभुरुपमेयं कृतान्त उपमानं यथा कृतान्तः क्रूरस्तथा सावपीति क्रूरत्वादिधर्मस्यानुपा
दानाल्लुप्तोपमा तथा कृतान्तेन समं इत्य प्रभुरूपे उपमेयव समत्वलक्षणसाधर्म्यस्यार्थो गं यो विश्रा
न्तिरिति समस्यवस्त्रावादार्थीपकारिमत्र श्लोकेउदाहरणत्रयमाह समासगा श्रौती लुप्ता
यथा अत्रावार इत्युपमेयं करवाल इत्युपमानं करवाल इव दाहरणा आवारोपितस्तथा इवेन वि
भक्तिलोप इत्यादिना विहितस्तस्य समासान्तसमासगा तथैव असाहेनोपमेयगतसामर्थ्यस्य अव
यवावकमिवगाहसन्नावाङ्कौनीमेकत्र दाहरणं तथा समासगा लुप्ता आर्थी यथात्रैव श्लोक
अस्तनोपमेति अस्तनत्वलस्य इति सहशावाद्युपमायोनकोपमा आहोपादानादार्थी तथा अस्त
नेनमहोपमायस्मा:सा अस्तनोपमेति समासान्तसमासगा इति द्वितीयमुदाहरणं तथात्रैव कर
वाल इवेत्यादि श्लोकेउद्दिते आर्थी लुप्ता यथा विषकल्पमनन इति मन उपमेयं विषमुपमानं तथा

का॰ विषवद्भुङ्क्तः सहेमन इति ङः सहेनलक्षणस्य समानधर्मस्य लोपाल्लुप्ता तथा विषकल्पं विषमिवेति
प्र॰ टी॰ इवार्थस्य कल्पप्प्रत्ययेनाभिधानादभीकल्पप्प्रत्ययस्य उङिनार्थत्वान्न ङिनगा इयं अत्र यद्यपी षट्
5 सान्मे विषमिति सामानाधिकरण्याद्रूपकच्छाया स्यात् तथापि विषसदृशं मन इत्यर्थप्रतीतेरुप
मैवेयदि विषकल्पं मनो वेत्सि नदा जीवसीति योजना इति नीयमुदाहरणं इत्थं लुप्तोपमा॰
याः पञ्च भेदाः प्रकारान्तरेण पुनर्लुप्तोपमामाह उपमानस्यानुपादाने सति लुप्ता वाक्यगा सम
सगा च भवति वाक्ये उपमानलोपे लुप्ता यथा सकलकरणपरिविश्रामश्रीवितरणं सरसका
व्यस्य दृश्यते अथवा न श्रूयते सदृशमंशांशमात्रेण यत्र सरसकाव्यसदृशमन्यत्र दृश्यते इ॰
ति सदृशशब्दाभिधेयस्य यद्यपि विशिष्टगुणत्वेप्राप्यता प्रतिपादनादुपमानत्वं बलादाया
तेन तथाप्युपमानस्य सामान्यादनिर्देशादुपमानस्य लोपः सकलकरणेति सकलवाक्यार्थगत
त्वेन यस्तूपमेति वाक्यगा तथा काव्यसममिति यदा क्रियते तदा तेन तुल्यमित्यादिना समास
गा भवतीति द्वौ भेदौ पुनः प्रकारान्तरेण लुप्तोपमामाह वादेर्लोप इत्यादि सामान्यवादेरुपमाद्यो
तकस्य लोपे अनुपादाने सति समासगा भवतीत्यर्थः तथा कर्मणः सकाशादुत्पन्ने क्यचि विष

काभवति तथा आधाराडत्पन्ने क्यचि सति एका भवति क्यङीति तथा कर्तुः सकाशाडत्पन्ने क्यङि
सति एका भवति कर्मेति तथा कर्मोपपादे णमुलि एका भवति तथा कर्त्र्युपपदे णमुलि चैका
भवति तेष्वेवं षड्भेदाः वादेर्लोपे समासेन लुप्ता यथा अत्र कुमुदनाथ उपमेयं कामिनीगंड उप
मानं पांडुत्वं साधारणो धर्मः अत्र च कामिनीगंड इव पांडुः समासे सति उपमावाचकस्य इवशब्द
स्य लोपः अत्रोपमानोपमेययोः पृथङ्निर्देशः प्रदीपेन ततः कुमुदेति अत्र गंडपांडुनेति द्वयोरु
पमानसाधारणधर्मयोः समासः एतस्यैवोपमाभेदस्योदाहरणांतरं यथा असितेति असितभुज
गवत्कृस्नसर्पवद्भीषणमसिपत्रं खड्गो यस्य स तथा अत्रोपमानानि सामान्यवचनैरित्यनेन
समासः अयं कीदृशः रुहरुहिकया तत्कंठया समरसजेन रणरणकेन अहितश्चित्तस्य तू
र्णो यथा भवति एवं चारो गतिः यस्य स रुहरुहिकाहिततूर्णचारः तथा पुलकिता तनुर्यस्य सः
तथा तन्नाककपोलयोः कांतिर्यस्य स तथा अत्र भुजगासिपत्रयोरुपमानयोरेकस्मिन्नेव प
दे निर्देश इति पूर्वस्मादुदाहरणाद्भेदः अत्रोदाहरणयोरेव भेदो नामायाः समासे वादेर्लो
पे समस्तोपमाया एकलुप्तायाश्चोदाहरणद्वयमित्यर्थः प्रदीपेन असितभुजगेति अत्रोपमान।

का॰
प्र॰टी॰
6

समानधर्मोपमेयानांत्रयाणामपिसमासइतिपूर्वस्माद्भेदः एकस्मिन्नेवश्लोकेकः क्वचिद्द्वौसमा
भेदद्वयंयथा तत्रकर्मणिक्यच्युपमायथापौरंसुतीयतीतिपौ — रंसुतमिवाचरतीतिसुतीय
ति अत्रोपमानादाचारइतिसूत्रेणक्यचासनाद्यंताधातवइतिधातुसंज्ञातथासुपोधातुप्राति
पदिकयोरितिसूत्रेणसुपोलुक् क्यचिचेतिसूत्रेणेत्वंइतिसुतीयतीतिसिद्धंतथाआधारेक्य
चिउपमायथा अंतःपुरीयतोइति असौसमरांतरेसमरमध्ये अंतःपुरइवाचरति अंतः पुरी
यतिअधिकरणाच्चेत्यनेनाधिकरणात्क्यच् अंतःपुरेइत्याधारः चरित्रचंचुरितिचुंचुः श्रेष्ठस्तेन
वित्तेचुंचुप् चणपौ कर्तरिक्यङ् यथानारीइवाचरतेनारीयते अनुदात्तङितइतिसूत्रेणात्म
नेपदंकर्तुःक्यङ्सलोपश्चेत्यनेनक्यङ्नारीयतेइतिनिष्पत्तिः नारीइवेतिकर्त्रा एकस्मिन्नेवश्लोके
णमुलिकर्मकर्त्रोर्गतभेदद्वयंयथा अत्रश्लोकेकर्मणिणमुलियथानिदाघघर्मांशुदर्शमिति नि
दाघघर्मांशुमिव दृष्ट्वा उपमानेकर्मणिचेत्यनेनणमुल् अत्रनित्यसमासेघर्मांशुमितिकर्मणि
णमुलिइवशब्दलोपः इतिनिदाघघर्मांशुदर्शंयातीत्यादिप्रयोगोनकर्तव्यः यतः कषादिषुय
थाविध्यनुप्रयोगइतिसूत्रेण दृशाद्यनुप्रयोगः कर्तरिणमुलिउपमायथापार्थसंचारंसंचरती

तिपार्थसंचारं अत्र पार्थ इति कर्त्तरि णमुलि नित्यसमासत्वमाह लोपः अत्रापि कषादित्वात्
पार्थसंचारमित्यस्यानंतरं चरेरेवात्र प्रयोगः पुनः प्रकारान्तरेण लुप्तोपमाया भेदमाह एतद्वि॰
लोपे इति एतयोर्धर्मवाचकयोर्द्वयोर्लोपे सति क्विपि स्यात् समासगा भवतीति द्वौ भेदौ तत्र क्विपि
सति धर्मइवादिलोपे यथा अत्र सविता विधवतीति विधुरिवाचरतीति विधवति अत्र सर्वेभ्य
प्रातिपदिकेभ्यः क्विरित्येके इति आचारे क्विप् अत्र क्विलोपादाचाररूपस्य धर्मस्य लोपः तथोपमा
नवाचकस्येवशब्दस्य लोप इति धर्मवाचकयोर्लोपः परिपंथिमन इति परिपंथिना शात्रवाणां मनोरा
ज्यमानैरपि अत्रोपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति णमाऊनर इवेति उपमासमासे ऊनव
धर्मस्योपवाचकस्य च लोप इति बधंस्यमाणो मरिष्यसि कंटककलितानि केतकवनानि मा
लतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्प्राप्स्यसि अत्र मालतीकुसुमसदृशत्वमन्यदुत्कृष्टतरं कुसुमं नास्ती
ति मालतीकुसुमं प्रकृतमुपमेयं तदुत्कृष्टतरत्वस्य धर्मस्य तथा अन्यदित्युपमानस्य च लोपः य
द्यपि तेन तुल्यमित्यादिपदानामुपमेयपवाविश्रांतिरित्युक्तं तथापीह मालतीकुसुमेन सदृश
मिति सदृशशब्दाभिधेयस्योत्कृष्टतरगुणत्वेन प्राप्यताप्रतिपादनादुल्लासगतस्योपमानस्य मा

का॰
प्र॰ टी॰

दादनिर्देशादुपमानस्य लोप इत्यर्थः धर्मोपमानलोपे वाक्यगा यथा अत्रैव ढुण्ढुल्लन्तमित्यस्मिन्नेव
कुसुमसरिच्छमित्यत्र कुसुमेन सममिति पाठेमिति वाक्यगा भवतीत्यर्थः क्वचीति वादेरुपमेय
स्य वाऽसमेतपादाने सति क्वचि संभवति इवोपमेयलोपे क्वचि यथा अरातीति आलोको दर्शनेन स
हस्रायुधमिवात्मानमाचरतीति सहस्रायुधीयति अत्र न उपमेयस्य तस्योपमावाचकेवशब्दस्य
च लोपः तथा आचारक्यपः समानो धर्मः कश्चुन येन साक्षादभिहितः तस्य तत्रैव विधानात् धर्म
इवाद्युपमानानां त्रयाणां लोपे पुनर्लक्ष्ममाह विलोपे इति साधारणधर्मेवाद्युपमानानां त्रया
णां लोपे सति समासगा यथा तरुणिमनीति ललितेति ललितार्थे विलासार्थेविलब्धोग्रहः
शरीरं यया सा ललितविलासविलब्धविग्रहा तथा स्मरशरैर्विशीर्णारितेति विभिन्नमेन रमध्य
स्यासा स्मरशरविशीर्णारितान्तरा अत्र मृगायनयने इति प्रथमेन तत्पुरुषः तथा मृगनयने इव न
यने यस्याः इति समस्यमानोपमानेनादिना उपमानधर्मस्य तथोपमावाचकस्येवशब्दस्य तथानय
नशब्दस्य च त्रयाणां लोपः यद्यपि मृगशब्दस्य बललक्षणया मृगनयनवृत्तित्वं तदा मृग इव नय
नेयस्याः इति रूपकसमासस्य विषयो न त्वस्योपमासमासस्येति नास्त्यस्यानमुपमायाश्चि

लोपित्वात्ः अनयोर्केचिदसमासलोपस्तदासमासगा इति केचित् अथ समयः स्थूलिक इत्यादौ
क्रूराचारोपमेयस्य तीक्ष्णत्वधर्मस्य इवादीनां च त्रिलोपिनीमुपमामाहुः तन्नयुक्तमित्याह हृष्टेति
कारः क्रूरस्याथः स्थूलनयोस्त्वादि क्रूराचारः अयः स्थूलनयाध्यवसीयते इत्यतिशयोक्तिरेवेयं
न तु क्रूराचारोपमेयेति तथाहि अयःस्थूलमनुपमाने अर्थान्वेषणोपायत्रुपमेयं तेन तद्गुणादिधर्म
उपमानोपमेयभावश्चेति वक्तव्येयं गम्यते उक्तप्रायावक्तव्ययस्येहमनुपमाने अयःस्थूलेन निमि
ष्टत्वं सामर्थ्यानवगतिरिति एवं प्रागुक्तप्रकारेण पूर्णोपमाया भेदाः ६ तथा लुप्तायाः धर्म-
लोपे पंच ५ उपमानलोपे द्वौ २ द्योतकवादिलोपे षट् धर्मवाद्योर्लोपे द्वौ २ धर्मोपमानलोपे
द्वौ २ द्योतकवाद्युपमेयलोपे चैकः १ त्रिलोपे चैकः १ इत्यनविंशतिर्लुप्ताभेदाः १९ एवं पूर्णा
लुप्तोपमयोः पंचविंशतिर्भेदाः २५ मालोपमादयश्च भेदान्तिकारः अभिन्ने समानधर्मे मालोप
मा यथा अनयेनेव निर्विषादेन निजरमणवियोगदुःपेणमाविरहिणी मम्ले अत्र राजश्रीप्र
भृतीनां मम्लावितिम्लानत्वलक्षणप्रकाशिनेव साधारणो धर्मे इयमनुपमानता च रुद्रटः माले
पमेति मेयं यच्चैकं वस्तु अनेकसामान्यम उपमेयतात्वनेकैरुपमानैरेकसामान्यैः यथा उपमालते

५ ^दा अनंताः उपमायास्सर्वान्तर्भवन्तीति न पृथगुक्ताः इत्याहुः

का॰ वनश्रीचंद्रकलेवातिनिर्मलाभाम्ये हंसीवकलालापाचैतन्यंहरतितिद्रूवैति अत्रनयनानंदम
प्र॰टी॰ द्वादिलक्षणोअनेकास्मिन्साधारणोभिन्नेमालोपमनिरूढ्टीका अन्योक्तोरशनोपमामाहयथो
४ त्तरमितिएवंवादितिमालोपमावत् अत्राप्येकासाधारणोधर्मोनेकस्य अत्राभिन्नेधर्मेयथा
अनवरतेति अत्रभणितिप्रभृतीनांविमलत्वलक्षणःसाधारणोधर्मोपकल्पवोक्तः तथाचरू
ढटः अयंतामोयत्रबहूनांभवेद्यथाएवंम् उपमानमुत्तरेषांमेयंरशनोपमेत्यस्याः रशनोप
मेतिरूढटीकानलादिनाइतिसूत्रमध्येनोक्तावैचित्र्येति अवयविनोःवयवैरवयनामवय
विनोपमानोपमेयभावाद्धिवित्रभेदाइत्यर्थः तथासवुद्धिमिश्राःयथोत्तरमितिरशनेति
उलक्षणंचउपमेयंयदन्येनतदुपमानेनाम् यथुत्तरोत्तरंयातितदासौरशनोपमा
वैचित्र्यंतिवैचित्र्यंवक्रतावैदग्धीभंगीभणितिरितियावदितिरुद्रटमिश्रटीकायांसर्व
स्वेति उपमानोपमेययोःसाधर्म्येभेदाभेदतुल्यत्वेउपमा अर्थालंकारप्रकरणमिदं उपमा
नोपमेययोरप्रतीतोपमानोपमेयनिषेधार्थसाधर्म्येत्रयःप्रकाराः भेदप्राधान्येव्यतिरेक
वत् अभेदप्राधान्येरूपकवत् द्वयोस्तुल्यत्वेयथास्यात् यदाहुः यत्रकिंचित्सामान्यंकश्चि

त्वविशेषस्य विषयः स हृद्यतायाः इति । उपमैवानेकप्रकारवैचित्र्येणालंकारबीजभूते
ति प्रथमं निर्दिष्टा । अस्याश्च पूर्णालुप्तात्वभावाभ्यां चिरंतनैर्बहुविधत्वमुक्तं । तत्रापि साधारण
धर्मस्य क्वचिदनुगामितयैकरूपेण निर्देशः क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथङ्निर्देशः पृथ
ङ्निर्देशे च संबंधिभेदमात्रे प्रतिवस्तूपमावत् । बिंबप्रतिबिंबभावो वा दृष्टांतवत् । क्रमेणो
दा० । प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः । संस्कारवत्येव गिरा मनीषि त
या स पूतश्च विभूषितश्च । यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहं
त्या दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः । अत्र वलित
त्वावृत्तत्वे संबंधिभेदाद्भिन्ने धर्मेऽभिप्रायेण बिंबप्रतिबिंबत्वमेव । यथा पाण्ड्योऽयमंसार्पि
तलम्बहारः क्लृप्तांगरागो हरिचंदनेन । आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रि
राजः । अत्र हारांगरागयोर्निर्झरबालातपयोः प्रतिबिंबत्वेन निर्दिष्टोपन्यस्तता । सा विराजान
कजयरथकृतेनालंकारोदाहरणे । उपमानोपमेययोः साधर्म्ये भेदाभेदतुल्यत्वे उपमा इयं च
साधारणधर्मस्यानिर्देशनिर्देशाभ्यां प्रथमं द्विधा निर्देशश्चानुगामितया वस्तुप्रतिवस्तुभा

का॰ वेन वेति द्विधा वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य बिंबप्रतिबिम्बतया पर्यायेण इत्यनुपात्तत्वेन वेति द्विधा अस्य
प्र॰ टी॰ स्पष्टत्वादुदाहृत्य तत्र साधारणधर्मस्यानिर्देशो यथा बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि पूर्वमदृश्यत अधु-
९ नाहृदयेप्येष मृगशावाक्षि लक्ष्यते अत्र मृगशावाक्षीत्यत्र चलत्वदीर्घत्वाद्यनिर्दिष्टं साधार-
णधर्मस्यानुगामितया ऐकरूप्येण निर्देशो यथा प्रभामहत्येति अत्र महत्त्वाद्यं तद्गतं साधारणध-
र्मस्य वस्तुप्रतिवस्तुभावे बिम्बप्रतिबिम्बतया निर्देशो यथा पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहार इत्यादि
अत्र हारांगरागयोः निर्झरबालातपौ बिंबप्रतिबिम्बभावेन निर्दिष्टौ साधारणधर्मस्य वस्तु-
प्रतिवस्तुभावे पर्यायेण इत्यनुपादानं यथा तस्योपरि विभाति नीलमा उपघ्नव्याजेन वारिपेति
वपीतांभः श्यामलेमेघमंडलम् मेघमंडलेन पीतं यदंभुवारि यत्तेन पीतांबसा श्यामलेमेघ-
मंडलमिव तस्यांततउपरि नीलमानमभ्रव्याजेनेत्यर्थः इयमुपमा च काचित्पदार्थवृत्तिः वाक्य-
र्थवृत्तिश्च भवति तत्र पदार्थवृत्तिर्यथा विरहेणामंदरेणावादि अत्र इंदो अहिंबमहिम्नेण उन्मू-
लिता इत्यत्र हृञ्ज्ञधारणा इव हृद्धा इव विरहेण मन्दरेण इव हृदयं उदधियो दधिं मथित्वा उन्मूलि-
तानि अस्माकं ऊर्ध्वरत्नानि इव सत्त्वानि वाक्यार्थवृत्तिर्यथा जनयति आकुलात्मश्वरादिआविदि

नोभवत् यतस्तनैर्जितं न्यायस्य प्रकृतत्वः श्रीवपिः ततयिश्यामानः राजपत्न्याः रविश्याः धाश्याः
विदितः सराजस्तत्त्वभवत् इयंद्वयोः प्रकृतयोश्च प्रकृतयोश्चौपम्ये सम्बन्धिना भवति तत्र प्रकृ
तयोर्यथा सद्यंवृभुजे महाभुजः सहसोद्वेगमियंव्रजेदिति अविरोपनतां समेदिनीं नवपा-
णिग्रहणांवधूमिव अत्र वधूमेदिन्योः प्रकृतयोस्सद्योपभोगसम्बन्धित्वं अप्रकृतयोर्य
थास्वरेणातस्याम स्तनस्तत्वं प्रनालिनायामभिन्नानवावि अण्वन्यपुष्पाप्रतिकूलमायाश्रोत
विनं श्रीरिववायमाना अत्रान्यपुष्पा विते श्रीश्च प्रकृतयोः प्रतिकूलपाहत्वे सम्बन्धित्वं इयमु
पमा एकदेशविवर्त्तिन्यपि यथा कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केसरैर्विराजते अलिवलयै
रलकैरिव कमलैर्वदनैरिव नलिन्यः अत्र नलिनामर्धानां यिका उपमानत्वेनोपात्तः इयमेक
देशविवर्त्तित्वं इयं चोपमानोपमेययोः साहश्यपदार्थे कल्पितसाधर्म्ये कल्पितोपमान
त्वोपमानगतत्वे यथा आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम् संजात
पुष्पस्तवकनम्रा संचारिणी पल्लविलिनी लतेव ध्यादि अत्रोपमानगतत्वेन संचारिणीत्वं क-
ल्पितं उपमेयगतत्वे यथा नेत्रामतत्रांहित्रालिनां हारिणीभागतागतत्रां हिरामसल्लकं य अवकपि

का॰ प्र॰ टी॰ 10

अगदोमलोर्व्वेचंद्रः सज्जनविही नेनमतनाभिनलिनं हरेर्गगनांगनाभिरामस्यषट्पदश्या
चितगात्रोमल इव चंद्रयुत्रविधिः अत्रोपमेयस्य षट्पदाश्यादितत्वे कल्पितं वैयर्थ्यं एणाधीय
यथायथैवपमा एवं वैपरीत्यं गुणामनाम्रगात् तथैवाकाशगंगापिजोतत्त्वंवाभ्येति पांडुताम्
इयं चैकस्यनानोपमानोपादाने मालोपमा भवति यथा वनोद्यानच्छायामिव मरुपथाद्
वदहनात्तुषारांभोवापीमिव विषविपाकादिवसुधाम् प्रचंडाडंबरादात्प्रकृतिमिव नि
स्तीर्य विरहाल्लभेय त्वत्संगं किंनिरुपमरसाशंकर कदा अत्रचैकस्य भक्तिं उपमेयस्यो
द्यानच्छायाप्रभृतीनामुपमानानामुपादाने मालोपमा अत्र च च्छायावापीसुधाप्रभृती
नामुपमानानां जातिगुणद्रव्यक्रियात्वे उपमेयनानात्वे पि मंजोपमा यथा श्रृंगारुरुल्लज
तिमित्रमिवार्थं न तत्तीलार विलपति नीव इवाविराध्वः नायं प्रसीदति मृतेरिव धर्म्मचे
तेकामीदरिद्र इव शोषमुपैति पंकः इत्युपमालंकारः अनन्वयमाह उपमानेति एकस्यैव
वस्तुन एकवाक्यगउपमानोपमेयभावत्वे सति अनन्वयो भवति अविद्यमानो न्वयः सह
भावस्तेन रगमनेयस्यासावनन्वयः एकस्यैवोपमानोपमेयत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गा

द्वितीयसहस्थानिबन्धनार्थः अनयैवानेनान्वयत्वे संभवति अत्र न केवलमित्यपेक्षया यथा वक्ष्य

हूः विलासायुधः कामः विलासायैवायुधं यस्य स विलासायुधस्य कामस्य लासः क्रीडनं ते

स्य स विलासायुधस्य कामस्य लासः क्रीडनेन तुल्यवासाः स्थानभूताः विलासायुधलासवासाः

स्थानभूताः विलासायुधलासवासाः अत्र न केवलमित्यस्मिन्वाक्ये सेवमानतस्विनीसाइत्ये॰

कस्यैव नितंबिन्या उपमानोपमेयभावः तथा यावद्वितीयकस्मिन्नेव वाक्ये विलासा इव

सत्रयकेषामेव विलासानामुपमानोपमेयभावः केवलेनाहैक्ये॰ये भवतीनियतः यतो

नितंबिनीसेव नितंबिनीवेत्यत्राप्यन्वयसंभावात् तथा वाक्ये अनन्वयेव ग्राहैकमोविला

सान्धर्गिकम् अस्मिल्लाटानुप्रासे साम्यादेव प्रयोजकम् न केवलेनाहैक्यमप्यनन्वय

स्य विषयमित्यार्थः यथा वा अलसललितैर्लीलाहं चतन्वन्निन्दुविसंवयस्तवाकितामिदं॰

कान्तालिप्तेमदेन विपाण्डलम् अपि निलकितेन तिर्यक्षियाविलोचनविभ्रमैः स्तनत्वस्तन

त्यंथत्रैणाभा नववनवतवेति अलंकारोदाहरणे एकस्यैवोपमानोपमेयत्वे॰नन्वयः य

थायुद्धेत्रैनेत्रन इव प्रथितप्रभावो भीमोपि भीम इव बैरिषु भीमकर्मा न्यक्कृथवजितमथापि

का·
प्र·टी·
॥

पनिकृष्टत्वमस्यास्यानार्थमपिजगमत्तरार्थेनात्र समस्तसचारिनिवृत्तिः फलं इत्यनन्वयः विप
र्यासइतिनयोरुपमानोपमेययोर्विपर्यासः क्रमेणोपमेयोपमानभावरूपापरिवृत्तिरुपमे
योपमाभवति उपमेयेनोपमानलाद्यढेनोपमेयोपमायात्रार्थाद्द्वित्वे वाक्ये कमलेवेति अत्रो
पमेयरूपायामतेरुपमानभावः अलंकारसर्वस्वेस्तद्वयोः पर्यायेणतास्मिन्नुपमेयोपमानत्व
ह्योनोपमानोपमेयत्वप्रत्यवमर्षः पर्यायो योगपद्याभावः अतएवात्रवाक्यभेदः इयंधर्मस्य
साधारणेवस्तुप्रतिवस्तुनिर्देशे चद्विधा आद्यायथा खमिवजलंजलमिवखं हंसश्चन्द्र इव
चन्द्र इवाव इव हंसः कुमुदकाराम्लारामाराकाराणि कुमुदानि द्वितीयायथा सद्ध्यायामो
नवदनाः सद्ध्यायवदनाम्बुजाः वाप्योगगना इवाभांति यत्र वाप्य इवांगनाः अलंकारोदाहर
णे द्वयोरन्योन्यमुपमेयोपमा उपमानोपमेयत्वे इत्यनन्वयेनेते इयंचोपमा वक्ष्यमाणरूपा तत्र
साधारणधर्मस्यानिर्देशो यथा खमिवजलंजलमिवखमित्यादि अत्रनैर्मल्याद्यनिर्दिष्ट
साधारणधर्मस्यनिर्देशो यथा उत्पलनायुगपदंनिमिषितेन तावत्सघः परस्परस्तुलामधिरो
हतोर्द्वयोः प्रस्पन्दमानपरुषेतरतारमन्तश्चक्षुस्तवप्रचलितभ्रमरं च पद्मम् अत्रोन्मिषितत्वम्·

॥

त्वगामिताया भ्रमरयोः बिंबप्रतिबिम्बभावः प्रस्यंदमानप्रचलितयोः पर्यायनिर्देशः अत्रो
पमानोनत्वविरहः फलं तदभावेन नायमलंकारः यथासविलासविथवनीति नात्रोपमेयो
पमासंभावनमिति प्रकृतस्याप्राकरणिकस्योपमेयस्य समेनोपमानेन कृत्वा यत्संभाव
नमध्यवसायः सोत्प्रेक्षा अध्यवसायः संभावनमभिमानः तर्कः ऊहः तत्प्रेक्षा इत्यादिशब्दै
रुच्यते अप्रकृतगुणक्रियाभिसंबंधादप्रकृतेन प्रकृतस्यासेनो ये धर्माः गुणक्रियारूपा
स्तेषां प्रत्येकं भावाभावाभ्यां संभावने तयोस्तेदणमत्प्रेक्षा साच मन्ये प्रभृतिभिः शब्दैर्द्योत्य
ते तथाचोक्तं मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः तत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि
तादृशः साचवाच्या इवादिशब्दैः प्रयुज्यते प्रतीयमानायां पुनरिवाद्यप्रयोगः सचजातिगु
णक्रियाद्रव्याणामप्रकृतानामध्यवसीयत्वेन चतुर्धा साच प्रत्येकं भावाभावाभिमानरूप
तया अष्टाविधापि निषेधाध्यवसायरूपतयोत्पर्णः विषयाध्यवसायनिषेधाध्यवसायरूपत
या अष्टभेदा भेदा एकस्य च प्रत्येकं निमित्तस्य गुणक्रियारूपत्वे षोडशभेदाः तेषांच प्रत्येकं
निमित्तस्योपादानानुपादानाभ्यां द्वात्रिंशत्प्रकारास्तेषु प्रत्येकं हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षात्वरूप

वेषं ध्वनिर्भेदाः संभावनाविषयस्य च ज्ञानात् द्वयोर्भेदाः प्रत्यासत्तिविरहात् अनयोर्गणिताः ततो वा
च्यात्मेत्वाभेदाः प्रतीयमानोऽस्येत्वायाः पुनरष्टचत्वारिंशत् निमित्तोपादानस्य तत्रावश्यं भा
वात्मकारान्तरेणासम्भवानात् प्रकारान्तरेणेति निमित्तानुपादानकीर्तनाः षोडशभेदाने
हेत्वादिभिर्गुणेन अष्टचत्वारिंशद्भेदाः पतितार्थ्यनीभूताः ध्वनिमध्यात् तेन प्रतीयमा
नोऽस्येत्वायाः अष्टचत्वारिंशद्भेदा भवन्ति सापि प्रतीयमानोऽस्येत्वा प्रतीयमानस्य प्राधान्याप्रा
धान्याभ्यां वधनिगणीभूतव्यंग्यतया द्विधा भवन्ती ध्वनिवती भेदा भवन्ति तदेवं वाच्योत्प्रेक्षा॰
भेदैः ध्वनिवतिभिः सह गुणनात् नवत्याधिकं शतं १९२ उत्प्रेक्षाणां संभवतः प्रकाशितं तत्र स्व
रूपोत्प्रेक्षा व प्रतीयमाना वाच्या च हेतुफलोत्प्रेक्षा गुणादिनिमित्तानुपादाने प्रयोगतः सं
भवति न वा इत्यलंकारवार्तिके विचारयिष्यते एते च भेदा ग्रन्थगौरवभयान्नोदाहृता त
त्रदिंमात्रमुदाह्रियते गुणोत्प्रेक्षा यथा उन्मेषमितिजातिवैरीस्वभावमाद्गुः य इन्दुः स निशा
यामुन्मेषं विकासं तनमहत्तेन तस्यैदोः सौंदर्यदर्पः इंदीवरदललक्ष्म्या अनया वक्रकान्त्या हृतः
प्रसभं बलात्कारेण शान्तिनीतः इति हर्षात् हेलालिततनुते पादयोः पद्मलक्ष्मीः लग्ना मन्ये॰

अत्रपादङ्गतलक्षणाविशेषरूपस्यप्रकृतस्योपमेयस्यसमेनोपमानेनपद्मलक्ष्मीरूपेणसं
भावनेयेनपरस्परारूपःपरिभूयतेतत्रतस्योपकारिणःप्रतिहर्षोभवतीति कृत्वाऽवेनेनायो
पद्मलक्ष्म्याःसंभवतोपिहर्षादिगुणाः संभाविताइत्यर्थः सिद्धरूपत्वेसतिद्रव्यधर्मत्वात् तस्य
गुणत्वं। लिम्पतीवेति अत्रप्रकृतस्योपमेयस्याप्यनादिअप्रकृतयोपमानरूपयालेपनादि
रूपतयासंभावितं अत्रलिम्पनवर्षणक्रियेतमोनभोव नत्वेतोत्प्रेक्षिते अप्रस्तुतरूपसेवव
दृष्टिनिष्फलतांगतेन्यत्रपुनरूपमैवनोत्प्रेक्षा सर्वत्र अध्यवसायव्यापारप्राधान्येनत्वे
त्वा तत्रेत्प्रेक्षायथासर्वःपायादिदं नवविसलताकोटिलःस्मरारेर्यामूर्ध्निज्वलनकपि
शेभातिनिहितःअवतंसोदाक्षिण्यःप्रतिदिवसमिस्मेनपयसाकपालेनोन्मुक्तःस्फटिकधवले
नांकुरइव अत्रांकुरशब्दस्यजातिशब्दत्वाजातिरूपत्वे क्रियोत्प्रेक्षायथा लिम्पतीवेति गुणो
त्प्रेक्षायथा प्रथमस्थलीयत्रविविक्ततांकोश्चेमन्यान्वृत्तमेकमन्योन्यम् आहत्यपतनेत्यरणात्
विदृतविशेषदःस्वादिवबद्धमौनम् अत्रबद्धःस्वेगुणः द्रव्योत्प्रेक्षायथापातालमेतन्नयनोत्सवेन
विलोक्यशून्यंमृगलाञ्छनेन इहाङ्गनाभिःस्वमुखच्छलेनकृतांवरेवेन्दुमयीवहिः अत्रचन्द्र

का॰ सैकत्वात्कृष्णत्वेपतानिभावाभिमानेउदाहरणानि अभावाभिमानेयथाकपोलफलका
प्र॰टी॰ वस्याःकष्टंभूत्वात्तथाविधौ अपशंपतनाविवान्योन्यमीरदोदामनोगतो अशापशपतनाविति
13 क्रियायाः अभावाभिमानःपवंजात्यादावप्यूह्यं अलंकारोदाहरणे अवाभाभिमानेपीयं
यथा सर्वोपहारवलंरंगानपत्रार्हंष्टमयायदत्तनहदनेप्रियायाः तस्माल्लणास्त्वभूतिः
तापकताम्पेतःकस्मात्त्वंदूरमिवहृष्टमभावभासियथायायत्स्वरूपतापिपरूपतीवनदि
शोनश्राम्पतीवधर्मेस्तिष्ठनत्वनिष्ठतीवाकिमपिध्यायत्तथाध्यायति तस्मात्स्पष्टहृतेनबा।
णाडेहितःपादप्रसादेनवापार्वत्यापतितोयमथस्तभगोशीतापश्येमात्मयेइति गुणा
निमित्तयथानवबिसलताकोटिकुटिलइत्यादिदाहृयतेकुटिलत्वेनसमानिमित्तस्यानुपा
दानेलिम्पतीवतमोंगानीत्युदाहरणे हेतुस्तुतीयथापंचस्याबोध्यते तत्स्तुतीयथाहे
तूत्प्रेक्षायथा कांत्याविलिमानिविलोचनानामापाटलीनामतिरोदनेन सकुंकुमानीव
पुनर्भवंतियस्याहिनारीकुचमंडलानि पंचस्याहेतूत्प्रेक्षायथा पक्षास्थलीयत्रेति यथावा
पाष्णादिवनसंचेति स्वरूपोत्प्रेक्षायथा कुवेरजुष्टांदिशमुस्रस्मौगन्तुंप्रवृत्तेसमयेवि

लेख्यादिगदलितागंधवहं मृत्वेन व्यलीकानिः स्वामसमिवोन्मृग्नं फलोन्मेदाय यथा बोलस्य
यद्गीति पलायितस्य भालनचेकं कुकिनोवनांताः अथापि किंवानभविष्यतीति व्यापाट
पल्लुष्टमिवाल्लवाणी क्वचनमात्रादिभिः नत्रमात्रायथा अपश्यता विवान्योन्यमीट वांता
गतांगनाविलिज्वलनिवद्धलमयेननेजसा इति तथात्रा स्वरूपोन्मेदाय फक्कवक्रा यागभोद
हार्याइनिशाहेन यथा अनन्यसामान्यनयाप्रसिद्धत्यागीति गीतो धरणीतलेयः अभूद्दहे
पूर्विकथागतानानानीवभूमिः स्वरमार्गणानाम् अत्रैकस्याहूवाच्यनैयकत्वंभिनीहत्ता ।
नेत्रोत्योपनं तथा अलिकापि कृतावानांन स्पानिष्कदायिनः इतीव प्रह्वमायाने तस्याः
कर्णानमीलताणपवंवानायनाकृष्यानिविचित्रवेशमनस्याह्वनांनेवलभीनोतापि पकत्रनको
पिपदंविधत्नेसामनमथा कल्पविघांकि नैवनादो । श्लिष्टशाहूतिबन्धनापीयं यथा रंभा स
विनोफलनागुगनेसचिवलेविनकरद्वयेन समेनकेनापि वदार्युगेनबकसरोरूपामि
वोट्यानाम् यथा वा अनन्यसामान्यनयागतानामित्यादि अत्र मार्गणशब्दः श्लिष्टः उपमो
पक्रमापीयं यथा कस्तूरीतिलकंतिलाभफलकेदेव्यास्त्वं भोरुहे रोलंभतिनमालबाल

का० मुकुलोत्तंसं नि मौलावपि याः कर्णे विकचोत्पलं कुचयोरंके च कालागुरुस्थासकं इति प्रथ
प्र०टी० यं तत्त्वात्तत्र श्रीकण्ठकण्ठविषः अत्र यद्यपि सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्विधिरुपमानाद्येथा
15 यामाविरुपमाप्रथति न चास्योपमानस्य प्रकृते सम्भवो विद्यमानः सम्भावो न स्यान्नेतत्स्वेनाध्य
परयवमाने यथा वा विरहवर्णने केशराधिनमे गदेरिमादो यथा वा मदंडपादो भवद
ड्पातनमुत्तंवडयत्ववदनवृडिकायाः यस्मेन्मलेखावधरनः स्फुरन्ती तुषाराकोटिन्मला
मुपैति सापङ्कवापीवमस्वेदायथा पातालमेनन्नयुनोन्मवेनविलोक्य श्वंगशाशिला
कृतेनेइ हागनाभिः स्वमस्विश्लेलेन क्वनाम्बरेवेदमर्यावहारिः । यथा वा गगनाहवनीरेति
सियहनेनससंभ्रमेपौरविलासिनीवयत्रालसत्फेनननिकुलेन मुक्ताटहासेव विभासि
सिधा । अत्रैव शब्दमाहात्म्यात्सम्भावनेकुलशब्दप्रयोगाश्चापकृवोगम्यते एवं कुलादि
शब्दप्रयोगेपि ······· केवलानां कुलादिशब्दानां प्रयोगे पकृश्वम्योन्स्येदा इवादिश०
शब्दानां कुमादिशब्दानां च सहैव प्रयोगे अपकृवगर्भोन्स्येदेति विभागः प्रतीयमाने०
स्येदा यथा मारेलामहदसभरिपलहरमहह अमा अमा अंजी दिवसं अगाणकसा अंगतण

१५

ग्रे वितनवद्॥ अत्रात्र भ्रमं तीत्यत्रैव शब्दानुपादाने अर्थादसांती प्रवर्तमानेवेति ननु क
रणे हेतुत्वेनात्योद्गितं एवं भेदानेरपि तेयं श्लिष्टशब्दहेतुर्यथा अतन्त्यसामान्योनि
अत्रगमनविषये मार्गणशब्दः श्लिष्टः तथा पाकथा समनइवाऽपरो राज्ञेत्यादौ साहश्य
रोपापसाम्यदाक्ष्यवैलक्षण्येनाध्यवसायस्य साध्यप्रतीतिर्नित्यन्मैवैव एवं द्वितीयमी
वीमिवकार्मकस्यमादावनगंतव्यं तथालीनेवयाति विंबनेवलिविनेवाकीर्णरूप
ववप्रत्यमेवचवक्त्रे लेपटाटनेवाननिवानेवचमानश्चेतसि कीलितेव विशिर्विश्च
तोभवः पंचभिश्चिंतासंततितंतुजालनिविडस्यतेवलस्यताप्रियेत्यादौ मालात्येताप
ह्रुपने तथाम्रत्नेवश्रीः अकालसंध्यामिवयान्नमंतामित्यौदो वगभीकृतात्यत्वा पमै
वमायाइसनत्वेत्ता। संदेहालंकारमाह ससंदेहास्त्विति भेदोक्तावितिभेदो विवर्तको
धर्मः भेदोक्ताव्रथमालाभेदपूर्वमुपमेयस्य भेदकस्योक्तौ सत्यां तथा तस्या पमेयभेद
कस्योक्तौ सत्यायत्र प्रकृतवर्णनार्थं संशयः संशय एव कवचने भवति असौ संदेहालंका
रः स च शुद्धो निश्चयगर्भः निश्चयांतश्चेति त्रिधा भवति शुद्धे यत्र संशयपर्यवसानेयः

15